

ISSN : 2458-7680

E-ISSN : 2458-9705

KAREN

Karadeniz Teknik Üniversitesi
Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

Karadeniz Technical University
The Journal of Institute of Black Sea Studies

Yıl/Year : 2018

Cilt/Volume : 4

Sayı/Number : 6

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

YIL / YEAR: 2018 CİLT / VOLUME: 4 SAYI / NUMBER: 6

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü adına sahibi / Owned on behalf of Institute of Black Sea Studies by
Prof. Dr. Mehmet OKUR

Editörler / Editors

Prof. Dr. Mehmet OKUR
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER
Dr. Öğr. Üyesi Volkan AKSOY

Yayın Kurulu/ Editorial Board

Prof. Dr. David McDONALD / *Wisconsin Üniversitesi*
Prof. Dr. Dilek BEYAZLI / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Dmitry D. VASILIEV / *Rusya Bilimler Akademisi*
Prof. Dr. Gocha TSETSKHLADZE / *Melbourne Üniversitesi*
Prof. Dr. Haşim KARPUZ / *Karatay Üniversitesi*
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Kadir SEYHAN / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet OKUR / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Mesut ÇAPA / *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Murat ARSLAN / *Akdeniz Üniversitesi*
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN / *Aksaray Üniversitesi*
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK / *Trabzon Üniversitesi*
Prof. Dr. Ramazan ÖZEY / *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. R. SHUKUROV / *Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi*
Prof. Dr. Süleyman ERKAN / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Doç. Dr. Emanuel PLOPEANU / *Constanta Üniversitesi*
Doç. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Murat AŞÇI / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Volkan AKSOY / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Dil Sorumluları

Dr. Öğr. Üyesi Badegül CAN EMİR
Dr. Öğr. Üyesi Tuncer YILMAZ

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

- Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Barış ÖZDAL / *Uludağ Üniversitesi*
Prof. Dr. Bernt BRENDEMOEN / *Oslo Üniversitesi*
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ / *Atatürk Üniversitesi*
Prof. Dr. Enis ŞAHİN / *Sakarya Üniversitesi*
Prof. Dr. Faruk BİLİCİ / *Paris-Sorbonne Üniversitesi*
Prof. Dr. Feridun EMECEN / *29 Mayıs Üniversitesi*
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI / *Bilkent Üniversitesi*
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU / *Ondokuz Mayıs Üniversitesi*
Prof. Dr. İlhan EKİNCİ / *Ordu Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet ÇOĞ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN / *Uludağ Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet ZAMAN / *Atatürk Üniversitesi*
Prof. Dr. Mirian MAKHARADZE / *Tiflis Devlet Üniversitesi*
Prof. Dr. Nedim İPEK / *Ondokuz Mayıs Üniversitesi*
Prof. Dr. Oktay BELLİ / *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Osman KARATAY / *Ege Üniversitesi*
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN / *Rutgers Üniversitesi*
Prof. Dr. Selçuk URAL / *Kafkas Üniversitesi*
Prof. Dr. Sergey P. KARPOV / *Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi*
Prof. Dr. Ülkü ELİUZ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Doç. Dr. Sanem ÖZEN TURAN / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Doç. Dr. Sezai BALCI / *Giresun Üniversitesi*
Doç. Dr. Şahin DOĞAN / *Akdeniz Üniversitesi*
Doç. Dr. Yalçın SARIKAYA / *Giresun Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Ferdi KESİKOĞLU / *Bülent Ecevit Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Osman EMİR / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEMİREL / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Öğr. Gör. Veysel USTA / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

KAREN Index Islamicus, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Central and Eastern European Online Library, International Institute of Organized Research (I2OR), Academic Resource Index, MLA International Bibliography, Türk Eğitim Endeksi, Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), AcademicKeys, International Innovative Journal Impact Factor (IIJIF), ASOS Indeks ve Scientific Indexing Services (SIS), SOBIAD indeksleri tarafından taranan hakemli akademik bir dergidir ve senede iki kez yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

KAREN is a peerreviewed journal indexed by Index Islamicus, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Central and Eastern European Online Library, International Institute of Organized Research (I2OR), Academic Resource Index, MLA International Bibliography, Türk Eğitim Endeksi, Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), AcademicKeys, International Innovative Journal Impact Factor (IIJIF), ASOS Indeks, and Scientific Indexing Services (SIS) and SOBIAD and published twice in each year. Authors are responsible for the content of their work.

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

Sayfa Düzeni / Page Layout
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER

Düzeltili / Redaction
Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ

Yazışmalar / All Correspondence
Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü
Karadeniz Teknik Üniversitesi,
Kanuni Kampüsü, 61080, Trabzon / Türkiye

Institute of Black Sea Studies
Karadeniz Technical University,
Kanuni Campus, 61080, Trabzon /Turkey

Tel: +90 462 377 42 37
Fax: +90 462 325 86 88
<http://www.ktu.edu.tr/karen>
<http://dergipark.gov.tr/karen>
karen@ktu.edu.tr
karen.dergiler@gmail.com

ISSN: 2458-7680
E-ISSN: 2458-9705

Aralık / December 2018, Trabzon, TÜRKİYE

Baskı / Printing
Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası
Tel: +90 462 377 21 44

İÇİNDEKİLER / CONTENTS*

Süleyman Çiğdem - Osman Emir - Hüseyin İlhan <i>Yüzey Araştırmaları Işığında MÖ II. Yüzyıldan MS 10. Yüzyılın Başlarına Kadar Bayburt ve Çevresi</i> Bayburt and its Surroundings from 2 nd Century BC Until the Beginning of 10 th Century in the Light of Surface Surveys	241-266
Ayşe Beyza BÜYÜKÇINAR <i>Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247</i> The First Phase of Georgia and Mongolia Relationship: 1220-1247	267-282
Mehmet SOLAK <i>Osmanlı İmparatorluğu'nun Habsburg Sınır Bölgesinde Barut Üretim Politikası (1567-1574)</i> The Ottoman Empire's Policy of Powder Production in the Border Region of Habsburg (1567-1574)	283-294
Samet TUFAN <i>Türk-Rus İlişkilerinden Bir Kesit: Karadeniz Demiryolları Müzakereleri ve İtilafname Teşebbüsü (Nisan 1900)</i> A Section of Turkish-Russian Relations; Black Sea Railway Negotiations and Agreement Initiative (April 1900)	295-312
Coşkun TOPAL <i>Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Anlaşması</i> Turkey-Russia Relations and Moscow Treaty	313-330
Nurettin ÇAKICI <i>Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trabzon'un Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme</i> An Evaluation of the Population of Trabzon in the First Years of the Republic	331-345
Turgay KABAK <i>Yerel Mutfaktan Ulusal Mutfağa Kuymak'ın Seyrinin Kültür Endüstrisi Açısından İncelenmesi</i> Investigation of Local Kitchen from the National Kitchen to Cultural Industry	347-352
Evren Osman ÇAKIROĞLU - İsmail Aydın - Aydın Demir <i>Karadeniz'e Kıyısı Olan Ülkelerden İthal Edilen Huş ve Yerli Kayın Tomruklarından Üretilen Kontrplakların Mekanik Özelliklerinin Karşılaştırılması</i> Comparison of the Mechanical Properties of Plywood Produced from Native Beech Logs and Birch Imported from Countries in the Coast to the Black Sea	353-359
KAREN Yayın İlkeleri / Guideline of the KAREN	

* Bu sayıda yayımlanan makalelerin tamamı araştırma makalesidir.

Çiğdem, Süleyman-Emir, Osman-İlhan, Hüseyin, “Yüzey Araştırmaları Işığında MÖ II. Yüzyıldan MS 10. Yüzyılın Başlarına Kadar Bayburt ve Çevresi”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, ss.241-266.

YÜZEY ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA MÖ II. YÜZYILDAN MS 10. YÜZYILIN BAŞLARINA KADAR BAYBURT VE ÇEVRESİ*

Süleyman ÇİĞDEM** - Osman EMİR*** - Hüseyin İLHAN****

* Araştırma makalesidir.

** Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarihi Bölümü,
E-Posta: scigdem@atauni.edu.tr.
ORCID: 0000-0003-0076-7052

*** Dr. Öğr. Üyesi Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
E-Posta:osmanemir1461@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7965-3869

**** Arş. Gör., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
E-Posta:huseyinilhan@bayburt.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0232-4482

Anahtar Kelimeler: Bayburt, Roma, Mithradates, Haldia, Doğu Roma

Keywords: Bayburt, Rome, Mithradates, Haldia, East Rome

Öz: Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli kentlerinden biri olan Bayburt, Geç Hellenistik dönemden itibaren güçler çatışmasının merkezinde yer almıştır. Roma'nın doğudaki sınır savunmasının önemli bir parçası olan bu kent, önce Roma - Parth ardında da Doğu Roma - Sasani mücadelelerinde stratejik olarak önemli görevler üstlenmiştir.

Bu çalışmada yazılı ve arkeolojik veriler ışığında Geç Hellenistik dönemden Roma İmparatorluğu'nun sonuna kadar Bayburt ve çevresinde yaşanan askerî ve siyasi gelişmeler; bu gelişmeler sürecinde Bayburt ve çevresinin stratejik konumu ele alınacaktır.

BAYBURT AND ITS SURROUNDINGS FROM 2nd CENTURY BC UNTIL THE BEGINNING OF 10th CENTURY IN THE LIGHT OF SURFACE SURVEYS

Abstract: Bayburt, one of the most important cities of Northeastern Anatolia, has been at the centre of the clash of powers since the late Hellenistic period. The city, which was an important part of the defence of the eastern front of the empire, was strategically very important for the Roman and Iranian wars.

In this study, military and political developments in Bayburt and its surroundings from the Late Hellenistic period until the end of the Roman Empire will be discussed in the light of written and archaeological data.

Gönderim Tarihi: 27.11.2018

Kabul Tarihi: 03.12.2018

Giriş

İtalya’da büyük bir askerî güç olarak tarih sahnesine çıkan Roma İmparatorluğu, Seleukos Krallığının Anadolu’daki yayılımının kendisi için büyük bir tehlike olacağını fark etti, Yunanistan’ın bazı şehirlerinde Roma karşıtı hareketler başlayınca ve bu şehirler Seleukos kralını başlarına geçmesi için davet edince, III. Antiokhos ordusuyla Yunanistan’a geçti.¹ Bu gelişme üzerine Atina, Bergama ve Rodos kuvvetlerini de yanına alan Roma, Antiokhos’u geri çekilmek zorunda bıraktı. Ancak Romalılar kralın peşini bırakmadılar; Çanakkale Boğazı’nı geçerek ilk defa Anadolu topraklarına girip komutan L. Cornelius Scipio ile abisinin idare ettiği 30.000 bin kişilik ordu ile Antiokhos’u Magnesia/Manisa yöresinde yenilgiye uğrattılar.² Böylece MÖ 190 yılından itibaren Anadolu’da baş aktörlüğünü Roma’nın yaptığı yeni bir güç dengesi kurulmaya başlandı. Roma İmparatorluğu Küçük Asya’da önceleri toprak almayı tercih etmemiş, kazanılan toprakları, savaşlar sırasında kendisine yardım eden müttefikleri arasında pay ederek bir denge siyaseti kurmuştur.³ Böylelikle Roma, Anadolu kentleri ile önceleri yaptığı dostluk anlaşmalarını, sonradan doğuda hâkimiyeti ele geçirme düşüncesi ile ittifak anlaşmalarına dönüştürmüştür.

MÖ 129 yıllarında Toroslara kadar hemen hemen bütün Anadolu bir şekilde Roma İmparatorluğu’na bağlanmış olmakla beraber, Pontos krallarıyla uzun yıllar sürecek olan Pontos-Roma mücadelesi de bu tarihlerden itibaren başlamıştır. Pontos’un son büyük kralı VI. Mithradates ve komutanları Karadeniz kıyı bölgesini kolaylıkla ele ge-

çirmiş,⁴ Kuban-Kolhis bölgesini kontrol altına almış, egemenliğini doğuya doğru genişletmiştir (MÖ 114).⁵ Daha sonra Paphlagonia kralı III. Nikomedes ile anlaşarak Paphlagonia ve Galatia’yı paylaşmışlardır (MÖ 104). Ancak her iki kral, Kappadokia üzerine anlaşamayarak kendi aralarında savaşa girmişlerdir.⁶

MÖ 95 yılında Armenia kralı II. Tigranes (MÖ 95-55), uzun süre Parth kralı II. Mithradates’in (MÖ 123/2-90) yanında rehin olarak kaldıktan sonra babasının ölümü üzerine Armenia tahtına oturdu ve bir müddet sonra da VI. Mithradates ile hem dostluk hem de akrabalık kurdu. Böylelikle VI. Mithradates Anadolu’da büyük bir güç olan Parth İmparatorluğu ve Armenia Krallığı’nın desteğini aldı.⁷ Bir süre sonra da kral, II. Tigranes ile anlaşarak MÖ 95’te yeniden Kappadokia’yı işgal etti.⁸ Ancak Aquilius komutasında bir Roma ordusunun kendisine karşı hazırlık yaptığını öğrenen kral, işgal ettiği Kappadokia ve Bithynia topraklarından çekilse de şöhret peşinde olan Aquilius’un savaşmak konusunda ısrar etmesi iki gücü karşı karşıya getirdi.⁹ IV. Mithradates Romalılar ile yapılan ilk savaştan zaferle ayrıldı ve devan eden günlerde Anadolu’daki Roma askerî güçleri yarımadayı terketmek zorunda kaldılar.¹⁰ Mithradates’in tekrar Anadolu’da hâkim olmasına en çok Romalı vergi mültezimleri tarafından soyulan halk memnun olmuş, Anadolu halkı ona “Asya’nın Kurtarıcısı” ve “Yeni Dionysos” gibi lakaplar vermiştir.¹¹

Roma, kendi sınırları içerisinde yaşadığı iç savaşlar dolayısıyla ilk zamanlar VI. Mithradates’in bu askerî başarılarına tepki gösteremedi, ancak Müttefikler Savaşı’ndan

¹ Errington, 1972: 170; 1989: 271 vd.

² Liv. XXXVII. 47-7; Tacit. *Ann.* III, 62; Eut. IV. 4; ayrıca bk. Payne, 1970: 110; Errington, 1989: 282-287.

³ Polyb. XXI. 45. 7-10; Liv. XXXVIII. 39. 13; ayrıca bk. Jones, 1969: 51-54.

⁴ Mommsen, 1958, *dpnt.* 153; Hind, 1992: 139-140; Saprykin, 2003: 3 vd.

⁵ Strab. I. 2. 1; VII. 2. 17; VII. 6. 3; ayrıca bk. Olbrycht, 2011: 275-276; Molev, 1995: 40-41; 2009, 321; Mayor, 2013: 133; Emir, 2014: 81 vd.

⁶ Iust. XXXVIII. 1. 10; Memnon. 30. 1; ayrıca bk. Rostovtzeff -Ormerod, 1932: 234-236; Arslan, 2007: 99; Ballesteros-Pastor, 2008: 54; Madsen, 2009a: 195.

⁷ Manandyan, 2007: 20 vd.

⁸ Iust. XXXVIII. 2. 8; ayrıca bk. Olbrycht, 2009: 172.

⁹ App. *Mithr.* 57; Cass. Dio XXXI. 99. 2; ayrıca bk. Sherwin-White, 1984: 112; Dmitriev, 2006: 293 vd.

¹⁰ Memnon 31. 3; App. *Mithr.* 11-19; Liv. *perioch* 76; Eutr. V. 5; ayrıca bk. Hind, 1992: 148-149; Arslan, 2007: 144.

¹¹ Hind 1992, 149; Arslan, 2007, 145.

sonra dikkatini Anadolu'ya çevirdi. Mithradates uzun bir süre Roma'ya karşı başarılar elde etti.¹² Ancak Kral daha sonra Roma ordusu ile girdiği savaştan mağlup çıkınca ve Küçük Asya'da birçok kent onun aleyhine dönünce Roma ile anlaşma imzalayarak geri çekildi ve böylelikle Birinci Mithradates Savaşları sona erdi (MÖ 88-85).¹³

Birinci Mithradates Savaşları'ndan Roma başarılı bir şekilde çıkmasına ve lehine bir anlaşma yapmasına rağmen Pontos Krallığı ve VI. Mithradates'in Anadolu'daki varlığı Roma için ciddi bir tehdit olmaya devam ediyordu. Bu yüzden Roma senatosu tarafından Anadolu'da savaşacak kara ordularının komutanlığına getirilen Licinius Lucullus,¹⁴ Mithradates tehlikesini tamamen ortadan kaldırmak istiyordu.¹⁵ Lucullus bu amaçla hazırladığı bir ordu ile Pontos Krallığı topraklarına doğru ilerlemeye başladı. Bunun üzerine Mithradates, özellikle Karadeniz havzasında yaşayan halklardan topladığı askerleri ile Lucullus'u Kabeira/ Niksar'da beklemiş, Romalıların gelmekte olduğunu öğrenince Lykos/Kelkit Çayı'nı kadar geri çekilmiş ve burada Lucullus'u yenilgiye uğratmıştır (MÖ71).¹⁶ Fakat Lucullus aldığı bu ilk yenilgiye rağmen Mithradates'in peşini bırakmadığı gibi, Mithradates'in askerleri de isyan çıkarıp kralın yakınlarını öldürdüler. Mithradates bu arada damadı Tigranes/Dikran'ın ülkesine kaçmayı başardı.¹⁷ Lucullus yaptığı seferlerle Erivan'ın güneyine kadar ilerlemişse de Pontos Krallığı'nın sonunu getirememiştir.¹⁸

Yukarıda anlatılan gelişmelere paralel olarak Roma-Mithradates Savaşları ve bu savaşların Pontos Bölgesi'ne taşınması ile

Bayburt'un da içinde bulunduğu Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi askerî ve siyasi faaliyetlerinin merkezi hâline gelmişti.

1. Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Bayburt ve Çevresi

MÖ 120 yılında Pontos Krallığı'nın başına geçen Mithradates VI Eupator ile Kuzeydoğu Anadolu toprakarı başta olmak üzere Anadolu yeni bir siyasi çatışmanın içine sürüklendi. Bir tarafta asil Pers soyundan gelen ve Anadolu'dan tüm Roma varlığını uzaklaştırmak isteyen VI. Mithradates ile diğer yanda bölgedeki kazanımlarını kaybetmek istemeyen Roma arasında yaklaşık 30 yıl süren büyük bir mücadele başladı. Ancak bu mücadelenin sonlarına doğru VI. Mithradates'in Roma'ya karşı olan direnci kırıldı ve Kral Roma *consul*'ü Lucullus'un ordusuna mağlup olarak krallığın asil merkezine, Kuzeydoğu Anadolu topraklarına geri çekilmek zorunda kaldı. Bununla birlikte bu dönemde Lucullus'un Pontos'u ele geçirip tamamen ortadan kaldıramaması nedeniyle¹⁹ Pontos Krallığı'nı ortadan kaldırma görevi bu sefer Pompeius Magnus'a²⁰ verildi (MÖ 67).²¹ Burada hemen şunu belirtmeliyiz ki bu dönemde gelişen olaylar esnasında, önemli geçiş noktası üzerinde bulunan, Satala ile beraber Gümüşhane'nin güney bölgesi (Kelkit-Şiran) ile Bayburt ve çevresi bu savaşlarda, düşman güçlerin bağlantı noktalarından biri olmuştur.²² Büyük bir olasılıkla Mithradates'in düşmanı karşılamak için takip ettiği güzergâh, Satala üzerinden gerçekleştirilmiştir.²³ Mithradates, Pompeius'a karşı Kabeira'da aldığı yenilgiden sonra Kelkit havzasına kadar çekilmiş, Dasteria yakınlarında stratejik bir mevkiye bulunan sulak

¹²Roma-Pontos savaşlarında her iki taraf da Heraklia/Karadeniz Ereğlisi'nin güçlü donanmasından yararlanmaya çalışmışlardır. Akkaya, 1994: 18.

¹³ Mommsen, 1958: 136-137, 173; Arslan, 2007: 127 vd.

¹⁴ Memnon 37. 1; Plut. *Luc.* V. 1; 6. 1-4; ayrıca bk. Arslan, 2007: 307-308.

¹⁵ Eut. VI - VII. 6.

¹⁶Rosovtzeff-Ormerod, 1971: 258-259; Ormerod-Cary, 1971: 360-371; Ball 2002: 11; Lucullus'un Lykos/Kelkit Vadisi'ndeki operasyonları için bk. Ormerod, 1971: 897-898.

¹⁷ Arslan, 2007: 362.

¹⁸ Eut. V. 9; Lloyd, 1997: 206 vd.; Arslan, 2007: 415-416.

¹⁹ Arslan 2007: 432-433

²⁰ Roma'nın doğrudan Kappadokia'nın doğu ve güneydoğusuna doğru ilerlemesi Pompeius'la başlamıştır. Isaac, 1990: 14.

²¹ Plut. *Luc.* XXXIII vd.; *Pomp.* XXX. 1-3; *Cic. Leg. Man.* IX. 26; X. 27-28; App. *Mithr.* 97; ayrıca bk. Hilman 1993: 212 vd.

²² Anderson, 1922: 105.

²³ Anderson, 1922: 105.

bir dağı ele geçirerek orada mevzilenmişti.²⁴ Pompeius Mithradates'in ordusunu Lykos/Kelkit Irmağı'nın kenarında yeni, Mithradates Akampsis/Çoruh Irmağı'nı geçerek Kolkhis'e çekildi.²⁵ Bu geri çekilme sırasında Mithradates, kralî hazinelerin saklı olduğu Sinoria²⁶ (Bayburt) Kalesi'ne ulaşmış, burada kendisini takip eden komutan ve askerlerini ödüllendirmiştir.²⁷

Strabon²⁸ Sinoria olarak adlandırdığı Bayburt Kalesi'nin stratejik konumunu ve burada geçen olayları şu şekilde tanımlamaktadır:

Sinoria (Bayburt Kalesi), Büyük Armenia sınırlarına yakındır. Bu nedenle Theophanes imlasını Synoria olarak değiştirmiştir. Bölgede genel olarak Paryadros Dağ silsileleri arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlara kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir. Bu nedenlerden (Mithradates) hazinelerinin çoğunu yerleştirdiği kaleleri burada yaptırmıştır ve sonuçta gerçekten Pompeius ülkeyi istila ettiği zaman, Mithradates Pontus Krallığı'nın bu en uç kısımlarına kaçmış ve Akilisene'de (yakınında Akilisene'yi Küçük Armenia'dan ayıran Euphrates vardır) Dasteira, yakınında sulak bir dağı ele geçirmiş ve kuşatılınca dağları aşarak Kolkhis'e ve oradan Bosporus'a kaçmaya zorlanıncaya kadar burada kalmıştır. Bu yerin yakınında Küçük Armenia'da Pompeius, Nikopolis adında bir kent kurmuştur. Burası bugüne kadar kalmıştır ve oldukça kalabalıktır.

Mithradates'in geçici olarak kullandığı Bayburt Kalesi'nde yapılan yüzey araştırmalarında kalenin ilk Tunç Çağı'na kadar

gittiği belirtilmiştir.²⁹ Bununla birlikte 2013 yılında ekibimiz tarafından bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Bayburt kale duvarlarının en alt kısmını Hellenistik ve Roma dönemlerine tarihlen-dirmenin mümkün olduğu görülmüştür. Zira yüzeyde de Roma dönemi keramiğiyle de karşılaşmıştır.³⁰

Mithradates Bayburt Kalesi'ne büyük bir olasılıkla Kelkit, Köse ve Demirözü üzerinden ulaşmış olmalıdır. Zira Kabeira'dan (yani bugün Niksar'dan itibaren) Mithradates'in önce Dasteira'ya (yani bugün Sivas ile Erzincan arasında bir yer), oradan da Sinoria'ya geldiğini görmekteyiz. (Harita 1). Bu antik yol güzergâhı incelendiğinde Dasteira ile Sinoria arasında gelecekte Roman'ın doğudaki en önemli garnizonun kurulacağı Satala'nın olduğu Sadak köyü yer almaktadır. Bu aynı zamanda özellikle Roma döneminde işlek kullanılan ve batıdan doğuya giden antik yol güzergâhını da temsil etmektedir. Bundan sonra Pompeius, Doğu Karadeniz kıyısını takip ederek Kırım'a ulaştı. Strabon ve Eutropius, Pompeius'un Pharnakia/Pontos bölgesini, Kolhis, Armenia Minor ve Trapezusia/Trapezos'u savaşlarda gösterdiği başarılarından dolayı Galatyalı Deiotaros'a verdiğini ifade etmektedirler.³¹ Böylece Bayburt ve çevresi Deiotaros'a bağlanmış olmalıdır.³²

Deiotaros'un krallığı, diğer Galat *tetrarkhes*'leri ve güneyde Kommagene Krallığı, ileride muhtemel tehlike olarak görülen

²⁴ Strab. XII. 3. 28; Plut. *Pomp.* XXXII. 2; App. *Mithr.* 99.

²⁵ Strab. XI. 2. 13; App. *Mithr.* 101; ayrıca Chahin, 1987: 234-235; Sherwin-White, 2008: 253-254; Van Wijlick, 2013: 37.

²⁶ Bu kale Plutarkhos (*Pomp.* XXXII. 8)'ta Sinora, Ap-pianos (*Mithr.* 101)'ta Simoreks, Ammianus Marcellinus (XVI. 7. 10)'ta ise Sinhorium/Synorium olarak adlandırılmaktadır.

²⁷ Plut. *Pomp.* XXXII. 8; App. *Mithr.* 101; ayrıca bk. Sherwin-White, 2008: 252.

²⁸ Strab. XII, III, 31. Çiğdem-Emir, 2017: 28.

²⁹ Sagona, 1990: 426.

³⁰ Çiğdem-Özkan-Yurttaş, 2014: 71-72.

³¹ Strab. XII, 3. 13; Eut. V. 20; Jones 1969, 157.

³² Magie, 1950: 1237, dn. 41; Sherk, 1980: 975; Jones, 1998: 158; Arslan, 2000: 149-150; Kaya, 2005a: 131-132. Deiotaros, kraliyet topraklarına ait stratejik noktalarda güçlü kaleler yaptırdı. Kaynaklarda geçen bu kalelerden en önemlileri, bugün Bayburt sınırları içerisinde olduğu düşünülen Sintoion ve Sinoria kaleleridir. Sinoria ismi, Deiotaros'un babası Sinorix ile ilişkili olabilir. Bk. Mitchell, 1995: 36 dn. 105. Konu hakkında daha fazla bilgi ve değerlendirme için bk. Emir, 2014: dn. 285. Ancak Deiotaros tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülen Bayburt Kalesi ve çevresinde gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında Galatlara ait olabilecek hiçbir arkeolojik veriye ulaşılamasa da yüzeyde Hellenistik ve Roma dönemlerine ait birçok seramik bulunmuştur. Çiğdem ve diğerleri, 2014: 71-72.

Parth Krallığı'na karşı bölgede Roma topraklarının savunulmasında ileri bir karakol görevi üstlendi. Başlangıçta Roma-Parth ilişkileri, büyüyen Pontos tehlikesine karşı müttefiklik ve dostluk zemininde başlamıştır.³³ Frye,³⁴ MÖ 53 yılına kadar Romalıların Parthları büyük bir güç olarak görmediklerini bu tarihten sonra özellikle Yukarı Fırat'ın Roma ile Parthlara arasında anlaşmazlık bölgesi hâline geldiğini belirtmektedir.

Kırım'da tekrar Roma üzerine saldırma hazırlığında bulunan Mithradates, 68 yaşında öldü (MÖ 63).³⁵ Yerine geçen oğlu II. Pharnakes babasının yolundan giderek Caesar'ın Pompeius'un yerine atadığı Anadolu baş yöneticisi Domitius Calvinus'u Nikopolis/Suşehri yakınlarında yenilgiye uğrattı.³⁶ Bu başarısından sonra eski Pontos Krallığı'nın topraklarını ele geçirip Bithynia'ya kadar sınırlarını genişletti. Pharnakes'in başarıları, Caesar'ın İskenderiye galibiyetinden sonra MÖ 47 yılında Anadolu'ya geçip Pharnakes'i Zela/Zile³⁷ civarlarında umulmadık bir şekilde yenmesi ile son buldu.³⁸ Eutropius Pharnakes'in de bir anlamda babasının akibetine uğradığını, savaş sonrası intihara zorlandığını ifade etmektedir.³⁹

Caesar, Zile savaşından sonra Anadolu'da uzun süre devam edecek bir Roma hâkimiyeti tesis etmişti. Anadolu'daki siyasi varlığını güçlendiren Caesar, bir süre sonra Roma'ya dönerek devletin iç meseleleriyle ilgilenmeye başladı. Caesar (MÖ49-44) egemeni olduğu Roma dünyasında aldığı

ekonomik önlemlerle Roma kenti ile İtalya'da sayıları her geçen gün biraz daha artan topraksız vatandaşlara yeni geçim kaynakları bulmak için İtalya dışındaki Roma topraklarında koloniler kurarak sosyal yönden Roma vatandaşlarının sıkıntılarını hafifletmek istemiştir.⁴⁰ Bu politika gereği Caesar Anadolu'da, Mithradates'e karşı elde ettiği zaferden sonra, doğuda yeni düzenlemelere gitti. Bu amaçla Armenia Minor'u Galatya ve Kappadokia Krallıkları arasında bölüştürerek bölge savunmasını güçlendirdi.⁴¹ Görüldüğü gibi, Gümüşhane'nin batısına kadar olan bölge bu dönemde tamamen Roma egemenliği altına alınmıştır (bkz. harita 2). Bununla beraber Bayburt ve çevresinin bu dönemlerde hâkimiyet altına alındığını gösteren kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Yalnız Caesar döneminde, Gümüşhane ve Bayburt bölgesi, Trapezos'a ulaşan karayolunun önemli bir güzergâhını oluşturması nedeniyle doğudan Kelkit Vadisi üzerinden gelebilecek Parth saldırılarına karşı bir tampon bölge olarak düzenlenmiş olmalıdır.

Caesar'ın öldürülmesinden sonra bölgede başlayan Parth yayılmacılığına karşı, Roma Cumhuriyet'i adına egemenliğini sürdüren Antonius, Parthlara karşı bir sefer düzenledi. MÖ 36 yılında Armenia'yı ele geçirmeyi başardıysa da MÖ 34 yılında sefer başarısızlıkla sonuçlandı.⁴² Antonius bu seferler sırasında, MÖ 39 yılında yaptığı düzenlemelerle Parthlara karşı bir tampon bölge görevi üstlenecek vasal krallıklar kurmuş, II. Pharnakes'in oğlu Darius'a

³³ Tarn, 1971: 603.

³⁴ Frye, 1962: 187-188; Frye, 1984: 233 vd.

³⁵ Liv. *Perioch.* 102; App. *Mithr.* 111; Cass. Dio XXXVII. 13; Iust. XXXVII. 2; Mommsen 1958, 262, 296; Eutropius (VI. 12), Bosch (1943: 131) ve Özsait'e (1982a: 366) göre Mithradates, oğlu Pharnakes tarafından terk edildikten sonra intihar etmiştir. Arslan'a göre Romalıların eline düşmemek için daima kılıcının kınında taşıdığı zehirden içtiğini ancak hemen ölmediğini, yakın korumasından kendisini öldürmesini istediğini söyleyerek bu şekilde öldüğünü ifade etmektedir. Arslan, 2007: 55-506; Bu konuda ayrıca bk. Ormerod-Cary 1971: 391.

³⁶Caes. *Bell. Alex.* 40-41; 70; Plut. *Caes.* 50. 1; App. *Bel. Civ.* II. 91; *Mithr.* 120; Cass. Dio. XLIII. 46. 2-3; Suet. *Caes.* 37. 2.

³⁷ Zela Roma tarafından kent ya da ticaret merkezine dönüştürülmüştü; ancak Roma dönemi öncesi kutsal araziler olarak yönetiliyordu. Pontoslular önemli konularda yeminlerini burada ediyorlardı. Sökmen, 2006: 121,125.

³⁸ Caes. *Bell. Alex.* 74-77; Plut. *Caes.* 50; *Mithr.* 120; Cass. Dio XLII. 47-48; Roma senatosuna bu durumu *veni, vidi, vici* (geldim, gördüm, yendim) kelimeleleriyle bildirmiştir. Plut. *Caes.* 50; ayrıca bk. Goldsworthy, 2014: 504.

³⁹ Cass. Dio XLII. 45; Eut. VI. 22; 59; Sullivan, 1980: 915.

⁴⁰ Magie, 1950: 414-415; Mitchell, 1993: 36-37.

⁴¹ Mitchell 1993: 36.

⁴² Plut. *Ant.* 39-40; Dios Cass. XLIX. 25; Frye, 1984: 235; Cornell-Matthews, 1988: 74.

da Pontos Krallığı verilmiştir.⁴³ Yine Antonius, Parthlara karşı yapacağı mücadeleyi için büyük miktarda askerî bir güce gereksinim duymakta idi. Bu ihtiyacı İtalya'dan karşılayamadığından Küçük Asya yerlilerinden legionlar⁴⁴ oluşturmaya başladı ve büyük bir varlığa ulaşan 52 legion askerini yerleştirmek için yeni kentler kurdu.⁴⁵ Elimize bu konuda bir kanıt bulunmamasına rağmen büyük bir olasılıkla Satala askerî garnizonunun temelleri bu dönemlerde atılmış olmalıdır. Böylece Gümüşhane ve Bayburt bölgesi Anadolu'nun kuzeydoğusunda çok önemli bir askerî garnizon olma görevini üstlenmiştir. Daha önceleri yapılan⁴⁶ ve 2008⁴⁷ yılından itibaren de çalışma ekibimizle bölgede gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında, Bayburt ili ve çevresinde Bayburt Kalesi, Saruhan Kalesi⁴⁸ gibi askerî yerleşimlerin yanı sıra sivil yerleşim alanlarının da olduğunu kanıtlayan birçok yerleşim alanı tespit edilmiştir. (Bk. Resim 1, 2).⁴⁹

2. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Bayburt ve Çevresi

Roma İmparatorluk dönemini başlatan Augustus ile birlikte Roma'nın Doğu politikası

Parthlarla olan ilişkilere göre şekillenmekteydi. Zira Roma Cumhuriyet döneminden itibaren başlayan Roma-Parth mücadelesinde bir ara Antakya'ya kadar gerileyen Roma, daha sonraları Augustus'un Anadolu'ya gelip Parthların eline geçen Roma sancaklarını ve askerlerini geri alarak tekrar Parthlar'a karşı üstünlük sağladı (MÖ 20).⁵⁰ Kaya,⁵¹ Augustus'un Parthlara üstünlük sağlamasıyla Crassus'un Kharrhai Savaşı'ı (MÖ 53) kayıplarını giderdiği gibi, kendisi için bölgede ikincil bir problem olan Armenia Krallığını tekrar Roma kontrolüne alarak Roma'nın doğudaki prestijini sağlamayı düşündüğünü ifade etmektedir.

Augustus Roma'nın Anadolu'da varlığını devam ettirmesi için, doğuda Fırat'a kadar uzan imparatorluk sınırlarının sürekli elde tutulması gerekliliğine inanmış, ölümünden sonra ardıllarına bıraktığı vasiyetnamesinde bile bu konuya özellikle dikkat çekmiştir.⁵²

MÖ 26 yılında Augustus tarafından Pontos'a vasal kral olarak atanan Polemon'un ölmesi üzerine, karısı Pythodoris⁵³ Kappa-

⁴³ App. *Bell. Civ. V.* 75; ayrıca bkz. Özsait, 1982a: 371; Frye, 1984: 234. Mitchell, 1993: 38; Emir, 2014: 133.

⁴⁴ Legion; Roma ordusunun idari birlikleri olup 4200 kişiden oluşuyordu. Atlan, 1970: 251-252; Gibbon, 1987: 34-36. Legio'nun yardımcı birliklerine de *cohoros* denilmekte olup bunlar yaklaşık 600 piyadeden ve 20 kişilik atlıdan oluşturulmuştur. Arslan 2005, dpnt c. "Lejyon ve Yardımcı Birlik arasındaki temel fark, ilkinin Roma vatandaşı olan askerlerden, ikincisinin vatandaşlık hakkına sahip olmayan müttefiklerden kurulmuş olmasıydı. İ.Ö. I. yüzyılın ilk çeyrek yüzyılı tamamlandığında İtalya'nın tüm kentlerine verilen vatandaşlık hakkı, Roma lejyoneri olma ayrıcalığını İtalya ile sınırlandırmıştı. Ancak lejyonerlik ile ilgili bu sınırlama gerektiğinde ihlal edilebildi" Kaya, 2005a: 88.

⁴⁵ Özsait, 1982b: 383.

⁴⁶ Bu çalışmalarda Bayburt ve çevresinde 14 yerleşim alanı tespit edilmiştir. Sagona-Sagona, 2004: 116 vd.

⁴⁷ Çiğdem-Yurttaş-Özkan, 2011: 155 vd.; Çiğdem, 2013: 65 vd.; Çiğdem-Özkan-Yurttaş, 2014: 19 vd.; Çiğdem-Özkan-Yurttaş, 2015: 119 vd.; Çiğdem-Yurttaş-Özkan, 2017: 161 vd.

⁴⁸ Saruhan Kalesi: 400 03. 970 K 0400 06.329 D. R. 2130 m Saruhan Köyünün yaklaşık 2 km kadar güneybatısında yer almaktadır. Doğal bir kayalık alan üzer-

ine bulunan bu kale, vadi seviyesinden 170 m yüksekliktedir. Doğu ve güneydoğu yönünde girişleri vardır. Kabaca düzeltilmiş kesme taşla hem harçlı hem de harçsız olarak duvar örgüsü yapılmıştır. Güneybatı yönündeki kiplopik duvar örgüsü 10x4.5 m boyutlarındadır. Bu duvar örgüsü Erken Demir Çağ özellikleri sergiler. Kale 86x20 m ebatlarındadır. Çiğdem-Özkan-Yurttaş, 2015: 163-164.

⁴⁹ 2008 yılında itibaren Bayburt ve çevresinde yapılan yüzey araştırmalarında Roma dönemine ait birçok sivil yerleşim alanı tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları; Guguluk Tepe, Örenler Mevkii, Çayırtepe, Baltakaya, Eski Köy Yeri Tepe (Çiğdem-Yurttaş-Özkan, 2014, 71 vd.); Çorak Höyük, Tepeçik Höyük, Kemer Taşı Höyük, Çimen Tepe Höyük, Taşkesen Höyük (Çiğdem-Yurttaş-Özkan, 2015: 119 vd.); Tandır Kaya Höyük'tür Çiğdem-Yurttaş-Özkan, 2016: 163 vd.

⁵⁰ Suet. *Aug.* 21.3; *Tiber.* 9; Strab. XVI. 1. 28; Vell. II. 91; Dio Cass. LIV. 8; ayrıca bkz. Frye, 1984: 235.

⁵¹ Kaya, 2004: 81vd

⁵² Gibbon, 1987: 23.

⁵³ Strabon (XII. 3. 29), "Kolkhis'e kadar Tibaranoi ve Khaldia ülkesi ile Pharnakeia ve Trapezus, akıllı ve devlet işlerinde tecrübeli bir kadın olan Pythodoris tarafından yönetilir" cümlesiyle Strabon, kraliçe Pythodoris'den devlet yönetiminde son derece başarılı bir kadın olarak söz etmektedir.

dokia'nın vasal kralı Arkhelaos ile evlenir.⁵⁴ Böylece Roma eyaletlerinin doğusunda, Roma ile bu devirlerde Fırat Irmağı'nın güneydoğusunda bulunan Parthlar arasında, Orta ve Güney Karadeniz sahilinden başlayan, Pontos, Kappadokia, Kommagene ve Kilikia vasal krallıklarının topraklarıyla Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir alanda tampon bölge oluşturulmuştur.⁵⁵ Bu arada doğuda Roma-Parth ilişkilerinde MS 16 yıllarına gelinceye kadar Roma üstünlüğünün daha belirginleştiğine tanıklık etmekteyiz.⁵⁶

M. S. 38 yılına kadar Bayburt çevresinin de dâhil olduğu Pontos Krallığı I. Polemon'un eşi kraliçe Pythodoris tarafından yönetilmeye devam etti.⁵⁷ Ancak kraliçe Pythodoris'un MS 38'te ölmesi ile krallığın başına torunu II. Polemon (MS 38-63) geçti.⁵⁸ Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Roma'ya bağlı vassal bir krallık durumunda olan Polemon Krallığı II. Polemon döneminde en büyük sınırlarına ulaşmıştı. Çünkü dönemin Roma İmparatoru Caligula MS 14'te Bosporos Krallığı'nı da kendisine bağışlamıştı.⁵⁹ Böylelikle Polemon Krallığı'nın sınırları, Kuzeyde Kırım Yarımadası ile birlikte Anadolu'da Karadeniz kıyısı boyunca Amisos'tan Kolkhis'e, iç kesimlerde Zela'dan Armenia'nın kuzey sınırlarını oluşturan dağlara kadar uzanmıştı.

İmparator Nero (MS 54-68)'nin MS 54'te Roma İmparatorluk tahtına çıkması Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğu Anadolu bölgeleri siyasi ve askerî olarak yeniden hareketlendi. Zira İmparator Nero, Doğu'da Armenia ve Parthlara karşı büyük bir sefer kararı aldı. MS 58 yılında Armenia ve Parth Kralı Tridates'e karşı yaptığı sefer sırasında Trapezos/Trabzon'un Romalıların

ikmal üssü olduğu görülür.⁶⁰ Dolayısıyla Romalılar Anadolu'nun iç bölgelerine geçerken Gümüşhane ve Bayburt bölgesini de kullanmaları kaçınılmaz olmuştur.

Parthların Armenia üzerinde egemenlik sağlamaları üzerine, Roma nüfuzunu doğuda yeniden kurmak için başlatılan savaşın kumandası, devrin en iyi komutanlarında Cn. Domitius Corbulo'ya verilmiştir.⁶¹ Mitford, bu savaşlar sırasında Roma ordusunu kumanda eden Corbulo'nun Xenophon gibi bugünkü Gümüşhane il merkezinin bulunduğu güzergâha uğramadan Tekke üzerinden Maçka'ya ulaştığını ve bu yolu onardığını belirtmektedir.⁶² Bosworth'a⁶³ göre de Corbulo, seferine muhtemelen Satala'dan başlamıştır. Böylelikle Corbulo, daha sonra Satala'nın da önemli bir rol oynayacağı, doğudaki düşmanlarına karşı oluşturulacak olan Fırat Hattı'nın da temellerini atmıştır.⁶⁴ Corbulo bu savaşlarda önemli başarılar göstermiş,⁶⁵ Parth kralı Tridates'i mağlup ederek büyük bir galibiyet elde etmiştir.⁶⁶ Corbulo Erzurum/Elegeia ile Gümüşhane ve ötesine geçişte Kop-Bayburt güzergahını takip etmesi kaçınılmaz olmuştur.⁶⁷ Daha sonraki yıllarda (MS 63) Nero, Pontos Kralı II. Polemon'un ölümünden sonra, topraklarının Roma'ya terk edilmesi üzerine, Pontos Polemoniakus ile Pontos Galatikus'u Galatia Eyaletine bağladı. Böylece Karadeniz'in güney kıyıları doğrudan doğruya Roma yönetimi altına girdi, Kommagene Krallığı ve Küçük Armenia dışında kalan bütün Küçük Asya toprakları Roma'ya bağlanmış oldu⁶⁸ (Harita 3).

İmparator Vespasianus (MS 69-79) döneminde gerçekleştirilen imar faaliyetleri

⁵⁴ Sullivan, 1971: 120; Mitchell, 1993: 94; Kaya, 2005a: 81.

⁵⁵ Özsait, 1982b: 384.

⁵⁶ Tac. Ann. II, 1-4; Frye, 1984: 236-237.

⁵⁷ Magie, 1950: 494; Cornell- Matthews, 1988: 150-151; Emir, 2014: 143.

⁵⁸ Cass. Dio LIX. 12; ayrıca bkz. Jones, 1969: 170-171.

⁵⁹ Magie, 1950: 514; Olshausen, 1980: 911 vd.

⁶⁰ Tac. Ann. XIII, 39; Cumont, 1923: 111; Özsait, 2000b: 41.

⁶¹ Tac. Ann. XIII. 8; ayrıca bkz. Gilmartin, 1973: 584 vd.; 164; Frye, 1984: 239; Isaac, 1990: 29; Bivar, 1983: 81.

⁶² Mitford, 2000: 128.

⁶³ Bosworth, 1983: 271.

⁶⁴ Yorke, 1896: 469.

⁶⁵ Tac. Ann. XV, 25; Mitford, 2018: 32.

⁶⁶ Cass. Dio LXII. 23; Tac. Ann. XIV. 23 vd.; ayrıca bk. Chaumont, 1976: 105-106; Chahin, 1987: 246.

⁶⁷ Çiğdem, 2011: 99.

⁶⁸ Suet. Nero, 18; Eutr. VII. 14; ayrıca bk. Mitchell, 1993: 63; Jones, 1969: 171; Özsait, 1982b: 388.

içersinde Roma'nın deniz üssü olan Trabzon/Trapezos ile Satala arasında son derece önemli bir yol yapılmış, böylece Kelkit ve Çoruh vadisine açılan bu yolla Trapezos'un hinterlandı ile bağlantıları sağlanmıştır.⁶⁹ Bu yolla Fırat'ın batı yakasında Parthlara karşı konuşlandırılan legionlar arasında bağlantılar sağlandığı gibi, Samsat/Samosata'ya kadar deniz yolu ile askeri güçlerin kolayca ulaşması da mümkün kılındı.⁷⁰ Yine İmparator Vespasianus döneminde yapılan bir düzenleme ile Galatia ve Kappadokia eyaletleri birleştirilerek yönetim tek bir imparatorluk legatına bırakılmış, bu büyük eyaletin sınırları kuzeyde Orta ve Doğu Karadeniz'in kıyı kesiminin yanında Fırat Irmağı sınır olacak şekilde Güneyde Suriye Eyaleti'ne kadar uzanmıştır.⁷¹ Satala'ya da *XVI Flavia* yerleştirilmiştir.⁷² Zira tarafımızdan da yüzey araştırmalarında keşfedilen⁷³ legion mühürlerinde *XV. Flavia Firma*'nın burada olduğu kanıtlanmaktadır.⁷⁴

Vespasianus, bölgede yaptığı bu düzenlemelerle doğuda vasal kralların insiyatifine terk edilmiş olan emniyet ve sükûnu, buralara yerleştirilen Roma legionlarının varlıkları ile temin etme yoluna gitmiş, böylece doğudan gelecek olan Parth saldırılarına karşı güneyde Malatya/Melitene, Samsat/Samosata, kuzeyde de Satala önemli bir stratejik konuma ulaşmışlar-

dır.⁷⁵ Öyle ki Roma'da gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra Büyük İskender'e öykünerek⁷⁶ ilk Parth seferine (MS 114) çıkan İmparator Traianus (MS98-117), son hazırlıklarını Satala'da gerçekleştirmiştir.⁷⁷ Lightfoot,⁷⁸ Traianus'un bu sefere çıkarken öncelikli amacının Danube ve Kappadokia'dan gelen takviye güçlerle karşılaşacağı Satala'ya ulaşmak olduğunu belirtmektedir. Yine Lightfoot'un hesaplamasıyla muhtemelen Nisan başında, günde yaklaşık olarak 15 km yol alan Traianus, aşağı yukarı 51 günlük bir seyahatin sonrasında Satala'ya ulaşmıştır.⁷⁹ Traianus kendine bağlı Kafkas krallarını Satala'da kabul ettikten⁸⁰ sonra, Haziran başında Bayburt üzerinden ulaştığı Erzurum/Elegeia'dan⁸¹ düşmanı üzerine yürümüştür. Sefer sonunda Traianus, Armenia'yı Roma eyaleti hâline getirmiş,⁸² Parth topraklarına giderek burayı vasal bir krallık olarak Roma'ya bağlamıştır.⁸³ Bu arada *Legio XV. Apollinaris* sürekli kalmak üzere Satala'ya yerleştirilerek⁸⁴ bölgeyi doğudan gelebilecek saldırılara karşı güvence altına almıştır.⁸⁵ Zira tarafımızdan da bölgede yapılan yüzey araştırmalarında keşfedilen legion mühürleri *XV. Apolloninaris* legionu ve Traianus'un Satala'daki varlığını doğrulamaktadır.⁸⁶ Bu mühürlerin bazılarında "*Leg. XV.*

⁶⁹ Yorke, 1896: 470; Cumont, 1923: 113-114; Mitford, 1974b: 160; Özsait, 2000b: 41.

⁷⁰ Arthur-Munro, 1901: 62.

⁷¹ Bosworth, 1976: 63 vd.; Özsait, 1982b: 389.

⁷² Syme, 1977: 39.

⁷³ 2004 yılı çalışmalarımızda bir kısmının üzerinde buradaki askeri garnizona ait olduğunu gösteren legion yazısının bulunduğu 12 adet mühür ele geçirilmiş ve Gümüşhane kültür müdürlüğüne teslim edilmiştir. Mühürlerinin uzunluğu 5-17 cm, genişlikleri 11-5 cm ve kalınlıkları da 2-2.5 cm arasında değişmektedir. Çiğdem, 2008: 80 dn. 451.

⁷⁴ French, 1994: 44-45.

⁷⁵ Emir, 2014: 158-159.

⁷⁶ Yorke, 1896: 470; Payne, 1970: 240-241; Cornell-Matthews, 1988: 103; Bennett, 2005: 194 vd.; Griffin, 2008: 124.

⁷⁷ Cass. Dio LXVIII 19. 2; Eutr. VII. 3; ayrıca bkz. Stark, 1966: 201; Bosworth, 1977: 227; Mitford, 1980: 1198.

⁷⁸ Lightfoot, 1990: 117.

⁷⁹ Lightfoot, 1990: 117.

⁸⁰ Cass. Dio. LXVIII. 19. 2; ayrıca bk. Merrill, 1901: 60; Chaumont, 1976: 133. Bosworth bu toplantının Satala'da değil, Elegeia'da yapıldığını ileri sürmektedir. Bosworth, 1977: 227.

⁸¹ Elegeia Erzurum'un 15 km. batısına lokalize edilmektedir. Longden, 1931: 2-3, 9; Lightfoot, 1990: 117. Lokalizasyonla ilgili olarak ayrıca bk. Çiğdem, 2011: 105 vd.

⁸² Kral Parthamisiris Traianus'a mektup göndererek Elegeia'da buluşma teklifinde bulundu yapılan görüşmeden Parthamisiris tacını Traianus'un ayakları altına bırakarak savaşmadan ülkesini Roma'ya teslim etti. Cass. Dio LXVIII. 19. 2-3; ayrıca bk. Chahin, 1987: 250; Frye, 1984: 242; Campbell, 1993: 235; Bivar, 1983: 88; Çiğdem, 2011: 101 vd.

⁸³ Frye, 1984: 242; Mommsen, 2005: 288-290; Aiston, 2005: 151.

⁸⁴ Yarlıgış, 2016: 128 vd. ; ayrıca bk. M'Elderry, 1909: 47.

⁸⁵ Syme, 1977: 42.

⁸⁶ Çiğdem, 2008: fig. 179, 180.

Apol yazmaktadır.⁸⁷ Öyleki XV. *Apollanaris* legionu ilk kez imparator Nero döneminde genaral Corbulo'nun denetiminde Doğu seferleri için bölgeye kaydırıldığı bilinmektedir.

Traianus'tan sonra Roma tahtına geçen Hadrianus (MS 117–138), halefinin politikalarını takip etmiştir. Roma'nın daha fazla yayılmaması gerektiğine ve ele geçirilen toprakların Roma tarafından idare edilmesinin zorlaşacağına inanan imparator, bu politikaya uygun olarak doğunun düzenlenmesiyle meşgul oldu ve Armenia'yı Parth Kralı Vologases'e iade ederek burasını bir vasal krallık şekline getirdi.⁸⁸ Hadrianus'la Parth'lar kendi krallarını seçme hakkını yeniden kazandılar. Hadrianus'un isteğiyle Armenia, Asur ve Mezopotamya'da garnizonlar hâlinde bulunan Roma birlikleri yerlerini terk ettiler ve böylece Fırat eskisi gibi imparatorluğun doğu sınırı hâline geldi.⁸⁹

İmparator ülkesinin doğu bölgelerine çıktığı ilk gezisinde (121–125) Tarsus, Tyana/Kemerhisar, Melitene üzerinden kuzeye geçerek Trapezos üzerinden Doğu Karadeniz kıyılarını takip ederek Bithynia'ya geçmiştir.⁹⁰ Bu yolculuğunda Hadrianus Trapezos'a Bayburt-Gümüşhane üzerinden ulaşmış olmalıdır. Mitford, Satala'dan yola çıkan Hadrianus'un Bağdat Yolu olarak bilinen Köse-Yurtlar Deresi-Hurusufla üzerinden Harşit Vadisi'ne geçtiğini, buradan Zigana Geçiti'ni kullanmadan yoluna devam ettiğini ifade etmektedir.⁹¹ Bundan sonra gerçekleştirdiği ikinci

gezisinde de (MS 128–133) Karadeniz sahillerinde Trapezos, Amisos/Samsun ve Amasia'yı gezdikten sonra MS 131 yılı sonbaharında veya MS 132'de Atina'ya geçti.⁹² Hadrianus'un gerçekleştirdiği ikinci gezisinde de Trapezos'a ulaşmak için Bayburt ve Gümüşhane çevresinden geçmiş, muhtemelen Satala'da Iberia kralı II. Pharasmanes ile bölgenin statüsünü görüşmek için bir toplantı yapmak istemişse de Pharasmanes onun bu görüşme davetini kabul etmemiştir.⁹³ Hadrianus bu ikinci gezisinde daha çok Satala'nın askeri ihtiyaçlarını deniz yolundan kolaylıkla sağlanmasını göz önünde tutarak Trapezos'a bir liman da yaptırmıştır.⁹⁴

Hadrianus'un Kappadokia valisi olarak görev yapan Arrianus MÖ 134 yılında, Kazakistan steplerinin yükselen gücü Alan⁹⁵ kavmine karşı Satala'da konuşlanmış olan legio XV. *Apollinaris* ile Melitene'de konuşlanmış olan legio XII. *Fulminata*'nın başında sefere çıkmış, Alan tehlikesini bertaraf etmiştir.⁹⁶ Arrianus yaptığı çalışmalarla Alanları uzun bir süre Anadolu için tehlikeli bir unsur olmaktan da çıkarmıştır. Arrianus bundan sonra Doğu Karadeniz'de ve Kafkaslar'da gerçekleştirilecek bütün operasyonlar için Satala'yı bir koordinasyon merkezi hâline getirmiştir.⁹⁷ Bu arada Arrianus en son Vespasianus'un yaptığı düzenlemelerden sonra doğudaki emniyetin ihmal edildiğini, buradaki güvenliğin yalnız Satala ve Melitene'ye bırakıldığını görmüş, bu açığı kapatmak için Kafkaslara doğru bölgede yer alan bütün vasal

⁸⁷ Yorke, 1998: 306: 321-322 no.16.; French, 1994: 44-45. Cumont kardeşlerin de yaptıkları araştırmalar *Leg. XV* ya da *Leg. XV. AP.* yazılı tuğla mühürlerin Satala'ya Roma'nın uzun bir süre hâkim olduklarını göstermektedir. Cumont – Cumont, 1906: 345.

⁸⁸ SHA *Hadr.* 21; ayrıca bk. Cumont, 1936: 609; Chahin, 1987: 250; Mitford, 1980: 1200;

⁸⁹ Eutr. VII. 4; Pelham, 1896: 631; Gibbon, 1978: 27; Payne, 1970: 242.; Eutropius (VIII. 6), Hadrianus'un, halefi Traianus'u kışkandığı ve onun bu büyük başarılarını hazmedemediği için onun imparatorluğa dâhil ettiği üç eyaletten (Assyria, Mezopotamya ve Armenia) vazgeçtiğini belirtmektedir. Buna karşın

Mommsen (2005: 290), Roma'nın doğudaki bu sınırları denetleyecek gücü olmadığı için Hadrianus'un böyle bir karar aldığı ifade etmektedirler.

⁹⁰ Magie, 1950: 621; Bryer-Winfield, 1985: 180; Syme, 1988: 161; Boatwright, 2008: 165-166.

⁹¹ Mitford, 2000: 128.

⁹² Cumont ve Cumont, 1906: 365; Boatwright, 2000: 119.

⁹³ SHA *Hadr.* 21; ayrıca bk. Bosworth, 1977: 228; Brand, 1994: 232; Birley, 2008: 143.

⁹⁴ Winfield, 1977: 155; Boatwright, 2000: 119.

⁹⁵ Czeplédy, 1999: 141.

⁹⁶ Debevoise, 1966: 242 vd.; Bosworth, 1977: 228; Alemani, 2000: 108-109; Sarıkaya, 2013: 331, dn. 22.

⁹⁷ Bosworth, 1977: 234.

krallıklarla diplomatik ilişkiler kurmuştur.⁹⁸

Marcus Aurelius (MS 161-180) ve manevi kardeşi Lucius Verus'un (Lucius Annius Antoninus Verus) (MS 161-169) saltanat yıllarında Romalılarla Parthlar arasında tampon devlet konumunda olan Armenia'nın kontrolü, tekrar bir sorun hâline geldi. Parth kralı IV. Vologases'in (Valgash) (MS 147-191) kuvvetleri MÖ 161'de Cappadocia valisi Sedatius Severianus'u Elegeia'da mağlup edip legionunu tamamen yok etti ve Armenia tahtına kendi adayını Pacorus'u geçirterek kontrolü eline aldı.⁹⁹ Doğudan gelen bu kötü haberler karşısında Verus'a savaş için yüksek yetkiler verilerek bölgede kaybedilen legionların yerini doldurmak için yeni kuvvetler toplandı.¹⁰⁰ Verus'un rahatsızlığı nedeniyle daha çok komutanlarının idare ettiği savaşlarda Armenia'nın başkenti Araxata tahrip edilip yerine Kainepolis kenti kuruldu (MS163) ve Armenia tahtında bulunan Pacorus indirilerek yerine Soaemus getirildi.¹⁰¹ Satala'da konuşlanan *Minervia I legio*'su Armenia'nın işgal edilmesinden sonra Doğu Karadeniz Bölgesi'nden Kafkaslara yöneldi. Daryal geçidini de aşarak Hazar kıyılarına kadar ilerledi. Emir, Roma legio'sunun bu bölgeye kadar ilerlemesini muhtemelen Pontos Bölgesi'ni sürekli taciz eden Alanların cezalandırılmasına yönelik bir hareket olarak yorumlamaktadır.¹⁰² Ancak bu keşif seferi hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır.

Septimus Severus (193-211) Traianus'tan sonra tekrar Fırat Irmağı'nın çok ötesine geçmiş, 18 yıllık saltanatının büyük bir kısmını doğu savaşlarında geçirmiş, ilk dört

savaşını da Anadolu sınırları içerisinde gerçekleştirmiştir.¹⁰³ Yaptığı savaşlar sonucunda bütün Anadolu kentlerini kendisine bağlayan Septimus Anadolu'da yeni bir kent kurmadığı gibi kentlere imparatorların adlarının verilmesi geleneğini de terk etmiştir.¹⁰⁴ Bu dönemde Bayburt ve çevresi de Parth tehditinden uzak Roma egemelik sınırları içerisinde bulunmuş olmalıdır.

Roma İmparatorluğu'nun Parthlar'la olan mücadelesi, İmparator Severus Alexander (MS 222-235) döneminde, Aradaşir/Artaxerxes önderliğinde Parthlar'ın ortadan kaldırılıp¹⁰⁵ yerlerine Sasani Devleti'nin kurulmasına kadar devam etmiştir.¹⁰⁶

Bundan sonra Roma, doğuda egemenlik için Sasanilerle mücadele etmeye başlamıştır. Bir ara Küçük Asya, doğudan Sasani batıdan Goth saldırılarıyla yağmalanmış, bütün *limes*'ler (Roma'nın tahkimli sınır boyları) tahrip edilmiştir.¹⁰⁷ Sasani Şahı Şapur'un MS 252 yılındaki seferi sonucunda, Sasanilerin eline geçen kale ve kentler arasında Satala da bulunmaktadır.¹⁰⁸

İmparator Claudius Tacitus döneminde (MS 275-276) Karadeniz'in kuzey kıyısından gelen Maeotidlerin saldırıları Anadolu içlerine kadar uzanmış, Karadeniz'le beraber Galatia, Kappadokia ve hatta Kilikia'ya kadar ilerlemiştir.¹⁰⁹ Maeotidlerin saldırılarına karşı sefere çıkan imparator, kardeşi Florianus'un yardımıyla önemli bir zafer kazanmıştır.¹¹⁰

Claudius Tacitus'un MS 276'da öldürülmesinden MS 284'te Aurelianus Valerius Diocletianus dönemine kadar Roma İmparatorluk tahtına çıkan M. Aurelius Probus

⁹⁸ Syme, 1982: 200-201.

⁹⁹ Cass. Dio LXXI. 2. 1; ayrıca bk. Bivar, 1983: 93; Frye, 1984: 243; McLynn, 2009: 137; Birley, 2012a: 14; 2012b: 217.

¹⁰⁰ Çiğdem, 2011: 103.

¹⁰¹ Bokşçanın, 1966 II, 269 vd.; Bivar, 1983: 93; Chahin, 1987: 251; Farrokh, 2007: 165-166; Birley, 2008: 162

¹⁰² Emir, 2014: 173.

¹⁰³ Kaya, 2006: 28-29.

¹⁰⁴ Kaya, 2006: 45.

¹⁰⁵ Eutr. VII. 23; 219; Frye, 1984: 290-291.

¹⁰⁶ Gibbon, 1987: 219; Christensen, 1936: 13 vd.; Öz-sait, 1982b: 394; Frye, 1984: 244.

¹⁰⁷ Callistus Sasanileri Cilicia'da Corycus'ta (Kızkalesi karşısı) beklenmedik ani bir mağlubiyetle durdurulabilirdi. Öz-sait, 1982b: 394-396; Frye, 1984: 297-298; Gibbon, 1987: 260 vd.

¹⁰⁸ Dodgeon-Lieu, 1991: 50, 363 dipnot 19.

¹⁰⁹ Zos. *Nov. Hist.* I. 63; Zon. XII. 28; ayrıca bkz. Mitford, 1980: 1208; Drinkwater, 2008: 54.

¹¹⁰ Magie, 1950: 720-721; Gibbon, 1987: 345 vd.

(MS 276-282) ve Aurelis Carus (MS 282-MS 283) dönemlerinde Bayburt ve çevresi hakkında kayıtlara geçen önemli bir siyasi gelişme yaşanmadığı tahmin edilmektedir. MS 288 yılında Armenia üzerinde etki kurmak isteyen kral Vahram, Roma hâkimiyetini tanımak zorunda kalmış ise de doğuda Sasani saldırıları bundan sonra da durmaksızın devam etmiştir.¹¹¹ Bu yıllarda aralıksız devam eden Roma-Sasani savaşlarında,¹¹² bölgenin nasıl bir konumda olduğunu gösteren bilgilerden oldukça yoksunuz.

MS 363 yılı doğu sınır hattını ayrıntılarıyla tanımlayan Honigmann, Satala'ya kadar bütün sınır istihkâmlarının Fırat'ın batı sahilinde veya bu kıyıya yakın bulunduğunu, Satala'dan itibaren sınır hattının Pontos silsilesi üzerinden Karadeniz'e uzandığını ifade ederek¹¹³ Satala'nın bu yıllarda da Roma için bir stratejik konumda olduğunu ortaya koymuştur. Bu arada MÖ 363'de Romalılar, Artaxata ve bunun ötesindeki araziden feragat etmek zorunda kalmışlardır.¹¹⁴

3. Doğu Roma Döneminde Bayburt ve Çevresi

MS 395'de Roma İmparatorluğu ikiye ayrılınca¹¹⁵ Gümüşhane ve Bayburt bölgesi Doğu Roma (Bizans) sınırları içerisinde kalmıştır. Sasaniler de Roma'nın doğudaki en önemli rakibi olmaya devam etmişlerdir. Nihayet Anadolu'nun doğusu ve kuzeydoğusu üzerine devam eden Doğu Roma-Sasani mücadeleleri iki devleti Satala önlerinde kıyasıya bir savaşa sürüklemiştir.

MS 502 yılında Mermeros komutasındaki Sasani ordusu ile Sittas ve Dorotheus ko-

mutalarındaki Roma ordusu arasında meydana gelen savaşta Satala çok önemli bir rol üstlenmiştir. Satala ve çevresine konuşlanan Roma ordularına karşı, Mermeros'un saldırısıyla başlayan bu savaşla ilgili Prokopius bize şu bilgileri vermektedir:

Mermeros ordusunu toplayıp Roma topraklarına saldırdı ve Satala şehri yakınında düşmanları ile karşı karşıya geldi. Şehrin 56 stades uzaklığında ve Octava denilen bölgede kamp kurdular. Bu nedenle Sittas bin adamı ile Satala şehrinin de içinde bulunduğu ovayı çepe çevreleyen tepelerin arkasına gizlendi. Dorotheus askerlerin geri kalanı veya kendi emri altındaki ordu ile içerde tahkimatların arkasında kaldı. Düşman ile düz alanda karşılaşmak istemiyorlardı. Çünkü düşman 30.000 den aşağı değildi ve kendilerinin sayısı da hemen hemen bunların yarısı kadardı. Takip eden günlerde barbarlar surların önüne kadar geldi ve şehri kuşatma altına aldı. Ama Sittas'ın adamları hızla tepelerden aşağı inmeye başladılar. Yaz zamanı ortaya çıkan sis yüzünden sayılarının görülmesi olanaksızdı. Bu nedenle düşmanlar onların çok kalabalık olduğunu düşündüler ve planlarında vazgeçip kuşatmayı kaldırdılar...¹¹⁶

Satala önlerinde göğüs göğüse devam eden mücadelelerden sonra Sasaniler geri çekilmek zorunda kalmışlardır.¹¹⁷

I.Iustinianus (MS527-565) döneminde imparatorluğun kuzeydoğu politikası içerisinde, Sasanilerle yapılan "ebedi barışa"¹¹⁸ rağmen, İran saldırılarına karşı sınır güvenliğinin sağlanması amacıyla alınan önlemler arasında Melitene, Koloneia ve Theodosiopolis gibi önemli kentlerdeki müstemelekelerde yapı ve onarım faaliyetleri yer alır. Bununla ilgili olarak Prokopius Iustinianus tarafından bölgede birçok kale ve gözetleme kulesi yaptırıldığını ya da

¹¹¹ Akşit, 1970: 217, 220 vd.; Özsait, 1982b: 399 vd.; Baydur, 1982: 108 vd.; Dodgen-Lieu, 1991: 34 vd.

¹¹² Gibbon, 1987: 388 vd.

¹¹³ Honigmann, 1970: 5. Bu dönemde Karadeniz üzerinden batı dünyası ile İran arasında önemli ticari bağlantılar da kurulmuştur. Curzon, 1966: 530.

¹¹⁴ Honigmann, 1970: 4; Armenia ve Iberia (Gürcistan) bölgelerinin doğrudan doğruya Roma arazisi olmayıp yalnızca Romalıların askerî himayesinde yer almışlardır. Honigmann, 1970: 4.

¹¹⁵ Gibbon, 1988: 28 vd.

¹¹⁶ Proc. bell. I. XV. 9-17. Karadeniz'i de ziyaret eden Prokopius'un Bayburt'tan Trabzon'a giderken bugünkü Gümüşhane-Trabzon güzergâhını kullanmadan Soğanlı Dağlarını aşarak Madur Tepesi'nin eteklerinden kuzeybatıya, Trapezos yönüne doğru yoluna devam ettiği sanılmaktadır. Zehiroğlu, 2000: 103-104.

¹¹⁷ Bu savaşlarda Theodosiopolis (Erzurum) da Sasaniler tarafından işgal edilmiştir. Frye, 1984: 323; Adontz, 1970: 109-111.

¹¹⁸ Yıldız, 1982: 492-493.

onartıldığını belirtmektedir. Erzurum ile Gümüşhane illeri arasında Prokopius'da geçen fakat bugün lokalizasyonlarını tam olarak belirleyemediğimiz "Horonon", "Tzuomina" gibi birçok sivil ve askerî stratejik yapılardan söz edilmekte ve bu yapıların ya ilk kez yapıldığı ya da güçlendirildiği ifade edilmektedir.¹¹⁹ Tarafımızca yapılan yüzey araştırmalarında Bayburt ili ve çevresinde bu üslup/yapılara aday gösterilebilecek birkaç yer tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Alavlu Düzü'dür. Bayburt'ta Merkez ilçe sınırları içerisinde yer alan Yeniköy'ün 5 km batısında, Alavlu Düzü ismiyle bilinen yaklaşık 5 hektarlık alanda bir geçici ordugâh tanzim edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Burası muhtelemelen Iustinianus döneminde geçici bir garnizon yeri olarak teşkil edilmiştir. Alanın kuzeybatısında Saruhan Kalesi de konumu ve yapısı itibarıyla Prokopius'ta sözü edilen müstemlekelere aday yerlerdir. Öyle ki Saruhan Kalesi güneybatı yönünde Otlukbeli-Erzincan yolu üzerinde yer almaktadır. Alanı çepeçevre saran harçsız moloz taş duvar örgüsü bulunmaktadır. Bu şekli ile oldukça ilginç bir görünüm sergilemektedir. Sur sisteminin kuzeyi nispeten ayakta olup 1.40 m. yüksekliğinde 2 m. kalınlığında bir duvar örgüsüne sahiptir. Bu örgü kiplopik tekniktir. Ancak yüzeyde bu sistemi tarihlendirmeye yarayacak herhangi bir buluntu ele geçirilememiştir.¹²⁰

Prokopius'ta Erzurum ve Bayburt'tan sonra Satala ve çevresinde de imar faaliyetlerinin yapıldığı anlatılmaktadır. Yine Iustinianus tarafından Satala kentinin de surları onarılmış, su kemeri yapılmıştır.¹²¹ Prokopius Satala ve mücavir alanda gerçekleştirilen imar faaliyetlerini şu şekilde ifade etmektedir;¹²²

Satala Kenti, eski dönemlerde güvenilir bir durumda idi. O düşman ülkesinden uzak olmayan bir bölgede konuşlandırıldığı, alçak

bir platoda uzandığı ve kulelerle donatılmış birçok tepeye olduğu için saldırılara karşı koyabilecek dolanbaçlı duvarların gereksinimiyle ayakta durabilmiştir. Kalenin bu uygun doğal çevresine rağmen, başlangıçta kötü bir işçilikle özensiz bir şekilde yapılması dolayısıyla savunması tehlikeli bir konumda idi ve aradan uzun bir zaman geçtiği için duvarları hemen hemen çökmüştü. Ancak İmparator kalenin hepsini yıktı. Onun kule kütesinin güvenliğini temin etmek için yeterli kalınlıkta ve onun etrafında bulunan tepelerin en üst noktasında görülebilecek kadar uzun yeni bir duvar yaptı... O aynı zamanda Satala'ya uzak olmayan Osroene olarak adlandırılan bölgede çok güçlü bir kale de yaptı.

Gümüşhane ve Bayburt bölgesi Doğu Roma-Sasani ilişkilerinde, tıpkı Roma-Parth ilişkilerinde olduğu gibi, önemli bir askerî karargâh olma özelliğini devam ettirmiştir. Bölge, bu mücadeleler sırasında İran saldırılarından oldukça etkilenmiştir. Bu saldırılara karşı MS 625'te sefere çıkan İmparator Herakleios (MS610-641), Kelkit Vadisi üzerinden Karadeniz kıyılarına ulaşmıştır. Bu olaylar esnasında Satala hala stratejik etkinliğini devam ettirmektedir.¹²³ Özellikle yaz aylarında Roma ordularının Karadeniz sahiline ulaşmak için kullandıkları en önemli güzergâh Bayburt üzerinden sağlanıyordu. Satala/Kelkit-Köse-Demirözü-Bayburt yolu takip edilerek Aydın-tepe'ye ulaşılmış, buradan Soğanlı Dağları aşılarak Karadeniz'e inilmiştir. Bryer-Winfield¹²⁴ Bayburt-Trabzon yolunun Aydın-tepe-Of arasında Soğanlı Dağları üzerinden 100 km. daha kısa olduğunu belirtmektedirler. Bölgede yaptığımız yüzey araştırmalarında Bayburt ve çevresinde başta Aydın-tepe Höyük¹²⁵ olmak üzere birçok höyükte ele geçirdiğimiz keramik buluntuları Satala'nın doğusunda hem askeri hem sivil Roma yereleşim yerlerinin olduğu belirlenmiştir. Bayburt bir taraftan

¹¹⁹ Proc., aed. III. V. 12-15 - VI. 1-7.

¹²⁰ Çiğdem-Yurttaş-Özkan, 2017: 165. Bu alanın geçici ordugâh olarak Roma Dönemi içerisinde değerlendirilmesi gerekliliği ile görüş, düşünce ve bilgilerini bizlerle paylaşan Gaziantep Müzesinde görevli Arkeolog Ahmet Beyazlar'a çok teşekkür ederiz.

¹²¹ Prok. Bell. III. IV. 2-5; Cumont, 1906: 345; Honigmann, 1970: 17; Adontz, 1970: 117; Ostrogorsky, 1986: 95; Mitford, 2018: 356-357.

¹²² Proc. de bell. III. IV. 2-5.

¹²³ Foss, 1975: 722.

¹²⁴ Bryer-Winfield, 1985: 324.

¹²⁵ Çiğdem, 2013: 67-68.

Kop üzerinden Elegeia/Erzurum bağlantısını bir taraftan da Bayburt- Soğanlı ve Bayburt-Gümüşhane üzerinden Satala-Karadeniz bağlantısını sağlıyordu.

Herakleios döneminde, İran saldırılarına karşı alınan önlemlerin başında Anadolu topraklarında dört thema meydana getirilmiş, buralarda askeri hizmet görmek koşuluyla savaşımlara toprak verilmiştir.¹²⁶ Themaların başlarına sivil yönetici olan *prokonsulların* da üstünde olan *strategos* denilen komutanlar atanmıştır. Doğu Roma döneminde Gümüşhane-Bayburt çevresi, ilk kurulduğunda *Armeniakon*, daha sonra da merkezi Trabzon olan *Khaldia* Theması içerisinde yer almıştır.¹²⁷ Gümüşhane ve Bayburt bölgesinin de yer aldığı *Khaldia* Theması daha sonraları İmparator Theophilos döneminde (MS829-842) kurulmuş,¹²⁸ güneydeki sınırı Çoruh Nehri olarak belirlenmiştir.¹²⁹

Burada *Khaldia* ismi ile bir tartışma gündeme gelmektedir. *Khalyb/Khaldia* şeklinde klasik kaynaklarda geçen ve Urartu baş tanrısı Haldi'ye kadar uzanan bu isim altında, yöre tarihi ile ilgili birçok görüş ileri sürülmüştür.¹³⁰ Bölgede bugüne kadar yaptığımız çalışmalarda özellikle, Urartu Devleti'nin yıkılmasından sonra, Bayburt çevresine Urartu halkının yerleştiğini gösteren herhangi bir bulgu elde edemedik. Dolayısıyla *Khaldia* ile Haldi arasında bir bağlantının olabileceğini söylememiz mevcut bulgularla olanaksız gözükmektedir. Şimdilik bölge ile ilgili klasik kaynaklarda geçen *Khaldia* ve *Khalybe* hakkındaki bilgileri tartışmaksızın vermekle yetineceğiz. Bölgedeki çalışmalarımızın sonunda, bu konuda daha ayrıntılı bilgileri sunmayı ummaktayız.

Strabon'da hem *Khalyb* hem de *Khaldai* isimleri geçmekte ve yazar bunlar arasında bir halef-selef ilişkisi kurmaktadır;

“Bugünkü *Khaldai* eskiden *Khalybes* denirdi ve ülkelerinin tam karşısında *Pharnakia* kurulmuştur. Bu denizlerde yapılan palamut avı doğanın sağladığı bir avantajdır. Bu balık ilk defa burada yakalanmıştır. Karada madenler vardır, daha eski devirlerde gümüş madenleri de olduğu halde, bugün sadece demir madeni kalmıştır. Bu bölgedeki olağanüstü dardır, zira orman ve madenlerle dolu olan dağlar bunun hemen üstündedir ve kıyının çoğu işlenmiştir. Böylece madencilere hayatlarını kazanabilmeleri için madenler ve denizle meşgul olanların da geçimlerini sağlayabilmeleri için balıkçılık, özellikle palamut ve yunus avı kalır; çünkü yunuslar, aynı cinsten olan *kordyles*, ton ve palamutu kovalar ve bu suretle sadece bunları yiyerek şişmanlamakla kalmazlar, fakat karaya yaklaşmakta çok istekli olduklarından da kolay yakalanırlar. Bunlar olta ile tutulan yunusların yağlarını her maksat için kullanan yegâne insanlardır”.¹³¹

Strabon bu arada *Alybe* ile *Khalybe* isimlerinin aynı olduğu ve zaman içerisinde değiştiğini ifade etmektedir; “Özellikle barbar kavimler arasında isimlerin çok değiştiği zamanlarda, *Alybe'nin Khalybe* olarak değiştiği kabul edilmezse, şimdi *Khaldai* isminin *Khalybe'den çıktığını kanıtlamak da olanaksız olur”.¹³²*

Herodotos, *Kyros'un* ele geçirdiği halklardan bahsederken *Khalyb'lerden* de bahsetmektedir;

“Günler günlere katıldı, *Halys* ırmağının beri yakasındaki ulusların, *Kilikia* ve *Lykia'dan* gayri hepsi boyun eğmiş, *Kroisos'un* egemenliğini tanımışlardı; bunlar: *Lydia'lular*, *Phrygia'lular*, *Mysia'lular*, *Khalybler*, *Mariandyn'ler*, *Paphlagonia'lular*, *Thraklar*, *Thyn'ler*, *Bithynia'lular* ve *Kar'lar*, *İon'lar* *Dor'lar* *Aiol'lar*, *Pomphylia'lular*”.¹³³

Khalyb'ler hakkında *Ksenophon'da* da önemli bilgileri bulmaktayız. *Ksenophon'un* anlatımlarından onların hem yaşadıkları coğrafya hem yaşam biçimleri hem

¹²⁶ Yıldız, 1982: 497; Ostrogorsky, 1986: 89-91.

¹²⁷ Ostrogorsky, 1986: Harita II.

¹²⁸ Ostrogorsky, 1986: 194.

¹²⁹ Honigmann, 1970: 52. *Khaldia'nın* sınırları ile ilgili geniş açıklama için bk. Bryer-Winfield, 1985: 299-304.

¹³⁰ Burney-Lang, 1971: 129; Bryer-Winfield, 1985: 300 vd.; Çiğdem, 2006: 106.

¹³¹ Strab. XII, III, 19.

¹³² Strab. XII, III, 20-28.

¹³³ Hdt. I, 28.

de kişilikleri hakkında ayrıntılı bilgiler edinmekteyiz;

Buradan sonra iki günde on parasang gidecek dağların ovaya inmek için aşılacak yerinde Khalyb'ler Taokhlar ve Phasian'larla karşılaştılar".¹³⁴ "Bundan sonra Hellen'ler Khalyb'ler memleketinde yedi günde on beş parasang ilerlediler. Bunlar memleketlerinden geçtikleri bütün kavimlerin en cengâverleri idiler. Ve dövüşten çekinmiyorlardı. Zırhları ketenden idi ve karınlarına kadar iniyordu, zırhlarının etekleri sıkı bükülmüş iplerden yapılmıştır. Dizlik ve miğfer taşıyorlardı. Kemerlerinden hemen hemen Lakonia kılıçları büyüklüğünde bir harp bıçağı sokulu idi. Alt edebildikleri bütün düşmanlarını bunlarla öldürüyorlardı. Onların kafalarını kesiyor ve çekilirken beraber götürüyorlar, düşmanları kendilerini görebilir ise şarkı söylüyor dans ediyorlardı. Takriben on beş kol uzunluğunda ve tek uçlu birer mızrakları vardı. Kasabalarında bekliyorlar ve Hellenler geçince hemen arkalarına düşüyor, peşi sıra dövüşüyorlardı. Müstahkem yerlerde oturuyorlardı, bütün zahirelerini de buralara taşımışlardı. Bu yüzden Hellen'ler yiyecek elde etme imkânı bulamadılar ve Taokh'lardan yağma ettikleri hayvanları keserek yiyecek temin edebildiler".¹³⁵ "Bu memleketin dost ve düşman kısımlarını Hellen'ler sekiz günlük yürüyüşle geçtiler ve Khalyb'lerin memleketine vardılar. Bunlar kalabalık değillerdi ve Mossynoik'lerin tabii idiler. Geçim vasıtaları da en ziyade demir madenlerinde çalışmaktı.¹³⁶

Strabon¹³⁷ Khalybe/Khaldia'yı, geniş bir şekilde tartışarak, Sinope ve Amisos'un doğusunda, Herodotos Halys/Kızıl Irmak'ın doğusunda,¹³⁸ Ksenophon ise yukarıda görüldüğü gibi onları Erzurum'un kuzeyinde göstermektedir. Hem Strabon hem Ksenophon'un Khalybe/Khaldia tanımlamalarında, bu insanların topraklarının sınırlarının, Kuzeydoğu Anadolu'nun iç kısımlarından denize kadar ulaştığını ve bu corafayda yaşayan bu iki unsurun günümüzde

olduğu gibi, bölgenin ekolojik yapısı ile doğru orantılı olarak geçimlerini sağladıklarını özellikle demircilikle uğraştıklarını çok açık bir şekilde göstermektedirler.

Bununla birlikte Khalybes'lerin Thermedon Irmağı etrafında yaşadıkları ve İskit kökenli oldukları, Areos'un oğlu Khalybos'un soyundan geldikleri de yine antik kaynaklarda ifade edilmektedir.¹³⁹ Peake,¹⁴⁰ Hitit dil bilimci Archibald Henry Sayce'ın, "Alybe' ya da 'Khalybes' kelimelerinin, Hititçe Khaly-wa (Halys Ülkesi) kelimesine karşılık gelebileceği" önerisini çalışmasına taşıyarak Halys Irmağı üzerinde yaşayan Khalybes'lerin "Khaly-wa" adı ile MÖ XIV. yüzyıl Hitit metinlerinde var olabileceğini belirtmektedir. P'yankov¹⁴¹ ise da (K)halybe-(K)haldia bağlantısına dikkat çekerek "Khalybe" adının zamanla "Khaldia"ya dönüştüğünü ve bu coğrafyanın sınırlarının Pharnakeia'nın yukarı kesimlerinden Armenia Minor'a kadar uzanan, gümüş ve demir başta olmak üzere oldukça zengin maden kaynaklarına sahip dağlık bir bölge olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla Strabon zamanında "Khaldia" olarak adlandırılan Khalybes'lerin yaşadığı coğrafya, günümüzde Gümüşhane ve Bayburt illerini içine alacak bir şekilde belirlenmiştir.¹⁴²

Konu ile ilgili benzer bir değerlendirme yapın Sinclair¹⁴³ Khaldia isminin, Karadeniz'de oluşturulan Grek kolonizasyonu esnasında, Grekler tarafından burada bulunan Grek orijinli olmayan yerli halkı tanımlamada kullanılmış olabileceğini, çünkü Pre-Klasik, Klasik ve Antik dönemlerde bu bölgenin Khaldia olarak adlandırıldığını gösteren bir kanıtın olmadığını ve Urartu tanrısı Haldi isminden yola çıkılarak Urartu ile bölge arasında da bir bağlantının kurulamayacağını savunmaktadır.

¹³⁴ Ksen. *Anab.* IV, VI, 5

¹³⁵ Ksen. *Anab.* IV, VII, 15-17.

¹³⁶ Ksen. *Anab.* V, V, 1.

¹³⁷ Strab. XII, III, 28; XIV, V, 24; Hdt. I, 28; Ksen. *Anab.* IV, VI, 5.

¹³⁸ Herodotos burada Halys'ın beri yakası deyip daha çok Kızıl Irmak'ın batısındaki halkları sıralamıştır,

yalnız Erhat dizinde Khalybe'yi Kızılırmak'ın doğusuna lokalize etmiştir. Hdt. I. 28.

¹³⁹ Rhod. *Apol. Arg.* II. 354.

¹⁴⁰ Peake, 1933: 644.

¹⁴¹ P'yankov, 2002: 330

¹⁴² Kanu hakkında daha geniş bilgi ve tartışma için bk. Demir, 2009: 67 vd.

¹⁴³ Sinclair, 1989: 125.

Bu konuda Adontz¹⁴⁴ da benzer bir görüşle “Haldi” kelimesinin “barbar” anlamında kullanılmış ise bununla bölgede yaşayan İskitlerin tanımlanmış olabileceğini ileri sürmektedir.

Bütün bu bilgilerle bölgeye, Pers-Roma dönemlerinde verilen Khaldia/Khalybe ismi ile Doğu Roma döneminde verilen Khaldia¹⁴⁵ ismi arasında ne gibi bir bağlantının olduğu ve özellikle etnik açıdan, Urartu baştanrısına dayandırılan Haldi-Khalybe/Khaldia arasında bir ilişkinin olup olmadığını söylemek güçtür. Eğer bölgede, hâlâ kullanılmakta olan Haldi ismi ile geçmiş dönemlerde geçen isimler arasında bir bağlantı kurma zorunluluk ise bu bağlantı Urartu kaynaklarında geçen ve Tarhan¹⁴⁶ tarafından Karadeniz’e lokalize edilen Halitulularla yapmamız daha olası görülmektedir. Özellikle madencilikle uğraştıklarını bildiğimiz Halitu ülkesi halkı (Gümüş Ülkesi’nin adamları)’nın¹⁴⁷ madencilik gelenekleri ile beraber isimleri de kendilerinden sonra gelenlerin hafızalarında yaşamış olmalıdır. Burada, Halitu ismini Urartu¹⁴⁸ kaynaklarında gördüğümüzü belirtmeliyiz. Onların kendilerini nasıl tanımladıkları ile ilgili tarihsel bulgulardan şu an için yoksun durumdayız. Yine de kanımızca, Halitu-Khaldia-Haldi isim benzerliği, bölgede hâlâ yaşamakta olan Haldi isminin açıklanmasında, göz önünde bulundurulması gereken güçlü alternatiflerden biri olmalıdır.

Sonuç

Kuzeydoğu Anadolu’da bölgesi içinde yer alan Bayburt ili, konumu itibarıyla Karadeniz kıyılarını iç kesimlere bağlayan bir özelliğe sahiptir. Bulunduğu stratejik konum itibarıyla Hellenistik ve Roma dönemlerinde yörenin sınır bölgesi olarak kullanıldığı özellikle Satala askerî karargâhının varlığından da anlaşılmaktadır. Yapılan yüzey araştırmaları sonucunda yörenin

farklı bölgelerinde tespit edilen Hellenistik-Roma seramikleri, yörenin bu dönemdeki iskân yoğunluğuna işaret etmektedir.

2008 yılından itibaren Bayburt ve çevresinde gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında, bölgede Roma Dönemi’ne ait askerî ve sivil yerleşim alanlarının yeterli oranda olduğu tespit edilmiştir. Antik yazılı kaynaklar ve bunları destekleyen arkeolojik verilerden Bayburt ve Gümüşhane çevresinin özellikle Geç Hellenistik dönemden itibaren stratejik olarak oldukça önemli bir yer hâline geldiği görülmektedir. Roma-Parth daha sonra Doğu Roma-Sasani mücadelelerinin merkezinde yer alan Bayburt ve çevresi bu güçlerin bölgede kendi lehlerine oluşturmaya çalıştıkları tampon bölgenin önemli bir parçası olmuştur. Bununla birlikte mevcut kaynaklar ve araştırmalar doğrultusunda, MÖ 2. yüzyıldan MS 10. yüzyıla kadar ele aldığımız Bayburt ve çevresinin Eski Çağ Tarihi ile ilgili yukarıda değindiğimiz sorunların, bölgede yapılacak arkeolojik kazılar sonucunda ele geçecek yeni bulgularla daha da belirgin bir şekilde çözümlenebileceği tartışılmaz bir gerçektir.

KAYNAKÇA

ADAMS, W. L. (2006), “The Hellenistic Kingdoms”, Glenn R. Bugh (Ed.), *The Hellenistic World*, içinde (28-51), London and New York: Cambridge University Press.

ADCOCK, F.E. (1971), “The Civil War” *The Roman Republic*, CAH, IX, 638-690.

ADONTZ, N. (1946), *Historie d’Armenie Les Origines du X. Siecle au VI (Av.J. C.)*, Paris.

_____, (1970), *Armenia in the Period of Justinian The Political Conditions Based on the Naxarar System*, Translated With Partial Revisions A Bibliographical Note and Appendices By N. G.

¹⁴⁴ Adontz, 1964: 309.

¹⁴⁵ Ramsay, 1960: 305-349.

¹⁴⁶ Tarhan, 1986: 299.

¹⁴⁷ Belli, 1991: 22.

¹⁴⁸ Payne, 2006: 282-283.

- ANDERSON, J.G.C. (1922), "Pompey's Campaign against Mithradates", *JRS*, 12, 99-105.
- ANTONINE Itinerary, http://assessts.cambridge.org/052130/1998/index/0521301998_index.pdf 06.09.2006.
- ARSLAN, M. (2006), "PONTOS'TAN KARADENİZ'E: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler", *Olbia*, XIV, 71-88.
- _____, (2007), *Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates VI Eupator*, İstanbul.
- ARTHUR, J.-R. Munro (1901), "Roads in Pontos, Royal and Roman", *JHS*, 21, 52-66.
- BALL, W. (2002), *Rome in the East The Transformation of an Empire*, London and New York.
- BALLESTEROS-Pastor, L. (2008), "Cappadocia and Pontus, Client Kingdoms of the Roman Republic from the Peace of Apamea to the Beginning of the Mithridatic Wars (188-89 B.C.)", A. Coşkun (Ed.), *Freundschaft und Gefolgschaft in Den Auswärtigen Beziehungen der Römer (2. Jahrhundert V.chr.- 1.jahrhundert N.chr.)*, içinde (45-63), Frankfurt am Main, Alemania: Peter Lang.
- BAYDUR, N. (1982), *İmparator Ilianus*, İstanbul.
- BELLI, O. (1991), "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron", R. Merhav (Ed.), *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. By), içinde (16-41), Jerusalem.
- BENNETT, Julian (2005), *Trajan Optimus Princeps: A Life and Times*, London and New York: Routledge.
- BIRLEY, A. R. (2008), "Hadrian to the Antonines", K. A. Bowman ve diğerleri (Eds.), *The High Empire A.D. 70-192*, *CAH*, XI, içinde (132-194), Oxford and New York: Cambridge University Press/Cambridge Histories Online.
- _____, (2012a), "Cassius Dio and Historia Augusta", Marcel van Ackeren (Ed.), *A Companion to Marcus Aurelius*, içinde (13-28), Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- _____, (2012b), "The Wars Revolt", Marcel van Ackeren (Ed.), *A Companion to Marcus Aurelius*, içinde (13-28), Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- BIVAR, A. H. D. (1983), "The Political History of Iran under the Arsacid", Ehsan Yarshater (Ed.), *The Seleucid, Parthian and Sasanian Period*, *The Cambridge History of Iran*, III(1), içinde (21-99), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge University Press.
- BOATWRIGHT, M. T. (2000), *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, New Jersey: Princeton University Press.
- BOKŞÇANIN, A. G. (1960-1966), *Parfiya i Rim, Vozniknovenie sistema, političeskogo dualizma v peredney Azii*, Çast' I-II, Moskva: İzdatel'stvo Moskovskogo Universiteta.
- BOATWRIGHT, M. T. (2008), "Hadrian", A. A. Barrett (Ed.), *Lives of the Caesars*, içinde (155-180), Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- BOSCH, M. E. (1943), *Helenizim Tarihinin Anahatları II. Kısım Roma İmparatorluğu'na Katıldıkları Tarihe Kadar Helenizm Devletleri*, (Çev. S. Atlan), İstanbul.
- BOSWORTH, A. B. (1976), "Vespasian's Reorganization of the North-East Frontier" *Antichthon*, 10, 63-78.
- _____, (1977), "Arrian and the Alani" *Harvard Studies in Classical Philology*, 81, 217-255.
- _____, (1983), "Arrian at the Caspian Gates: A Study in the Methodology" *CQ*, 33/1, 265-267.
- BRAUND, D. (1994), *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasia Iberia 550 BC-AD 562*, Oxford: Clarendon Press.
- BRYER, A. (1980), *The Empire Trebizond and Pontos*, London.

- _____, (1988), "The Question of Byzantine Mines in Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana", *Settlement in Anatolia and Caucasus 800-1900*, London.
- BRYER, A.-D. Winfield (1985), *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos I*, (Dumbarton Oaks Studies 20), Washington: Dumbarton Oaks.
- CAMPBELL, B. (1993), "War and Diplomacy: Rome and Parthia, 31 BC-AD 235", John Rich and Graham Shipley (Eds.), *War and Society in the Roman World, Leicester-Nottingham Studies in Ancient Society Volume 5*, içinde (213-240), London and New York: Routledge.
- CARRINGTON, Peter (1976), *The Distribution and History of Elements of the Native Culture of Roman Phrygia with Reference to their Ethnic Origin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Newcastle.
- CHAHIN, M. (1987), *The Kingdom of Armenia*, New York: Dorset Press.
- CHAUMONT, M. L. (1976), "L'Arménie entre Rome et l'Iran I. De l'avènement d'Auguste a l'avènement de Diocletien", *ANRW*, II.9.1, 71-194.
- CHRISTENSEN, A. (1936), *L'Iran Les Sassanides*, Copenhagune.
- CORNELL, T.-J. Matthews (1988), *Roma Dünyası, İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, V, (Çev. Ş. Karadeniz), İstanbul.
- CUMONT, F. (1923), "L'Annexion du Pont Polémoniaque et de la Petite Arménie", W. H. Buckler-W. M. Calder (Eds.), *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*, içinde (109-119), Manchester.
- CUMONT, F.-E. Cumont (1906), *Voyage d'exploration archeologique dans la Pont et la Petit Armenie. Studia Pontica 2*, Brussels.
- CURZON, G. N. (1966), *Persia and the Persian Question II*, London and Edinburgh.
- CZEGLÉDY, K. (1999), *Turan Kavimleri'nin Göçü*, (Çev. G. Karaağaç), İstanbul.
- ÇİĞDEM, Süleyman (2006), "Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/1, 95-112.
- _____, (2011), "Roma-Parth İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi" *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Edebiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/46, 97-118.
- _____, (2013), "Bayburt/Aydıntepe Yüzey Araştırması Işığında Bölgenin Eskiçağ Tarihinin Değerlendirilmesi" *A.Ü. Güzel Sanatlar Enstitü Müdürlüğü Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 30, 65-81.
- ÇİĞDEM, S.-O. Emir (2017), "Bayburt Kalesi'nin Prehistoriası ve Eski Çağ Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Kaleli Kentler ve Bayburt Kalesi Kongresi*, içinde (21-35), İstanbul.
- ÇİĞDEM S.-H. Yurttaş-H. Özkan (2011), "2009 Yılı Bayburt Yüzey Araştırması". 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 1*, (24-28 Mayıs 2010 İstanbul), içinde (155-174), Ankara.
- ÇİĞDEM S.-H. Yurttaş-H. Özkan (2014), "2012 Bayburt Yüzey Araştırması", 31. *AST 2 (27-31 Mayıs 2013 Muğla)*, içinde (19-30), Muğla.
- ÇİĞDEM, S.-H. Yurttaş-H. Özkan (2016), "2014 Bayburt Yüzey Araştırması" 33. *AST 1 (11-15 Mayıs 2015 Erzurum)*, içinde (119-136), Ankara.
- ÇİĞDEM, S.-H. Yurttaş-H. Özkan (2017), "2015 Bayburt Yüzey Araştırması Raporu" 34. *AST 2 (23 -27 Mayıs 2016 Edirne)*, içinde (161-174), Edirne.
- DEBEVOISE, N. C. (1968), *A Political History of Parthia*, Chicago.
- DEMİRCİOĞLU, H. (1987), *Roma Tarihi I/1 Cumhuriyet Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar*, Ankara.
- DMITRIEV, S. (2006), "Cappadocian Dynastic Rearrangements on the Eve of the First Mithridatic War", *Historia*, 55 (3), 285-297.

- DODGEN, M.H.-N.C.Lieu (1991), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226-363) A Documentary History*, London-New York.
- DRINKWATER, J. (2008), "Maximinus to Diocletian and the Crisis", A. K. Bowman ve diğerleri (Eds.), *The Crisis of Empire, CHA*, XII, second Edition içinde (28-66), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo.
- DEMİR, M. (2009), "Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu 9-11 Ekim 2008*, Cilt. 1, içinde (67-85), Giresun.
- EMİR, Osman (2011), *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Trabzon.
- _____, (2014), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pontos (MÖ IV. Yy. - MS III. yy.)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon.
- ERRINGTON, R. M. (1989), "Rome Against Philip and Antiochus", Ed. A.E. Aiston ve diğerleri, *CAH*, VIII, 224-275.
- _____, (1972), *The Dawn of Empire: Rome's Rise to World Power*, New York.
- FARROKH, K. (2007), *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*, Oxford and New York.
- FOSS, C. (1975), "The Persians in Asia Minor and the End Antiquity", *EHR*, 90/357, 721-747.
- FRYE, R. N. (1962), *The Heritage of Persia*, London.
- _____, (1984), *The History of Iran*, München.
- GIBBON, E. (1987-1988), *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi 1-3*, (Çev. A. Baltacıgil), İstanbul.
- GILMARTIN, K. (1973), "Corbulo's Campaigns in the East: An Analysis of the Tacitus' Account", *Historia*, V(4), 583-626.
- GOLDSWORTHY, A. K. (2014), *Caesar*, (Çev. E. Kurtluoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- GRIFFIN, M. T. (2008), "Nerva to Hadrian", A. K. Bowman ve diğerleri (Eds.), *The High Empire A.D. 70-192, CAH*, XI, içinde (84-131), Oxford and New York: Cambridge University Press/Cambridge Histories Online.
- HILMAN, T. P. (1993), "When Did Lucullus Retire?", *Historia*, 42 (2), 211-228.
- HIND, J.G. F. (1992), "Mithridates", *The Last Age of The Roman Republic, 146-43 B.C., CAH*, IX, içinde (129-161), J. A. Crook ve diğerleri (Eds.), New York: Cambridge Histories Online/Cambridge University Press.
- HONIGMANN, E. (1970), *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, Grekçe Arabça, Süryanice kaynaklara göre 363'den 1071'e kadar*, (Tercüme eden F.İşıltan), İstanbul.
- JONES, A. H. M. (1969), *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford.
- ISAAC, B. (1990), *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*. Oxford.
- KAYA, M. A. (2004), "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 96-İ.S. 4)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX/1, 73-86.
- _____, (2005a), "Roma Lejyonerleri ve Anadolu", *Tarih Araştırmaları*, XXII/36, 87-96.
- _____, (2005b), "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38, 11-30.
- _____, (2006), "Roma İmparatoru Septimus Severus Döneminde Anadolu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39, 27-48.
- KHORENATS'I, M. (1980), *History of the Armenians*, (Translation and Commentary on the Literary Sources by R.W. Thomson), London.
- LIGHTFOOT, C. S. (1990), "Trajan's Parthian War and the Fourth-Century Perspective", *JRS*, 80, 115-126.

- LLOYD, S. (1997), *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, (Çev. E. Varinlioğlu), Ankara.
- LONGDEN, R. P. (1931), "Notes on the Partian Campaigns of Trajan", *JRS*, 21, 1-35.
- MADSEN, J. M. (2009), "The Ambitions of Mithridates VI: Hellenistic Kingship and Modern Interpretations", Jakob Munk Højte (Eds.), *Mithradates VI and the Pontic Kingdom, (Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies)*, içinde (191-202), Denmark: Aarhus University Press.
- MAGİE, David (1950), *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ I-II*, Princeton, New Jersey.
- _____, (2001, 2003), *Anadolu'da Romalılar I-II-III*, (Çev. N. Başgelen-Ö. Çapar), İstanbul.
- MANANDYAN, Ya. A. (2007), *Tigranes II and Rome: A New Interpretation Based on Primary Sources*, Annotated Translation and Introduction by G. A. Bournotian, California: Mazda Publishers.
- MANSEL, Arif Müfit (1998), *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara.
- MAYOR, A. (2013), *Mithradates, Zehirlerin Kralı: Roma'nın En Acımasız Düşmanının Hayatı ve Efsanesi*, (Çev. Gürkan Ergin), İstanbul.
- MCLYNN, F. (2009), *Marcus Aurelius: A Life*, Cambridge.
- MERRILL, E. T. (1901), "Some Observations on the Arch of Trajan Beneventum", *TPAPA*, 32, 43-63.
- MITCHEL, S. (1993), *Anatolia Land, Man, Gods in Asia Minor I-II*, Oxford.
- MITCHELL, T. C. (1997), "Achaemenid History and the Book of Daniel", J. Curtis (Ed.), *Mesopotamia and Iran in Persian Period Conquest and Imperialism 539-331 BC, Proceedings of a Seminar in memory of Vladimir G. Lukonin*, içinde (68-78), London.
- MITFORD, T. B. (1974), "Some Incriptions from the Cappadocian Lines", *JRS*, 64, 160-175.
- _____, (1980), "Cappadocia and Armenia Minor: Historical Setting of the Limes", *ANRW*, II.7.2, 1170-1228.
- _____, (2000), "Thalatta, Thalatta: Xenophon's view of the Black Sea", *AS*, 50, 127-131.
- _____, (2018), *East of Asia Minor Rome's Hidden Frontier I-II*, Oxford.
- MOLEV, E. A. (1995), *Vlastitel' Ponta: Monografiya*, İzd. Nijniy Novgorod: Nijegorodskiy Universitet.
- MOLEV, E. A. (2009), "Bosporos under the Rule of Mithridates VI Eupator", Jakob Munk Højte (Ed.), *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, içinde (321-328), Denmark: Aarhus University Press.
- MOMMSEN, T. (1958), *The Rome History The Conquest of Carthage to the end of the Republic*, (a new edition by D.A.Saunders-J.H.Collins), Clinton, Massachusetts.
- _____, (2005), *A History of Roman under the Emperors*, Based on the Lecture Notes of Sebastian and Paul Hensel, 1882-6, German edition by Barbara and Alexander Demandt, English translation by Clare Krojzl, (Ed.), with the addition of a new chapter, by Thomas Wiedemann, London and New York: Routledge.
- OLBRYCHT, M. J. (2001), "Die Aorser, die Oberen Aorser und die Siraker bei Strabon. Zur Geschichte und Eigenart der Völker im nordostpontischen und nordkaukasischen Raum im 2.-1. Jh.v. Chr.", *Klio*, 83, 425-450.
- _____, (2009), "Mithridates VI Eupator and Iran", Jakob Munk Højte (Ed.), *Mithradates VI and the Pontic Kingdom, (Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies)*, içinde (163-190), Denmark: Aarhus University Press.

- OLSHAUSEN, E. (1980), "Pontos und Roma (63 v. Chr.-64 n. Chr.)", *ANRW*, II.7.2, 903-912.
- ORMEROD, H.A. (1971), "Lucullus' Operations in the Lycus Valley", *The Roman Republic 133-44 B.C. CAH*, IX, 897-898.
- ORMEROD, H. A.-M.Cary (1971), "Rome and The East", *The Roman Republic 133-44 B.C. CAH*, IX, 350-395.
- OSTROGORSKY, G. (1986), *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. F. Işıltan), Ankara.
- ÖZSAİT, M. (1982a), "Anadolu'da Helenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları 2, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, içinde (333-378), İstanbul.
- _____, (1982b), "Anadolu'da Roma Ege menliği", *Anadolu Uygarlıkları 2, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, içinde (379-416), İstanbul.
- _____, (1985), *Helenistik ve Roma Devrinde Pisidyia Tarihi*, İstanbul.
- _____, (2000), "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi" *Trabzon Tarihi Sempozyum Bildirileri (6-8 Kasım 1998 Trabzon)*, içinde (35-46), Trabzon.
- PAYNE, R. (1970), *Ancient Rome*, New York.
- PEAKE, H. (1933), "The Origin and Early Spread of Ironworking", *Geographical Review*, 23/4, 639-652 .
- P'YANKOV, I. V. (2002), "Galizonı - Halibi - Moshi (K voprosu o tsirkumpontiyskoy kaste metallurgov kontsa II- I tis. do n.é.)", *ZVORAO*, N.S., I (XXVI), 324-342.
- PELHAM, H.F. (1896), "Arrian as Legate of Cappadocia", *EHR*, 11/44, 625-640.
- RAMSEY, W. M. (1960), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. M. Pektaş), İstanbul.
- ROSTOVITZEFF, M.-Ormerod, H. A. (1932), "Pontos and Neighbors: The First Mithridatic Wars", S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), *The Roman Republic 133-44 B.C.*, *CAH*, IX, içinde (211-260), London: Cambridge University Press.
- SAGONA, A.-C. Sagona 2004: "An Archaeological Survey of the Bayburt Province" *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I. An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*, Louvain - Paris - Dudley, MA: Peeters (Ancient Near Eastern Studies Supplement 14).
- SAPRYKİN, S. Ju (2003), "The Policy of Mithridates Eupator and the North Coast of the Black Sea", *Paper delivered at the University of Aarhus*, 1-4.
- SARIKAYA, S. (2013), "Arrianus'un 'İskender'den Sonraki Olaylar' Adlı Eseri/Tα Μετα Αλεξανδρον - Historia Successorum Alexandri", *Cedrus*, I, 229-245.
- SHERWIN-White, A. N. (1984), *Roman Foreign Policy in the East, 168 B.C. to A.D. 1*, Norman: University of Oklahoma Press.
- SINCLAIR, T. A. (1989), *Eastern Turkey An Architectural and Archaeological Survey Vol. II*, London.
- SÖKMEN, E. (2006), "Komana Pontika ve Zela: Pontos Bölgesi'ndeki Tapınak Devletleri", D.B. Erciyas-E.Koparal (Yayına Haz.), *Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri (16-17 Nisan 2004, Ankara)*, içinde (119-128), İstanbul.
- STARK, F. (1966), *Rome on the Euphrates: The Story a Frontier*, London: John Murray.
- SULLİVAN, D. R. (1980), *Some Dynastic Answers to the Armenian Question: A Study in East Anatolian Prosopography*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California.
- SYME, R. (1977), "The Enigmatic Sospes", *JRS*, 67, 38-49.
- _____, (1982), "The Career of Arrian" *Harvard Studies in Classical Philology*, 86, 181-211.
- _____, (1988), "Journeys of Hadrian", *ZPE*, 73, 159-170.
- TARHAN, M. T. (1986), "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. TTKong. I,(Ankara 21-21 Eylül 1981)*, içinde (285-301), Ankara.

TARN, W. W. (1971), "Prathia", *The Roman Republic 133-44 B.C. CAH*, IX, 574-613.

USLU, G. A. (1991), "Gümüşhane'nin Tarihiçesi ve Turistik Değerleri", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane (13-17 Haziran 1990)*, içinde (141-153), Ankara.

VAN WIJLICK, H. A. M. (2013), *Rome and the Near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC: A Study of Political Relations during Civil War*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Durham University.

WINFIELD, D. (1977), "The Northern Routes across Anatolia", *AS*, 27, 151-166.

YARLIGAŞ, Oğuz (2016), "Legio XV Apollinaris'in Doğu'daki Görevleri ve Satala'ya Konuşlandırıldığı Tarih Üzerine", *Eskiçağ Yazıları*, 10, 127-158.

YILDIZ, H. D. (1982), "Bizans Tarihi", *Anadolu Uygarlıkları 3 Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, içinde (488-565), İstanbul.

YORKE, V. W. (1896), "A Journey in the Valley of the Upper Euphrates", *G J*, 8/5, 453-472.

_____, (1898), "Inscriptions from Eastern Asia Minor", *JHS*, 18, 306-327.

ZEHİROĞLU, A. M. (2000), *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, İstanbul.

EKLER

Resim 1: Saruhan Kalesi

Resim 2: Yeniköy, Alavlu Düzü

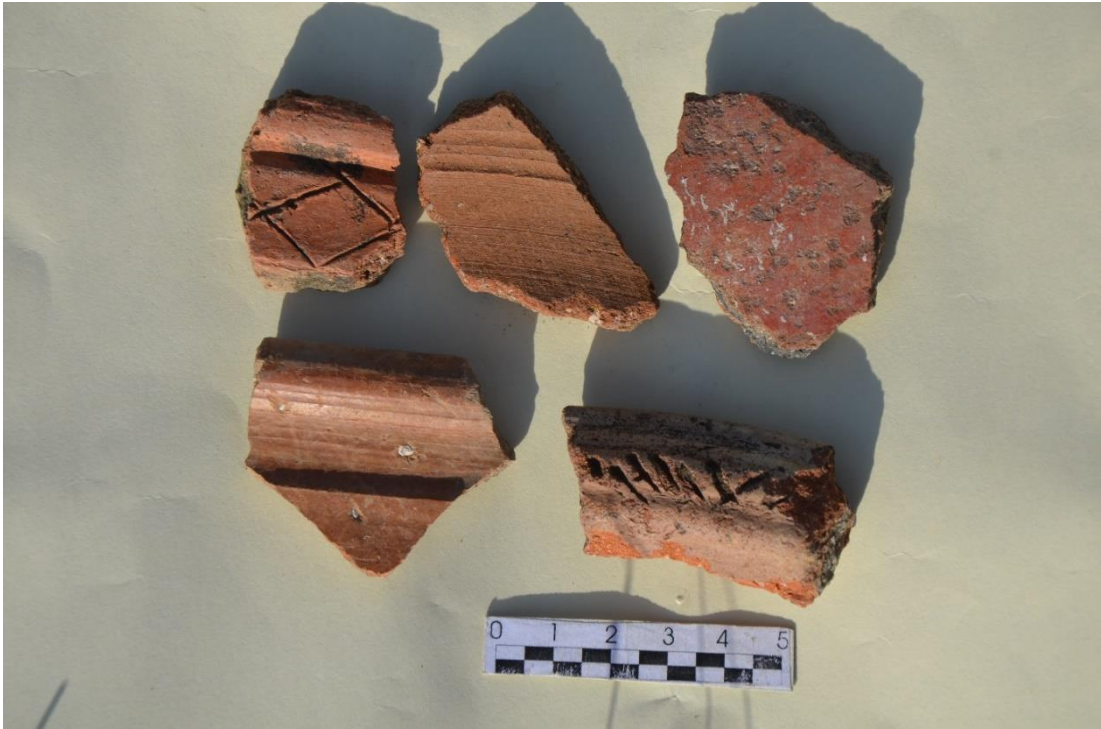

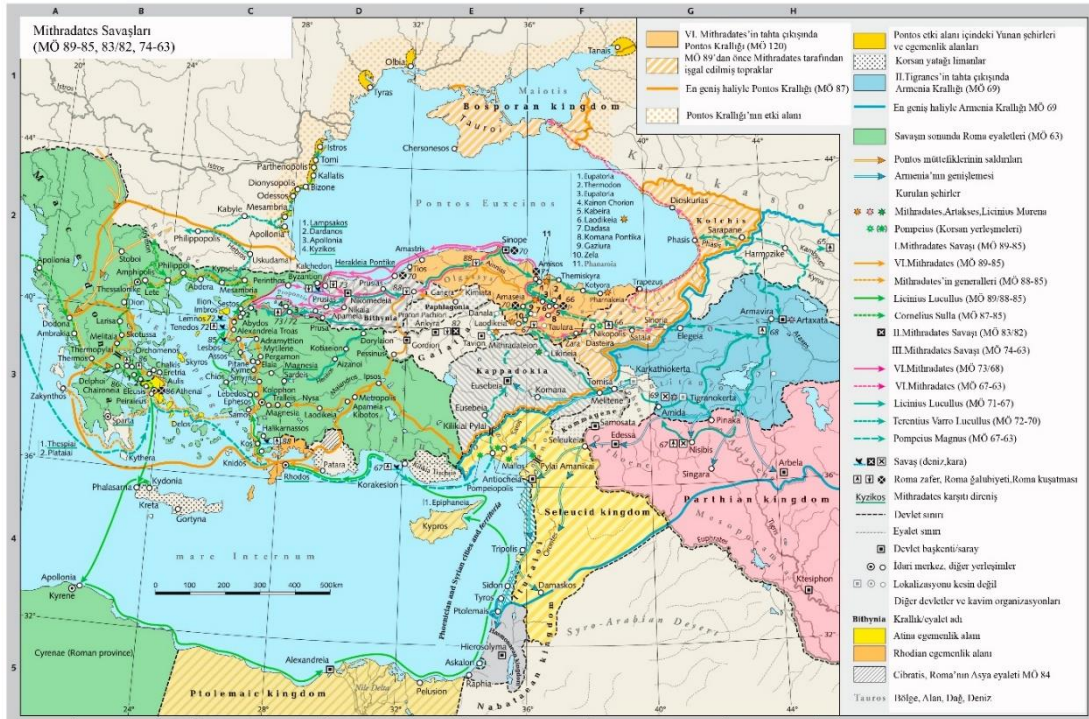
Resim 3: Bayburt Kalesi**Resim 4:** Yazıyurdu Köyü, Kale-Gözetleme Kulesi

Resim 5: Yazyrdu Köyü, Kale-Gözetleme Kulesi seramik yığıntısı

Resim 6: Yeniköy Yerleşim Alanı Seramik Örnekleri, Yeniköy, Bayburt

Resim 7: Sınır Tarla Yamaç Yerleşimi Seramiği, Karşıgeçit Köyü, Bayburt**Harita 1: Roma Mithradates Savaşları (Brill's New Pauly Supplement 1, Vol 3).**

Harita 2: Pompeius'un doğudaki düzenlemeleri (Brill's New Pauly Supplement 1, Vol 3).**Harita 3: Anadolu'da Roma Eyaletleri (MÖ II. yy. - MS IV. yy.). (Brill's New Pauly Supplement 1, Vol 3).**

Büyükçınar, Ayşe Beyza, “Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, ss.267-282.

GÜRCÜ-MOĞOL İLİŞKİLERİNİN İLK EVRESİ: 1220-1247*

Ayşe Beyza BÜYÜKÇINAR**

* Araştırma makalesidir.

** Doktora Öğrencisi, 2014 MEB YLSY Resmi Burslu Batum Shota Rustaveli Üniversitesi Gürcistan Tarihi Bölümü, E-Posta: b.buyukcinar@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2664-6355

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Moğol İmparatorluğu, Harezmsahlr Devleti, Güney Kafkasya.

Keywords: Georgia, Mongolian Empire, Khwarazmian Dynasty, South Caucasus.

Öz: Ögeday'ın savaş emriyle yola çıkan Moğol ordularının yol güzergâhında bulunan Gürcistan, bu dönemin ve bölgenin en güçlü askerî ve ekonomik güçlerinden biriydi. Dönemin birçok devleti gibi Gürcistan da Moğol istilaları karşısında direnmeye çalışmıştı. Büyük Kağan Ögeday zamanında yola çıkan Moğol orduları bu ilk safhada bölgeyi yağma ve talan ederek işgal ettiler. 1220-1320 yılları arasında Gürcistan'ın Moğol egemenliğı altına girmesi, Gürcistan'ın “altın çağ” döneminin kapanmasına neden olmuş ve Gürcistan bu tarihten beri art arda işgallere uğramıştır. Makalede, Gürcistan'ın bu işgallerle ilk tanışıklığı irdelenecektir.

THE FIRST PHASE OF GEORGIA AND MONGOLIA RELATIONSHIP: 1220-1247

Abstract: Georgia, which was on the road of Mongol armies which were there under command of Ögedei Khan, was one of the most powerful military and economic forces of the region. Like many other states of the period, he tried to resist the Mongol invasions in Georgia. The Mongol armies, who set off in the time of Ögedei Khan, occupied and plundered the region in this first phase. Between 1220 and 1320, the Georgian sovereignty of the Mongol caused the closure of Georgia's “golden age” period, and Georgia has been occupied repeatedly since then. In this article; Georgia's first acquaintance with these occupations will be explored.

Gönderim Tarihi: 14.10.2018

Kabul Tarihi: 26.11.2018

Giriş

Moğolların yayılcı hareketleri dönemin dünya siyaseti ve ekonomisinde büyük bir değişim ve etki yaratmıştır. Hemen hemen dünya tarihinde toprak genişliği konusunda bir örneği daha bulunmayan Moğol İmparatorluğu, Asya ile Avrupa arasında deneyim ve bilgi taşıyıcıları olarak iki kıtayı kısa bir süre için dahi olsa birleştirebilmişlerdir. Böylece Avrupa'nın ortasından Pasifik Okyanusu'na kadar uygarlığın global bir nitelik alması yolunda önemli katkıları olmuştur.¹ Moğolların yayılışı Ortadoğu'da ve dolayısıyla Güney Kafkasya'da yerleşik Selçuklu yapısını altüst etmiştir. Sovyet tarih anlayışı ve klasik İslam tarihinde Moğol fetihleri tam bir işgal ve istila olarak yorumlanmaktadır.²

1. Moğolların Gürcistan'a Gelişi ve İlk Münasebetler: 1220-1225

Meşhur Gürcistan Kralı Tamar'ın oğlu ve halefi III. Giorgi Laşa (1212-1223) tarafından yönetilen Gürcistan Krallığı en parlak dönemini yaşamaktaydı.³ Giorgi Laşa döneminde Gence, Nahçıvan, Erzurum ve Ahlat, Gürcistan'a haraç vermekteydi. Ancak Cebe ve Subitay komutanlığında gelen art arda Moğol baskınlarıyla Gürcüler, tarihlerinde hiç görmedikleri bir mağlubiyet yaşadılar ve bu bir dönüm noktası oldu.⁴

İbnü'l Esir'in *Tanrı onlara lanet etsin* dediği Cebe ve Subitay komutanlığındaki Moğollar, 1220 yılından itibaren Güney Kafkasya bölgesinde görülmüşlerdir. Aslında Cengiz Han 1220 yılında başladığı Harezmi seferi ile meşgul olurken iki kumandanı Cebe Noyan ve Subitay Noyan'ı Derbend (Demir Kapı)⁵ üzerinden Kuzey Kafkasya ve Kıpçaklar üzerine sefere göndermiştir.⁶ Moğol ordusunun en önemli iki komutanından biri olan Cebe ve Subitay'ın bulunduğu Moğol seferinin, Harezmişah hükümdarı Celâleddin'in yakalanması için başlatıldığı

hemen hemen tüm kaynaklarda ortak yargı olsa da ayrıca bu görev esnasında Moğol komutanları, Harezmişah'ın hakimiyeti altındaki kentlerin Moğol egemenliğine alınması için de görevlendirilmişlerdir. Bu sefer Moğolların Harezmi seferinin bir uzantısı olarak İran'daki kentlerin ele geçirilmesi, böylece Harezmişah sultanının direnebileceği bir dayanak noktasının kalması maksadıyla düzenlenmiştir.⁷

Azerbaycan'a gelmeden önce Hamedan'ı fetheden Moğol kuvvetleri, oradaki şiddetli kış ve soğuktan ötürü Azerbaycan'a geçmişler ve uğradıkları yollardaki köy ve küçük şehirleri yakıp yıkmışlardır. Bu yol güzergâhında, rastladıkları insanları, atlar hariç, köpeklere varıncaya kadar bütün hayvanları da katleden Moğol ordusu yol üzerindeki tüm şehirleri savaş alanına çevirmiş ve ateşe vermiştir. Daha sonra da Azerbaycan Hükümdarı Özbek Pehlivan'ın (1210-1225) ikamet ettiği Tebriz'e ulaşmışlardır. Azerbaycan Hükümdarı Pehlivan Oğlu Özbek ise onlara karşı koymamış onlara haber göndererek para, elbise, hayvan, yemek vermek üzere barış yapmıştır.⁸ Gürcüler ise bunun karşısında gelen Moğol tehlikesi karşısında hazırlıklar yapmaya başlamışlardır. Gürcü Kralı IV. Giorgi Laşa, Azerbaycan Hükümdarı Özbek'e ve Ahlat ile Cezire diyarı hükümdarı Melik oğlu Eşref'e de elçilere göndererek Tatarları bu civarlardan kovmak için barış ve ittifak antlaşması yapmak istemiştir. Müttefikleri de bunu kabul etmiş, 1220 senesinin ilkbahar aylarında toparlanmak konusunda ortak bir karara varmışlardır. Zira hepsi Tatarların kışı geçirip ilkbaharda hücum edeceklerini düşünmüşlerdi.⁹ Bir taraf bu hazırlık içerisindeyken Kafkas sınırlarından hareketine devam eden Moğollar da kışı geçirmek üzere soğuk olmayan, hayvanlar için otlakları çok olan Hazar Gölü kıyılarına

¹ Sander, 1989: 57.

² Mehmetov, 2009: 275.

³ Grousset, 2006: 278.

⁴ Honigmann, 2001: 269.

⁵ Büyük İskender'in barbar kavimleri, İran'ın istilasından korumak için inşa ettirdiği söylenir. Birçok kaynakta Derbend Demir Kapı olarak geçer. Wilhelm

von Rubruk, 2001: 52. *Het'um the Historian's History of the Tartars*, 2004: 38.

⁶ Kamalov, 2003: 18. Kafesoğlu, 1984: 281.

⁷ Özcan, 2017: 26.

⁸ İbnü'l Esir, 1941: 29.

⁹ İbnü'l Esir, 1941: 29.

gitmeyi arzu edip Mugan ovalarına varmışlar ve ilerlemeye devam ederken yollarının üzerinde bulunan Gürcistan topraklarını yağmalamaya başlamışlardır. Moğolların ilkbaharı beklemeyip kış ortasında Gürcistan'a hücum ettikleri sırada birleşik Moğol/Tatar ordularının içerisinde Özbek kölelerinden "Akkuş" isimli bir Türk köle, civardaki ahaliden Türkmen ve Kürtleri toparlayarak birçok halkın başına geçmiş ve Moğol ordularına katılmak için onlarla mektuplaşmıştır. Tatarlarda irki bağlardan dolayı¹⁰ onun dileğini kabul etmişlerdir. Böylece Tatarların piştar kolu olarak hep birlikte Gürcistan'a yürüyerek Tiflis civarına kadar kaleleri zapt edip yıkmış, şehirleri yağma edip viran eylemiş, ahalisini öldürüp mallarını yağma etmişlerdir. Gürcüler, Akkuş komutasındaki askerlerin birçoğunu öldürmüş olsalar da Tatarlar Akkuş ve askerlerine yardıma gelmişlerdir. Ancak Gürcüler bu çarpışmaların uzaması sonucu oldukça yorulmuştur. Moğol ordusu tarafında da durum farklı değildir.¹¹ Gürcü orduları ve Moğol orduları arasında gerçekleşen bu çarpışmada Gürcü orduları yirmi bin kadardır. Devrinde bölgesinin en önemli güçlerinden biri olan Gürcüler, bu ilk karşılaşmada yenilmişler ve büyük bir zayıflık vermişlerdir.¹²

Moğollar buradan ilerlemeye devam ederek Tebriz'e geçmişler ve Tebriz hükümdarı da yine onlara karşı ülkesini korumak amacıyla ihtiyaçları olan mal, hayvan ve kumaşlar vermiştir. Buradan da Azerbaycan şehirlerinden Merağa'ya 30 Mart 1221 tarihinde¹³ varmışlar ve şehri kuşatmışlardır. Buradan hareketle Azerbaycan'a doğru ilerleyip Erdebil'e ulaşmışlar ve burayı ele geçirip halkını kılıçtan geçirerek üçüncü kez Tebriz üzerine yürümüşlerdir. Bu sırada, Moğolların Hamedan'dan hareket

edip kendisine doğru geldiğini öğrenen Atabeg Özbek ise Gürcüler ile giriştiği ittifakın hesabının kendisinden sorulacağını düşünüp Tebriz'den ayrılarak Nahçıvan taraflarına kaçmıştır. Moğollar, Tebriz halkından sadece para ve elbise isteyerek ilerlemeye devam etmişlerdir. Moğol orduları, Gence üzerine geldiklerinde Gürcülerin hazırlıklarını tamamladıklarını ve kuvvetlerini toplayarak savaş için yola çıktıkları haberini almışlardır. Bu haber üzerine Moğollar, Müslümanların elinde bulunan Azerbaycan ve Arrân¹⁴ diyarlarının işlerini bitirip bir kısmını zorla ele geçirdikleri bir kısmını da barış yoluyla hâkimiyetleri altına aldıktan sonra tekrardan bölgeye bitişik konumda olan Gürcülerin ülkesine doğru yola koyulmuşlardır. Moğollar, Gence yakınlarındaki Şamkor şehri arazisi üzerinden Arrân çevresindeki sınırlarına dâhil derelerden geçerek Gag (Gugark) bölgesine girdiler.¹⁵ Yaşanan bu olaylar sırasında Gürcistan'ın asıl ordusu Tiflis'te idi. Moğolların ilerleyişinden haberdar olan Atabeg İvane ve Gag Prensi Vahram, Kral IV. Giorgi Laşa'ya bir mesaj göndererek Somkheti bölgesinin yağmalandığını ve Moğolların geldiklerini haber verdiler. Gürcüler, Moğollara karşı yaptıkları savaş hazırlıklarıyla birlikte 60.000 atlıdan oluşan bir ordunun başına geçerek Tiflis'in yanında Gotman/ Khunan denilen büyük bir ovada savaş pozisyonu almışlardır.¹⁶

İslam kaynakları ayrıntılı olarak Gürcü ordusunun durumunu vermeseler de Grigor'un belirttiğine göre, Atabeg İvane, Moğollar'ın geldiğini haber aldığı anda Gürcü Krallığının atlı kuvvetini alarak Gag Kalesi'nin senyörü olan ve Zakaria'nın oğlu Şehinşah¹⁷ Prens Vahram'ın yanına gelmiş ve onu da alarak Moğollar'a karşı yürüyüşe

¹⁰ İbnü'l esir "cinsiyetten ötürü" der. Irki bağlar yorumu ve metnin özet hâli için ayrıca bk. Subaşı, 2015: 36.

¹¹ İbnü'l Esir, 1941: 29-30.

¹² İbnü'l Esir, 1941: 29.

¹³ Spuler, 2011: 37. Subaşı, 2015: 37. Bünyadov, 2007: 101.

¹⁴ Arrân/Erran (اران); Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan Arrân'ın kuzeyinde Şirvan ve Şekî, güneyinde

İrmîniye ve Azerbaycan; güneydoğusunda ise Mugan'ın yer aldığı Orta Çağ Doğu Kafkasya'sında bir bölgedir. İslam öncesi devirde Kafkas Albania'sının merkezini teşkil etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Özaydın, 1991: 394-395.

¹⁵ Subaşı, 2015: 38.

¹⁶ Aknerli Grigor, 2012: 22.

¹⁷ Subaşı, 2015: 52.

geçmiştir.¹⁸ Bu Gürcü-Moğol karşılaşmasında Gürcü ordusunun içerisinde Kıpçaklar da vardır¹⁹ ve Gürcü ordusunun toplamda 60.000 kişi²⁰ rakamına karşı 90.000²¹ kişi olduğuna dair farklı rakamlarda kaynaklarda söz konusudur. Grigor, bu savaşı Gürcülerin kaybetmesinin sebebini, kimliği bilinmeyen ama “hain” olarak tanımladığı Hamidavla’nın sol kanadı idare eden Atabeg İvane’nin atının diz sınırını kesmesinden ötürü, ordu içerisinde karmaşıklık olmasına bağlamaktadır.²² Sağ kanadı kumanda eden Gag senyörü Prens Vahram, Moğollarla Sağam Ovasında akşama kadar savaşmış; ancak krallık ordusunun uğramış olduğu yenilgiyi öğrenince savaş alanını terk ederek Gardman/Gotman/Khunana’nın yanında bulunan Karhets mevkiine çekilmiştir.²³ Gürcü saflarında ortaya çıkan bu iç kargaşa, Moğolların lehine olduğu için Moğol orduları bu durumdan istifade ile ilerlemeye devam ettiler. Giorgi Laşa ve Moğol istilalarının başladığı döneme kadar askerî güç unsuru olarak Gürcü şövalyeleri zamanın en mükemmeldiydi. Sahte bir ricat yapan Subitay, Gürcü şövalyelerini Cebe’nin beklediği bir pusuya çekerek tamamen imha etmişti. Gürcüler Tiflis’i kurtarabilmiş; ancak Moğollar ülkenin güney kısmını yağmalamışlardır.²⁴ Moğollar, Gürcülerin geride bırakmış oldukları ganimeti toplayıp karargâhlarının bulunduğu Şamşilde’ye dönmüşlerdir.²⁵ Bu çarpışmalar sırasında Gürcü tarafından 30 bin civarında kişi ölmüştür. Ancak Gürcüler, Tiflis’e çekilip Moğolların da geri dönmelerinin ardından yeni bir baskının olabileceği düşüncesiyle toparlanmaya ve hazırlanmaya başlamışlardır.²⁶

Her ne kadar Vardan, Gürcüler ve Ermenilerin Moğol kuvvetlerini geri püskürttükle-

rini yazsa²⁷ Grigor ve İbnü’l Esir de²⁸ Gürcülerin var güçleriyle savaştıklarını ifade etseler de Gürcüler çok yorulmuş ve bu hücumla karşı duramamışlardır. Bu savaşın tarihi hakkında çeşitli söylemler vardır; Grigor, Ermeni takvimine göre, 663 yani M.1214 senesini verir ki bu muhtemelen doğru değildir.²⁹ Piskopos Stepanos Vekayinamesi’nde 1220 yılında olan bu savaşın Kür Nehrinin sağ kollarından biri olan Kroman Nehri civarında olduğu,³⁰ Vardan’da, 1222;³¹ İbnü’l Esir’e göre ise H.617/ M. 1221 Ocak’ta³² savaşın vuku bulduğu, aynı şekilde Simon de Saint Quentin de İsa’nın vücut bulmasının 1221. yılında³³ olayların olduğunu yazar. Kaynaklardaki genel yargılara göre, Gürcülerle Moğolların bu ilk karşılaşmaları Aralık 1220 - Şubat 1221 tarihleri arasında bir zaman olmuş olmalıdır.³⁴ Zaten Moğollar, bu coğrafyada hemen hemen aynı güzergâh üzerinde birkaç defa gidip geldikleri için tarihler arasında gerek o dönemin tarihçileri gerekse daha sonra yapılan araştırmalarda karışıklık olması normaldir.

1220-1223 seneleri arasında başta Güney Kafkasya bölgesi olmak üzere daha da geniş bir coğrafyayı etkileyen bu Moğol kuvvetlerinin hareketleri, bize bu bölgede onlara karşı durabilecek ciddi bir güç bulunmadığını kanıtlamaktadır.³⁵ Aslında, Gürcistan doğrudan bu Moğol baskınlarının hedef noktası değildi; İran ve Azerbaycan coğrafyalarını daha çok ilgilendiren bu Moğol baskınları Gürcistan’ı da etkilemişti.

Moğolların Gürcistan’dan ayrılmasından hemen sonra 1222-1223 yılları arasında Gürcistan üzerine bu sefer de Kıpçak akınları başlamıştır. Kafkaslardan inen bu Kıpçak kitleleri Şirvan, Azerbaycan ve Gürcis-

¹⁸ Aknerli Grigor, 2012: 22.

¹⁹ Kırzioğlu, 1992: 148.

²⁰ Aknerli Grigor, 2012: 21. Bünyadov, 2007: 100. Wardrop, 1888: 117.

²¹ Kırzioğlu, 1992: 148.

²² Aknerli Grigor, 2012: 22.

²³ Aknerli Grigor, 2012: 22-23.

²⁴ Grousset, 2006: 278.

²⁵ Subaşı, 2015: 40.

²⁶ İbnü’l Esir, 1941: 50

²⁷ Vardan, 2017: 93.

²⁸ İbnü’l Esir, 1941: 30.

²⁹ Aknerli Grigor, 2012: 23. Oktay, 2007: 199.

³⁰ *Piskopos Stepanos Vekayinamesinden Alıntı*, 2005: 63.

³¹ Vardan, 2017: 93.

³² İbnü’l Esir, 1941: 27.

³³ Simon de Saint Quentin, 2006: 37.

³⁴ Subaşı, 2015: 37.

³⁵ Mehmetov, 2009: 277.

tan ülkelerine istila ve yağma hareketlerinde bulunmuşlardır. Aynı Moğol tehlikesi yüzünden Türkistan halkı ve göçebelerde kuzey yolu üzerinden Azerbaycan ve Anadolu'ya doğru göç etmeye başlamışlardır.³⁶ Gürcistan bölgesine giren Kıpçaklar, Kral IV. Giorgi Laşa ve Atabeg İvane'ye başvurarak yurt edinebilecekleri bir yer isteyip karşılığında ise Kral'a hizmet etmeyi teklif etmişlerdir. Gürcistan yönetimi tarafından kabul görmeyen bu görüşün üzerine, Kıpçaklar da sık sık Gürcü baskısıyla karşılaşan Gence halkına aynı teklifi yaptılar. Gence yönetimi de sınır boylarını Gürcülere karşı korumak için buraya Kıpçakları yerleştirerek onlara sınır topraklarında yer verdiler.³⁷

2. Gürcistan İçerisindeki Taht Değişikliği ve Yeni Bir Sorun: Harezmsahlar

Ortadoğu ve Doğu Avrupa başta olmak üzere çok büyük bir coğrafya üzerinde yayılan Moğol istilalarının yoğun olarak devam ettiği bu dönemde, Gürcistan Krallığı'nda bir taht değişikliği yaşanmıştı. Giorgi Laşa'nın ansızın ölmesinin akabinde yerine geçecek halefi konusunda sıkıntılar olduğundan dolayı kız kardeşi Rusudan tahta geçmişti. Art arda yaşanan ani baskınlar ve Giorgi Laşa'nın vefat etmesi üzerine yaşanan taht değişikliklerinin de çıkartmış olduğu iç sorunlar da muhakkak ki Harezmsahlar'a karşı Gürcülerin mağlup olma sebepleri arasında sayılmalıdır.

Giorgi Laşa'nın 1223/1224'te³⁸ hastalanarak ölmesinin ardından oğlu David'in hem yaşının küçük olması hem de Giorgi Laşa'nın kilise nikâhı olmadan evlendiği bir kadından dünyaya gelmesinden ötürü, tahta geçmesi uygun görülmedi.³⁹ David'in bu durumunu tam bir çözüme kavuşturmadan 1223-1245 seneleri arasında Kral Rusudan tahta oturmuştur. İlk olarak

Gürcü yönetimi tarafından annesi Kral Tamar tahta çıktığında olduğu gibi⁴⁰ evlendirilmesi için güçlü damat namzetleri aranmaya başlandı. İbn-ül Verdi'ye göre, Erzurum emiri Mugiseddin Tuğrul Begşah es-Selçuki, Rusudan'a elçi göndererek kendi adına hutbe okunmasını istedi. Gürcü tarafı, Hristiyan olmadığı takdirde bunu kabul etmeyeceklerini söylediler. Bunun üzerine Mugiseddin, onların bu isteklerini kabul etti ve oğlu Hristiyan olarak Kral Rusudan ile evlendi.⁴¹ Rusudan ise kölelerinden birine âşıktı. Kocası⁴² olanları bilse de bir şey yapmaya gücü yetmiyordu. Bir seferinde haremni yatakta o adamla yakalayıp çok kızması üzerine Rusudan kocasını yakalatıp başka kaleye onu hapsetti. Daha sonra da kocasından ayrılmıştır.⁴³ Bindirdiği üzere, Rusudan'ın 1223 yılında yapmış olduğu bu evliliğinden David isimde bir oğlu Tamar isminde de bir kızı olmuştu.

Bu sırada, Hindistan üzerinden Fars, Kirman ve Azerbaycan sınırına kadar ilerleyen bir Türk-Harezmsah gücü Gürcistan'a doğru gelmekteydi. Dört yıl evvel Moğol istilasından kurtulan Gürcistan Krallığı bu yaraları sarmaya çalışırken şimdi de Harezmsahlar tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. 1225 yılı itibarıyla Celâl ed-Din Harezmsah, Azerbaycan ile Arrân'ı yeni kurduğu devletine katıp Tebriz'i başkent yaptıktan sonra, Gürcülere karşı harekete geçti. Moğolların aksine aslında o, "Azerbaycan'a geldiği günden beri sürekli olarak Gürcülerin üzerine bir sefer yaparak ülkelerini ele geçirmek istemekteydi".⁴⁴ Cellaeddin öncelikle diplomatik yollara başvurarak Gürcülere bir elçi gönderdi. Bu elçiyle Gürcülere karşı sunduğu teklif bilinmemekle birlikte, Gürcülerin bu teklifi reddettiği, akabinde olan olaylardan anlaşılmaktadır. Gürcülerin yeni gelecek bu Türk gücüne karşı 70.000 kişilik bir ordu

³⁶ Turan, 2013: 39.

³⁷ Solmaz, 2000: 217.

³⁸ *Piskopos Stepanos Vekayinamesinden Alıntı*, 2005: 64. 18 Ocak 1222 tarihi için bk. Silogova ve Shengalia, 2007: 113.

³⁹ Subaşı, 2016: 385.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Büyükçınar, 2017: 27-46.

⁴¹ İbnü-l- Verdi, 2017: 112-113. Cahen, 1968: 127. Sümer, 2015: 48. Turan, 2013: 39-40.

⁴² Kocasının ismi kaynaklarda geçmemektedir. Ancak Şehzade Davud olduğuna dair bilgi için bk. Keçiş, 2013: 56.

⁴³ İbnü-l- Verdi, 2017: 112-113.

⁴⁴ Toksoy, 2007: 144. Taneri, 1993a: 65.

hazırladığı bilinmektedir.⁴⁵ Harezms̄ah Hükümdarı Celâleddin de böylece ileri harekâta başlayarak Aras'ı geçtikten sonra Ağustos 1225 senesinde⁴⁶ Duvin (Duvayn/Divin) ve Baylakan şehirlerini hâkimiyet altına alıp Gökçe-Göl'ün güneyinde bulunan Duvin yolu üzerindeki Karni/Gerni mevkiine gelmiştir.⁴⁷ Gerni şehri önüne geldiğinde ovaların üzerinde İvane ve Şalva komutanlığındaki Gürcü ordularının onları hazır olarak beklediklerini gören⁴⁸ Harezms̄ah Sultanı, 1225 yılının Ağustos ayında Gürcüleri Karni/ Garni'de mağlup etmiştir.⁴⁹ Sebastatsi Vakayinamesi'nde ise Şalva'dan hiç bahsedilmeden İvane'nin bozguna uğradığını ve Harezms̄ah ordusunun 200.000 kişiden oluştuğunu yazmaktadır.⁵⁰ Akşam vakti olduğu için savaşın yapılmadığı bu durumdan istifade eden sultanının ise ordusunu harp nizamına sokmuş olduğu düşünülmektedir. Harezms̄ah ordusunun merkezinde süvariler yani atlı birlikler, sağ kolda okçular sol kolda ise piyadeler vardır. Celâleddin ilk olarak Gürcülerin taarruzlarını beklemiştir. Gürcüler ise taarruza geçmeyip buldukları tepeden de ayrılmadıklarından ötürü Celâleddin bir çadır kurdurup geceyi orduyu kurdukları yerde geçirdi. Sabaha doğru ise kumandanlarını -sol kolda Gıyaseddin ve Orhan-⁵¹ çağırarak "Düşman taarruz etmiyor, ben her taraftan kuşatarak onlara hücum etme fikrindeyim" diyerek onların da fikrini aldı. Gürcüler ise onları püskürtmek istemelerine rağmen başarılı olamadılar.⁵² Piskopos Stepanos ise ayrıntılara girmeden Garni şehrinde savaşmayı kabul etmeyen Ermeni-Gürcü askerlerinin kaçmaya başladıklarını, sanki insanlar tarafından değil de görünmeyen melek ve kılıç fırtınasıyla uçurumdan yuvarlanmaya başladıklarını söyler.⁵³ Bu durum, Gürcülerin daha yukarıda bir noktada savaşğını

kanıtlamaktadır. Uzun süredir yollarda olan ve sürekli savaşan Harezms̄ah ordusunun bu savaşı kazanması, Gürcü komutanların yanlış savaş stratejilerinden ötürü olmalıdır. Zira her ne kadar Gürcüler üst üste baskın ve karışık bir dönem yaşıyor olsalar da yerleşik bir yaşam tarzı içerisindeydiler. Ayrıca, bölge hem kendi coğrafi sınırları içerisinde olduğundan hem de kaynaklarda da belirtildiği üzere daha yukarıda olduklarından avantajlı bir konumdaydılar. Tüm dünyaca harp akademilerinin temel kaynak kitabı olan Çinli filozof Sun Tzu'nun "Savaş Sanatı" isimli kitabında da belirttiği gibi "komutanlığın en üstün meziyetlerinden biri, düşman ordusuna savaş meydanında taarruzda bulunmaktır."⁵⁴ sözü de bu görüşümüzü desteklemektedir. Kuvvetle muhtemel ki komutanların bu tutumu Gürcü ordularının mağlup olma sebeplerinden biridir. Tabii gözden kaçırılmaması gereken bir husus da Harezms̄ah ordularının daha fazla sayıda olmalarıdır. Art arda gelen saldırılardan sonra orduların direncinin kırılmasından ötürü bundan yaklaşık bir asır önce yapılan Didgori Savaşı'nda sayıca daha az olan Gürcü orduları iyi bir savaş stratejisiyle kısa sürede Türk ordularını yenilgiye uğratmayı başarabilirken bu ordu artık aynı gücü gösterememekteydi.

Celâleddin, bu zaferin sonucunu tam olarak kutlayamadan Özbek'in⁵⁵ Tebriz'de isyan hareketini duyunca Tebriz'e doğru hareket etmiş ve onu Tebriz'den kovmuştur. Burada sükûneti sağladığının ertesi yılı, Gürcistan üzerine tekrar bir sefer yapılmış ve bu savaşta Gürcü generali Şalva, kardeşi ile birlikte esir edilmiştir. Tiflis'te oturan İranlıların Harezms̄ahlar'a yardım etmesiyle birlikte 10 Mart 1226 yılında Tiflis

⁴⁵Taneri, 1993a: 65. Taneri, 1993: 249. Piskopos Stepanos ise İvane komutanlığındaki Gürcü ordularının sayısını 60.000 kişi olarak verir. Bk. *Piskopos Stepanos Vekayinamesinden Alıntı*, 2005: 64.

⁴⁶ Taneri, 1993a: 65.

⁴⁷ Yinanç, 1977: 50.

⁴⁸ Taneri, 1993a: 65.

⁴⁹ Grousset, 2006: 295. Honigmann 2001: 269.

⁵⁰ *Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm*, 2005: 42.

⁵¹ Muhammed b. Ahmed Nesevi, 1895: 187. Taneri, 1993a: 66.

⁵² Taneri, 1993a: 66.

⁵³ *Piskopos Stepanos Vekayinamesinden Alıntı*, 2005: 64.

⁵⁴ Sun- Tzu, 2008: 47.

⁵⁵ Özbek ve Celâleddin Harezms̄ah olayları için bk. Muhammed b. Ahmed Nesevi, 1895: 31. İbnü'l- Verdi, 2017: 113.

şehri zapt edilmiştir.⁵⁶ Bu seferde Harezmşah ordusunun 3000 süvariden oluştuğu söylenmektedir.⁵⁷ Kiliselerin tamamına yakını yıkılmıştır.⁵⁸ Vezir Şeraf al-Mülk, Tiflis şehrine vali olarak atanmıştır.⁵⁹ Gürcüler ise daha kuzeye çekilmek zorunda kalmışlardır.⁶⁰ İşte bu noktada Celâleddin, Gürcistan Kralı Rusudan'ın esir etmiş olduğu Selçuklu şehzadesi (eski kocası), Tiflis'in alınmasından sonra serbest bırakmıştır. Sadece Ahmed Nesevi'de anlatılan bu duruma göre, Celâleddin'in son seferinde bu Selçuklu şehzadesi serbest bırakıldığı hâlde Gürcülerin safına geçmiş Tiflis'in az bir askerle savunulduğunu Gürcülere haber vermiştir.⁶¹ Celâleddin buradan ayrılıp Gence'ye doğru hareket ettiğinde Celâleddin Tiflis'te bıraktığı veziri Şerif-ül Mülk'ten Gürcülerin Tiflis'e girmek için hazırlık hâlinde olduğunu içeren mektuplar almıştır.⁶² Gürcüler bu sırada Tiflis'e girmişler ve şehrin kendileri tarafından muhafazasının imkânsız olduğunu gördüklerinden şehri yakmışlardır.⁶³

Harezmşahlar'ın Gürcistan seferleri konusunda İslam kaynakları çok ayrıntılı bilgiler vermeyip bu baskını kısaca birer cümleyle geçiştirirler. Örneğin Cüzcani, Sultan Celâleddin'in İran üzerinden Azerbaycan'a gittiğini oradan da Azerbaycan'a geçip Gürcüleri yendiğini söylerken⁶⁴ İbn-ül Verdi sayı vermeden çok sayıda Gürcü'nün öldürüldüğünü söyler.⁶⁵ Simon de Saint Quentin ise Harezmşahlar tarafından Moğolların gelişinden önce 7000 insan öldürüldüğünü ifade eder.⁶⁶ Harezmşah Hükümdarı Celâleddin, Gürcistan'dan toprak parçaları almakla yapacağı fetihler sırasında Gürcüler tarafından baskın yememek ve daha güvende olmak için Gürcistan'ı fetihmiştir. Ancak o, Gürcistan'ın fethinin kolay olacağını ve buraya yerleşebileceğini

düşünmüş; fakat ordularının yıpranacağını hesaba katmamıştır.⁶⁷ Gürcüler kendilerini art arda gelen baskınlardan kurtarmak için sık sık sınır boylarına baskınlar yapıyorlardı. Bu durum, Moğol ordularını zaman zaman oldukça zora sokmaktaydı. Şimdi, bölgede yeni bir güç olan Harezmşahlar'ın bölge halkını, Gürcü ordularının stratejilerini ve bölgenin coğrafyasını iyi bilmemesi, ayrıca gelecek yeni Moğol gücünü fark edememesi nedeniyle buraya yerleşememesine sebep olacaktır.

3. Moğollar'ın Gürcistan'a İkinci Gelişi

1228 senesinde Çağatay ile Batu başlarında olduğu hâlde sağ kolda Otçigin Noyan, Yegu ve Yesunge, sol kolda ise Toluy başkanlığında merkezin prensleri, prensesleri, damatlar, Tümen komutanları ve binbaşılar hepsi bir araya gelerek Keluren Nehrinde bulunan Kode'u adasında kurultay için toplandılar ve Cengiz Han'ın emri gereğince Ögeday'ı Han olarak seçtiler.⁶⁸ Mhitar Ayrivanetsi, Ögeday'ın Han seçilmesinden sonra ordusunu üçe böldüğünü, ilkinin güneye ikincisini kuzeye, üçüncüsünü ise ikisinin arasındaki coğrafi alana gönderdiğini söyler. Güneye giden birlikler Hindistan ve Etiyopyalı balıkçıların ülkesinin kıyılarını ele geçirmişlerdir. Kuzeye gidenler, Hazar Denizi'nin üst çizgisinden geçerek birçok ülkeyi harap etmişlerdir.⁶⁹ Bunlar, Batu komutanlığında ilerleyen Moğol ordularıdır. Mhitar Ayrivanetsi, Moğol ordusunun üçüncü kolunun ise Horosan, İran, Midya, İsfahan, Atrpatakan'ı zapt edip sırasıyla bu ülkeleri harap ettikten sonra Ermenistan, Gürcistan ve Agvaniya'ya giren Moğol kolu olduğunu yazar.⁷⁰ Celâleddin'in ölümünden sonra, Ögeday Han'ın Asya'nın fethi için emir verdiği

⁵⁶ Honigmann, 2001: 269.

⁵⁷ Taneri, 1993a: 66.

⁵⁸ Grousset, 2006: 295.

⁵⁹ Honigmann, 2001: 269.

⁶⁰ Gordlevskiy, 2015: 40.

⁶¹ Subaşı, 2016: 386. Ayrıca bk. Muhammed b. Ahmed Nesevi, 1895.

⁶² Taneri, 1993a: 67.

⁶³ Honigmann, 2001: 269.

⁶⁴ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, 2015: 143.

⁶⁵ İbnü'l- Verdi, 2017: 113.

⁶⁶ Simon de Saint Quentin, 2006: 37.

⁶⁷ Taneri, 1993a: 65.

⁶⁸ *Moğolların Gizli Tarihi I*, 2016: 190.

⁶⁹ *Mhitar Ayrivanetsi Vakayinamesinden Pasajlar*, 2005: 166.

⁷⁰ *Mhitar Ayrivanetsi Vakayinamesinden Pasajlar*, 2005: 166.

10.000 kişilik Moğol ordusu⁷¹ Curmagun/Çarmağan komutanlığında Kafkasya sınırlarında ilerliyordu. Bu Moğolların bölgeye ikinci gelişi. Bu ilerleyiş aslında Batu Han'ın ilerleyişiyle kıyaslandığında daha yavaş devam etmekteydi. Bunun sebebi de Kafkas coğrafyasının dağlık olmasıydı.⁷²

Moğol orduları bu coğrafya üzerine ilerlerken Celâleddin Harezmsah ise 1227-1228 yılında üçüncü defa Lori yakınlarında Mindor'da başkumandan İvane'nin Gürcü ordularını tekrardan yenmiş ve Güney Kafkasya'ya yapılan bu akınlar sultanın Azerbaycan'daki iktidarını sağlamlaştırmıştır.⁷³ Aradan çok geçmeden Gürcülerin; Ermeni, Alan, Laz, Sabir ve Kıpçaklarla anlaşarak İvane komutanlığında 40.000 kişilik bir orduyla savaş hazırlıklarını öğrenmesi üzerine, Harezmsah ordusu ve Gürcü ordusu Betak Gölü çevresinde karşılaştılar. Gürcü ordusu Harezmsah ordusundan sayıca daha fazlaydı.⁷⁴ Ancak, 20.000 kişilik Kıpçak ordusunun⁷⁵ Celâleddin tarafından saf dışı bırakılması, Gürcülerin yenilmesi için geçerli sebeptir. Bu savaşın zaferle sonuçlanmasının nedenlerinden biri de Kıpçak-Gürcü ittifakının bozulmasıdır.⁷⁶ Celâleddin, Gürcüler, Ermeniler ve Küçük Asya halklarından oluşan toplulukları ağır yenilgiye uğrattıktan sonra Tiflis'e geri dönmüştür.⁷⁷ Daha sonra da Gag, Şekan, Kağızman gibi bazı müstahkem kaleleri ele geçirmiştir.⁷⁸ Harezmsah Sultan Celâleddin Mengü-birti bu zaferlerin akabinde Atabeg İvane'nin elinde bulunan Ani ve Kars şehirlerini de Gürcülerin elinden almıştır.⁷⁹ Celâleddin Harezmsah Tiflis'i aldıktan sonra 1230 Yassıçemen Savaşı'yla Moğollar tarafından ağır bir yenilgi alana kadar, Tiflis de dâhil olmak üzere, bu bölgede yeni bir devlet kurmuştur. 1225-1230

yıllık bu bölge hâkimiyetinde Gürcü Kralığı'nın başkenti Tiflis, Somkheti, Kartli, Trialeti ve Javakheti- Samtskhe'yi diğer taraftan ise Artan ve Tao ile Karnipor ve Ani topraklarını ele geçirmiştir; ancak tam bu sırada daha organize ve daha güçlü yeni bir Moğol saldırısı baş göstermiştir.⁸⁰

Büyük Kağan'ın emriyle gelen üç komutan; Ağuvan ve Gürcü memleketleri üzerine yürüyerek birçok şehir ve kaleleri ele geçirmişlerdir. Çormağan/Curmagun, Benal ve Mular isimli bu üç kişi daha önce gele geçirmiş oldukları Gence'nin yakınında bulunan Şamkor'u ele geçirdikten sonra Kral, ikametgâhı olan Gardman Şatosu ile çeşitli kale ve birkaç şehri aldılar.⁸¹ 1232 tarihi itibarıyla Curmagun, Gürcistan'a girmiştir. Bu dönemde Ermenistan Gürcistan'a tabii olduğundan Ermenistan da Moğollar tarafından zapt edilmiştir. Hemen ertesi yıl Gence şehri de Moğollar tarafından alınmıştır.⁸² Vardan, Curmagun'un Gürcistan'a giriş tarihini de 1225⁸³ senesi olarak verse de bunun doğru olmadığı kaynakların ifadesiyle aşikârdır. Mhitar Ayrivanetsi ise Vakayinamesi'nde Moğollar'ın bu ülkeyi tamamen yakıp yıkmasını 1236 tarihi olarak verir ve Gürcü Kralı ile Ermeni prenslerinin kaçtığını yazar.⁸⁴

Moğolların bu baskınlarıyla doğu yerleşim yerleri tamamen tahrip olmuş, Gürcistan'a ikinci girişlerinin akabinde yukarıda ismi verilen Noyanlar tarafından Gürcistan toprakları onların arasında paylaştırılmıştır. Kaynakların birçoğu bu Noyanların isimlerini farklı farklı yazar ve küçük değişikliklerle coğrafi konumları birbirinden ayrı gösterir. Vardan, altı tane emirden bahsederken⁸⁵ Aknerli Grigor bu emirlerle alakalı anlattığı hikâyede üç reisin olduğu bunların ise Curmagun, Benal ve Molar isminde oldukları, Curmagun'nun diğer iki

⁷¹ *Het'um the Historian's History of the Tartars*, 2004: 38.

⁷² Spuler, 2011: 45.

⁷³ Grousset, 2006: 295-296.

⁷⁴ Taneri, 1993a: 67.

⁷⁵ Taneri, 1993a: 67.

⁷⁶ Turan, 2004: 126.

⁷⁷ Honigmann, 2001: 269.

⁷⁸ Taneri, 1993a: 67.

⁷⁹ Turan, 2004: 127.

⁸⁰ Subaşı, 2015: 45-46.

⁸¹ Aknerli Grigor, 2012: 24.

⁸² Spuler, 2011: 45.

⁸³ Vardan, 2017: 96.

⁸⁴ *Mhitar Ayrivanetsi Vakayinamesinden Pasajlar*: 2005: 166.

⁸⁵ Vardan, 2017: 96.

reise göre bu bölgenin halkları için daha iyi niyet beslediklerini hikâye ile anlatır. Curmagun, buraların fethinden sonra eşiyle birlikte Mogan'a yerleşmiştir ve yapmış oldukları kurultayda bu bölgeyi kuzey, güney ve ellerinde tuttukları bölgenin ortaları olmak üzere üç kısma ayırmışlar, görevleri verilen bu reisler de o bölgelere doğru gitmişlerdir. Ülkenin iç tarafına doğru giden reislerin arasında kısa zaman sonra Anadolu ve Gürcistan coğrafyasında büyük yağma, yıkım ve talan hareketlerinde bulunacak Baycu Noyan ismi de vardır.⁸⁶ Moğollar, bütün Kartli, Somkheti, Ardahan ve çevresinde taş üstünde taş bırakmamışlardır.⁸⁷ Krigos ise bu reislerin bölge üzerindeki etkilerini daha geniş kapsamlı olarak anlatır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere bu tarihlerin hemen arkasında 1233 senesinde Gence de Moğol saldırılarından etkilenmiştir. Krigos'a göre, Gence'nin fethinden birkaç sene sonra Moğollar, Ermenistan, Gürcistan ve Ağvanistan'ı kısım kısım aralarında paylaştılar. Her reise uygun miktarda toprak hissesi düştü. Krigos, bu reislerin görevlerinin, bölüştükleri kısımların şehir, köy, kale vb. yerleşim istihkâmlarını zapt ve tahrip etme görevleri olduğunu yazar. Bu reislerin her birinin kendisine göre bir askerî birliği vardı. Bu askerî birliğin her biri, kendisine gösterilen bu bölgeleri kadınları, çocukları ve ordugâh levazımlarıyla birlikte gelip tarlalarda ekinler ve yeşillik ne varsa hepsini hayvanlarına ve develerine çığnetmişlerdir.⁸⁸

Diğer yandan, 1232 senesinde Sivas,⁸⁹ Erzurum gibi Doğu Anadolu Bölgesinde görülen Moğollar, dönemin Anadolu Selçuklu Devleti'ni de oldukça huzursuz etmiştir. Kral Rusudan'ın tahriki ve kışkırtmalarından ötürü Moğolların Anadolu'ya saldırı-ğını öğrenen Anadolu Selçuklu Devleti'nden Alâeddin Keykubat'ın komutanlarından emir Kemaleddin Kamyar ve Mübarizeddin Çavlı ile birlikte Gürcüler üzerine

sefer yapma kararı almıştır.⁹⁰ Gerekli savaş teçhizatlarını toparlarken kendi bölgelerinden gelen piyade askerler ile yetinmeyerek ayrıca 5000 tane ücretli asker toplamışlardır. Gürcü ülkelerine girdiklerinde isimlerini yazmadığı 30 tane kaleyi ele geçirdikten sonra Gag tarafını da zapt etmişlerdir.⁹¹ İbn Bibi, dönemin hemen hemen tüm kaynaklarının aksine Rusudan ile ilgili yazdığı yazılarda onu öven ifadeler kullanmıştır. Onun ifadeleriyle "Adı geçen belde-leri yönetmek için biçilmiş kaftan" olarak tanıttığı Kral Rusudan Selçuklu ordularının memleketi üzerinde dolaşmasından ötürü bir danışma toplantısı yapmıştır. Bu toplantılar sonucunda Kemaleddin Kamyar ile mektuplaşmaya başladığını ve iyi ilişkiler kurmaya çalıştığını belirtir. Kral Rusudan Selçuklu Devleti ile iyi ilişkiler kurmak için siyasi evlilik temin etmek istemiş, bunun için de kızı Tamar'ı Gıyaseddin Keyhüsrev ile evlendirmeyi teklif etmiştir.⁹² Kemaleddin Kamyar ise bu teklifin üzerine Gag ve Nahah vilayetlerini ve 30-40 kadar kaleyi fetheden askerlerini çağırdı ve buralardan aldıkları ganimetlerle birlikte Rusudan'ın teklifini iletmek için Sultan'a gönderdi. Selçuklu Sultanı da bu haberleri gayet sevinçle karşılayıp olumlu cevabını bildirmişti.⁹³ Ayrıca, bundan sonra Gürcü ülkesine saldırıdan vazgeçilmesini emretmiştir. Kemaleddin Kamyar da Sultan'dan gelen bu cevap mektubunun akabinde Gürcistan'dan ayrılarak Erzincan tarafına geçmiştir.⁹⁴ Rusudan'ın kızı Tamar'ın yanında Giorgi Laşa'nın oğlu David de Anadolu Selçuklu başkentine doğru gitmiştir. 1238 senesinde Türk tarihinde "Gürcü Hatun" ismiyle nam salmış Tamara ile II. Gıyaseddin Keyhüsrev evlenmişlerdir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev bu evlilik sırasında prensesin Hristiyan olarak kalmasına asla karışmayacağını vadetmişti. Gürcü prenses Tamar da düğün merasimine Hristiyan din adamları ve kilise görevlileri eşliğinde gelmişti.⁹⁵ Gürcüler ve Anadolu Selçuklular

⁸⁶ Aknerli Grigor, 2012: 25-30.

⁸⁷ Allen, 1971: 113.

⁸⁸ Kiragos, 2009: 23.

⁸⁹ İbn Bibi, 1996: 420.

⁹⁰ İbn Bibi, 1996: 421. Uyumaz, 2003: 68.

⁹¹ İbn Bibi, 1996: 421-422.

⁹² İbn Bibi, 1996: 422.

⁹³ İbn Bibi, 1996: 424.

⁹⁴ Uyumaz, 2003: 69.

⁹⁵ Peacock ve Yıldız, 2018: 105.

arasında sağlanan bu siyasi evlilik sırasında Tamar'ın yanında kuzeni David de vardır ve Tamar onu annesinin öldürme emirlerine rağmen koruyup kollamıştır.⁹⁶ Çünkü Rusudan, tahta kendi öz oğlu David'i çıkartmak istediğinden yeğeni David'in öldürülmesini istemekteydi. Gürcistan Kralı Rusudan da bu ikinci Moğol akınlarının sonucunda bir kaleye sığınmak zorunda kalmıştır.⁹⁷ Bu kale muhtemelen Rion Havzasında olsa gerektir.⁹⁸ Bu savaşlar esnasında kaynaklarda ortak ifadeyle Rusudan'ın Tiflis'ten Kutaisi'ye geçtiği yazmakla birlikte⁹⁹ Rusudan, Kutaisi'de beş yıl boyunca zorluklar içerisinde yaşamıştır.¹⁰⁰

4. Gürcüler ve Moğollar Arasındaki Barış Antlaşması

Moğolların bu bölgede yaptıkları tahribat sonucunda bölge halkı ve feodal beyler kendilerine ait müstahkem yerlere sığınmışlardır. Moğollar tüm bölge üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuşlardır. Krigos, bu dönemde ayrıca İldeniz Atabeyliğinin de buradaki iç karışıklıklardan yararlanarak bölgeye akınlar düzenlediklerini ve buradaki mücevherat, eşya gibi değerli eşyaları yağma ettiklerini söyler.¹⁰¹ Bu art arda yaşanan olayların sonucunda Gürcü-Moğol ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası yaşanmış, 1243 senesinde diplomasi alanında kendini gösteren İvane'nin oğlu¹⁰² Avag, Moğollar ile anlaşma sağlamıştır.¹⁰³ Başkomutan Atabeg İvane, 1227 yılında ölmüştür¹⁰⁴ ve bir manastıra gömülmüştür.¹⁰⁵ Babasının ölümünden sonra Prens Avag'a "Mtavari"¹⁰⁶ unvanı verilerek babasının yerine geçmiştir.¹⁰⁷ Avag, Moğollarla bir anlaşma sağlamadan önce Atabeg

İvane'nin vaktiyle Ermenilerin elinden alarak Gürcüler için tamir ettirdiği "Gayan/Kayen" şatosunda ikamet etmekteydi.¹⁰⁸ Gürcülerin diğer ileri gelen isimlerinden Zakaria'nın oğlu Şahinşah Acara'ya; Vahram ise Kutaisi'ye çekilmişti.¹⁰⁹ Yerli halk Moğol saldırılarının akabinde Prens Avag'ın kalesine sığınmış, Moğollar da kalenin etrafını sarmışlar ve büyük bir duvarla çevirmişlerdir. Avag ile antlaşma sağlamak istemişler, Avag da kızını ve birçok hazinesini teslim etmiştir. Moğollar bunları kabul etmesine rağmen Avag'ın yalnız gelmesini ısrarla istemişlerdir. Ancak, kalede bulunan yerli halktan insanlar ciddi bir susuzluk çekmişler ve su temin etmek amacıyla altınlarını ve hayvanlarını Moğollara vermeye başlamışlardır. Kaleden çıkanlara Moğollar türlü işkenceler yaptıkları için Avag bunları görüp Moğollara teslim olmayı kabul etmiştir.¹¹⁰

1236 senesinde Curmagun komutanlığındaki Moğol orduları Avag'ı da alarak Ani şehri üzerine yürümüşlerdir. Ani şehrinin o dönemde Prens Avag ile birlikte işbirliğiyle alınması Moğollar ile Gürcüler arasındaki ilk askerî işbirliği olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹¹ Krigos, Kars'ın Moğollar tarafından işgal edildiği zaman Gürcü halkının buradaki yerel halka çok merhamet gösterdiğini yazar.¹¹² Bu olaylardan kısa bir süre sonra Avag, Moğol İmparatorluğunun merkezine, Büyük Kağan Ögeday'ın yanına gönderilmiştir. Burada, büyük kağan ile dostane ilişkiler kurmayı başarmış hatta Kağan onu bir Moğol kızı ile evlendirmiş ve Avag'ı ülkesine geri göndermiştir. Geri gönderirken yanına, ülkesine gittiğinde Moğollara isyan edenlere karşı du-

⁹⁶ *The Hundred Years' Chronicle*, Kartlis Tskhovreba, 2014: 328.

⁹⁷ Spuler, 2011: 45. Honigmann, 2001: 269.

⁹⁸ Allen, 1971: 113. Honigmann, 2001: 269.

⁹⁹ Allen, 1971: 113.

¹⁰⁰ *The Hundred Years' Chronicle*, Kartlis Tskhovreba 2014: 327.

¹⁰¹ Kiragos, 2009: 24.

¹⁰² Kiragos, 2009: 66.

¹⁰³ Allen, 1971: 113.

¹⁰⁴ *Piskopos Stepanos Vekayinamesinden Alıntı*, 2005: 65.

¹⁰⁵ Kiragos, 2009: 23.

¹⁰⁶ Mtavari; Hanedan Prensi. Bk. Mikaberidze, 2007: 697.

¹⁰⁷ Kiragos, 2009: 23.

¹⁰⁸ Kiragos, 2009: 33. Subaşı, 2015: 52.

¹⁰⁹ Subaşı, 2015: 52.

¹¹⁰ Kiragos, 2009: 35. *Piskopos Stepanos Vekayinamesinden Alıntı*, 2005: 66.

¹¹¹ Subaşı, 2015: 54-55.

¹¹² Kiragos, 2009: 38.

urken onun yardımının alınması gerektiğini ifade eden bir mektup yazmıştır.¹¹³ Nitekim bu mektup işe yarayacak ki Avag, Gürcistan'da barışın sağlanması için isyan eden diğer prensleri ve halkı susturmayı başarabilmiş ve Moğollarla bir barış antlaşması yapılmasını sağlamıştır. Aynı şekilde, Şehinşah ve Gag Senyörü Vahram ve diğer prensler de aynı yolu takip ederek Moğollar ile barış antlaşmasına oturdu. Bunlar arasında bir ara İvane Cakeli, Rusudan'dan yardım istediye de Rusudan ona Moğol Hanı ile anlaşma yapmasını tavsiye ettiğinden o da Moğollar ile anlaşma imzalamak durumunda kalmıştır.¹¹⁴ Bartold Spuler, bu dönem için Avad/Avag Mkhagdzeli'yi "meşhur cengâver Gürcistan hükümdarı olarak" tanımlamıştır.¹¹⁵ Aslında merkezi yönetimin kaybolduğu Gürcistan'da Avag'ı hükümdar olarak sınıflandırmak çok da yanlış olmayacaktır.

Gürcüler ve Moğollar arasında yapılan bu anlaşmadan sonra Moğolların boş yere sürekli vergi istemeleri, sık sık gidip gelerek asker istemeleri, çok kıymetli kıyafet ve atlar istemeleri Gürcü halkını oldukça zora sokmaya başlamıştır.¹¹⁶ Hatta bir ara Çağatay'ın yakın bir dostu ile Avag arasında husumetin doğmasından ötürü Avag öldürülmekten korktuğu için Rusudan'ın yanına kaçtı. Ancak Moğollar Avag'ın firar etmesinden çok üzüldüler ve onun yerini tespit edip geri dönmesi için ısrarcı oldular. Hatta kendisine hediyeler ve mektup bile gönderilmişti. Bunun üzerine Moğollar, Tunguz-Ağa isminde bir elçiyi Avag ve Rusudan'ın huzuruna göndererek hakanın hâkimiyetini tanımalarını istediler. Onlar da bu durumu kabul ettiler. Krigos, bu esnada Rusudan'ın oğlu David'e yeni taç giydirmiş olduğunu ve onun da bu anlaşmaya uyacağını temin ettiğini yazar.¹¹⁷

Bu Moğol saldırılarından sonra, Ermeni ve Gürcü prensleri Moğollar ile barış imzalararak Moğol hâkimiyetini, mülk ve erzak üzerinden vergi vermeyi, atlılarıyla birlikte onların götürdükleri yerlere gitmeyi kabul ettiklerini bildirmişlerdir.¹¹⁸ Rusudan'ın Batu Han ile yapmış olduğu bu antlaşmaya göre, Gürcüler Moğol kağanının yüksek otoritesini tanıyacak, Moğollar tarafından kuvvetle elde edilen Doğu Gürcistan'da Gürcü Kralı'nın yanı sıra Moğol idareciler ve askerler de söz sahibi olabilecek, henüz zapt edilmemiş Batı Gürcistan Kralığı bağımsızlığını koruyabilecek, Gürcü Hükûmeti Moğollara yıllık 40-000¹¹⁹-50.000 perpera vergi ödeyecek ve son olarak Moğollar Kral Rusudan'ın oğlu David'i Doğu Gürcistan Kralı olarak tanıyacaktı.¹²⁰ Ancak dönemin birincil kaynaklarının ortak ifadesi, bu anlaşmanın sonucunda Gürcistan askerî kuvvetlerinin Moğol ordularına seferlerde askerî güç sağlama hususudur ki bu antlaşmadan kısa bir süre sonra meydana gelecek 1243 Köseadağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklu-Moğol karşılaşmasında bu anlaşmaya sadık kalınarak Gürcüler sağ kolda¹²¹ Moğol kuvvetlerinin yanında savaşacaklardır. Bu anlaşmanın akabinde, Gürcistan'dan mühim şahsiyetler Batu Han'ın yanına, oradan da merkezde bulunan Büyük Kağan'a gitmek zorunda kalmışlar ve yıllar boyunca orada ikamet etmek zorunda bırakılmışlardır.¹²² Anlaşma gereğince Moğollar Giorgi Laşa'nın Mtskheta'da taç giymiş olan oğlu David'i Karakurum'a götüreceklerdi. Nitekim David bu anlaşma gereğince önce Batu Han'ın yanına, oradan da Karakurum'a geçmiştir.¹²³ Avag ise Kartli ve Tiflis'in yönetimini alacak ve Güney Moğolistan'ın merkezi ve Batu'nun merkez karargâhı olan Saray'a destek askerî kuvvet gönderecekti.¹²⁴ Kar'tlis Tskhovreba'da Rusudan'ın David gittikten sonra Likhi'den ayrılıp Tiflis'e

¹¹³ Kiragos, 2009: 38-39.

¹¹⁴ Subaşı, 2015: 56-57.

¹¹⁵ Spuler, 2011: 46.

¹¹⁶ Kiragos, 2009: 39.

¹¹⁷ Kiragos, 2009: 40-41.

¹¹⁸ Aknerli Grigor, 2012: 25.

¹¹⁹ 1230 ve 1245 yılları arasındaki ödenen vergi miktarıdır. Spuler, 1957: 354.

¹²⁰ Berdzenişvili ve Canaşa, 1997: 167. Subaşı, 2015: 58.

¹²¹ Aknerli Grigor, 2012: 34.

¹²² Honigmann, 2001: 269.

¹²³ *The Hundred Years' Chronicle*, Kartlis Tskhovreba 2014: 332. Honigmann, 2001: 269.

¹²⁴ Allen, 1971: 113.

gittiğini ve Gürcistan Krallığı üzerinde tekrar otoriteyi sağlamış olduğu yazsa da¹²⁵ 1239 senesinde olan bu anlaşma ile Gürcistan artık Moğol himayesine girmiştir.¹²⁶

Rusudan ve Gürcistan'ın meseleleri öncelikle Cuci oğullarından Batu Han ile çözmesinin sebebi, Deşt-i Kıpçak coğrafyası Cuci oğullarından Batu'nun coğrafi sınırları içerisinde olmasından ötürüdür. Babasından miras kalan coğrafi bölgede kurmuş olduğu yeni siyasi oluşum henüz merkezden ayrı hareket etmiyordu. Bu siyasi oluşumun batı uzantısı Bulgaristan ve doğusu Harzem olup kuzeyde Rusya'nın direncini kırmıştı; ama henüz işgal ve kontrol mekanizmasını tam oturtabilmiş değildi. Batu'nun hâkimiyeti güneyde Kırım'a ve Kuzey Kafkasya'ya kadar uzanıyordu. Ögeday'ın hükümdarlığı zamanında Moğollar tarafından işgal edilen Transkafkasya ile Ögeday'ın eşi zamanında fethedilen Küçük Asya, Selçuklu Sultanlığının bulunduğu sahalar tam olarak Batu'nun hâkimiyet sahasına dâhil değildi. Fakat o bölgelerdeki Moğol ordularına Cengiz'in soyundan gelen Noyanlar hükmediyorlardı. Bu bakımdan Batu Han, bahsettiğimiz bu bölgelere coğrafi olarak en yakın ve en kıdemli kişiydi.¹²⁷ Rusya'ya boyun eğdirdikten sonra, İran ve çevresinin karışık olmasından ötürü Kafkasya'da fethedilen yerlerin egemenliğini sağlamış olan Batu'nun buradaki durumlara müdahil olduğu da bilinmektedir.¹²⁸ Ayrıca belirtmek gerekir ki bu dönemde hâlâ Altın Ordu siyasi teşekkülü dış siyasetinde merkez Karakurum'a bağlı olsa da Rusudan'ın bu antlaşmayı Batu Han ile yapması buradaki Moğol kuvvetlerinin ağırlıklı olarak Altın Ordu'ya bağlı olduğunu düşündürmektedir. Aynı sebeplerden ötürü kısa bir süre sonra bu coğrafya üzerinde meydana gelecek olaylarda Altın Ordu'nun bu coğrafya üzerinde hak iddia

etmesine sebebiyet verecek bir hâkimiyet kurduğunu da söyleyebiliriz.

Bu olaylardan sonraki dönemde ise Gürcistan kraliyet ailesinin kaderi Cengiz Han'ın oğulları ve torunları arasındaki rekabete kalmış durumdaydı.¹²⁹ Bu durum, aslında bundan kısa bir süre sonra Gürcistan coğrafyasını etkileyecek Berke Han ve İlhanlılar arasındaki rekabet mevzuudur. Vardan'a göre 1242,¹³⁰ Grigor'a göre 1239¹³¹ yılından itibaren Curmagun'un hemen ardından Baycu Noyan'ın Gürcistan bölgesinde hâkimiyet sürdüğü anlaşılıyor.

Diğer yandan, Gürcistan'ın da kendi iç sıkıntıları devam etmekteydi. David Narin Moğol merkezine gönderildiği için, Rusudan'ın kızı Tamar ile birlikte Anadolu Selçuklu Devleti merkezi Konya'da tutsak olan Daviş Laşa (Ulu) Moğollar tarafından tahtta çıkartılmak istendi. Kiragos ve Grigor; David Ulu'nun Vahram tarafından getirildiğini ve Tatarlar'a götürüp; "Bu kralın oğludur. Tahta çıkma hakkını Kral Rusudan onun elinden aldı" diye anlattığını yazar.¹³² Grigor, o sırada Rusudan'ın öldüğünü David'in de Kayseri'den Baycu Noyan'ın huzuruna getirildiğini belirtir.¹³³ Curmagun Noyan'ın ölmesi üzerine yerine eşi Ayltana Hatun geçmişti ve o da bu kraliyeti tasdikledikten sonra David Ulu'yu; 1244'ten beri zaten merkezde olan kardeşi David Narin'in yanına; yani Batu Han'ın karargâhına gönderdi.¹³⁴ David Ulu, Batu Han'ın karargâhına giderken yanında Akboğa, Zakaria ve Sargis de vardı. Batu Han'ın huzuruna çıktıklarında Batu Han onları hürmetle karşıladı ve Akboğa ile Zakaria'yı Gürcistan'a gönderdikten sonra, "Gürcistan için yaşayan iki David'den hangisi kral olacaksa buna Büyük Kağan karar verecektir." diyerek Ulu David'i Sargis'in eşliğinde Karakurum'a göndermiştir.¹³⁵ Kiragos ise Avag, Zakaria'nın oğlu Şehinşah, Vahram ve oğlu Ak-boğa gibi Tatarların

¹²⁵ *The Hundred Years' Chronicle*, Kartlis Tskhovreba 2014: 335.

¹²⁶ Subaşı, 2015: 59.

¹²⁷ Vernadsky, 2015: 177.

¹²⁸ Spuler, 2011: 46.

¹²⁹ Allen, 1971: 113.

¹³⁰ Vardan, 2017: 100-101.

¹³¹ Aknerli Grigor, 2012: 33.

¹³² Kiragos, 2009: 55. Aknerli Grigor, 2012: 39.

¹³³ Aknerli Grigor, 2012: 39.

¹³⁴ Aknerli Grigor, 2012: 40.

¹³⁵ *The Hundred Years' Chronicle*, Kartlis Tskhovreba, 2014: 344.

hizmetinde bulunan en önemli reisleri, prensi Meskhita'ya götürüp Gürcistan Katolikosunu çağırıp onu takdis ettirdiklerini, Rusudan'ın da Batu Han'a elçiler göndererek nüfuzunun tanınmasını rica ettiğini ve bunun üzerine Batu Han'ın da Rusudan'ın Defkıs'ta (?) ikamet etmesine karar verdiğini bildirir.¹³⁶

1241 tarihinde Ögeday'ın ölmesi üzerine yeni Kağan seçimi için bir kurultay toplanacaktı. Kaynaklarda ortak bir ifadeyle beş yıl sonra 1246 senesinin Ağustos ayında gerçekleşen yeni kurultaya Batu Han, Göyük Han ile aralarındaki husumet sebebiyle mazeret bildirerek gitmemiş ve yerine kardeşlerini göndermiştir.¹³⁷ Göyük Han'ın Han olarak seçildiği bu kurultayda Gürcistan'dan da David Narin ve David Ulu katılmışlardır.¹³⁸ Cuveynî'ye göre, David Ulu, Emir Argun eşliğinde gelmişse de¹³⁹ Kartlis Tskhovreba'ya göre, David Ulu daha önceden Karakurum'a götürülmüştü.¹⁴⁰ Göyük Han bu kurultayda Gürcistan, Halep, Musul ve havalisinin işleri için Elçigitay'ı görevlendirmiştir.¹⁴¹ Bu kurultayda, Gürcistan Krallığının akıbeti için şu şekilde bir karar verilmişti: David Laşa daha büyük olduğu için tahtı David Laşa'nın yönetecek ve halef olarak ise yeğeni David Narin onun emrine atanacaktı.¹⁴² Seyyah Carpini'ye göre, iki David arasındaki taht mücadelesi esnasında Han'ın huzuruna vardıklarında David Narin, David Ulu'ya babası tarafından ülkenin bir kısmı verilmiş olsa dahi o gayri meşru olduğundan ötürü böyle bir şeye hakkı olmadığını söyledi. David Ulu ise söz isteyerek gayrimeşru olsam dahi, Moğolların adet ve yasalarına uygun olarak ve resmi eş veya cariyeden doğan oğullar arasında ayırım yapılmadığına dayanarak "Ben de kendi hakkımı istiyorum." demiştir. Bunun

üzerine Büyük Kağan, David Ulu'ya bu hakkı vererek David Narin'in gözetim hakkını da ona vermiştir.¹⁴³ Kartlis Tskhovreba'ya göre, bu iki prensin Karakurum'dan Gürcistan'a ne zaman döndüklerine dair bir bilgi olmasa bile Mengü Kağan'ın ölmesi ve yerine geçen büyük Kağan Kubilay tarafından Hülagü'ye gönderilmiş, Hülagü de krallığın idaresini eşit olarak her iki David'e de vermiştir. Gürcüler iki David'in birlikte gelmesine çok sevinmişler ve emirler onları Aladağ'a karşılamaya gitmişlerdir. Hülagü, onların Kartli'ye gitmelerine müsaade etmiş, onlar da Tiflis'e gelip tahta birlikte oturmuşlardır.¹⁴⁴

Bu anlattığımız tarih aralığı sırasında ki süreç Gürcü ve Moğollar arasında monarşik otoriteyi kabul ve ret olarak geçmiştir. Yani bu durum aslında; işgallerden sonra halkın ve yönetici sınıfın durumu kabul edişi ve reddedişi şeklinde gelişmiştir.¹⁴⁵

Sonuç

Ögeday'ın emriyle Güney Kafkasya bölgesine gelen Moğollar, Gürcistan bölgesinde ilk olarak 1220 tarihinde görülmüşler ve bunun akabindeki yüz yıl boyunca bu bölgeyi tahakkümleri altına almışlardır. Moğol saldırılarına kadar bölgenin en güçlü siyasi teşekküllerinden biri olan Gürcüler, ülkelerine gelen bu kalabalık Moğol ordularına karşı direnmeye çalışsalar da başarılı olamamışlardır. Birçok küçük direniş hareketleri veyahut komşu devletlerle ittifaklar kurarak Moğol saldırılarına karşı ayakta durmak istemişler; ancak iç sorunların varlığı ve dirayetli yöneticilere sahip olamadıklarından Moğol saldırılarına yenik düşmüşlerdir. Bu bölge üzerinde var olan Moğol saldırılarını çeşitli safhalara ayırabilmemiz mümkündür. Makalemizde incelediğimiz ilk safha, Moğolların bölgeye

¹³⁶ Kiragos, 2009: 55.

¹³⁷ Bar Hebraeus (Gregory Abû'l-Farac), 1950: 546. Kafalı, 1976: 51.

¹³⁸ Eb'ül Ferec İbnü'l İbri, 2011: 22. Bar Hebraeus (Gregory Abû'l-Farac), 1950: 546.

¹³⁹ Cuveynî, 2013: 234.

¹⁴⁰ *The Hundred Years' Chronicle*, Kartlis Tskhovreba, 2014: 344.

¹⁴¹ Cuveynî, 2013: 239.

¹⁴² Cuveynî, 2013: 239. ბერძენიშვილი § ჯანაშია, 1990: 159-160.

¹⁴³ Giovanni DiPlano Carpini, 1996: 82. Silogova ve Shengalia, 2007: 116.

¹⁴⁴ *The Hundred Years' Chronicle*, Kartlis Tskhovreba, 2014: 345-346.

¹⁴⁵ Allen, 1971: 114.

ilk gelişi ve burada tahakküm kurduğu süreci içeren 1220-1247 yıllarını kapsamaktadır. İkinci safha ise Altın Ordu'dan Berke Han ile İlhanlı'dan Hülagü Han arasındaki münasebetlerdir. İncelediğimiz bu birinci safha, aslında hemen akabinde bölge üzerinde meydana gelecek yeni olayların filizlendiği dönem olmuştur. Altın Ordu Devleti, Gürcistan'ın kuzey bölgesine yakın bir coğrafyada konuşlanmış ve bu dönemdeki Moğol-Gürcü ilişkileri de kurucu han Batu tarafından sağlanmıştır. Bu durumda Batu Han'ın karargâhının merkez Karakurum'a daha yakın olması da etkiliyken özellikle Göyük Han'dan sonra tahta Batu Han'ın yardımı ve desteğiyle çıkan Mengü Kağan ile iyi olan ilişkilerinin de etkisi vardır. Henüz merkez Karakurum'a iç işlerinde bağlı olmaya devam etseler de Cuciogulları bu bölgeyi askerî ve siyasi açıdan oldukça iyi bilmektedirler. Bu yüzden de bundan kısa bir süre sonra iki Moğol devleti bu coğrafya üzerinde hak iddia edecekler ve aynı coğrafyanın insanları bu mücadele arasında kalmaya devam edeceklerdir. İlk safhada bu Moğol saldırıları, Gürcistan ve Güney Kafkasya halkı ve yönetimi için daha önce karşılaşmadıkları ve nasıl karşı koyacaklarını bilemedikleri bir hayatta kalma savaşı olmuştur.

KAYNAKÇA

Aknerli Grigor (2012), *Okçu Milleti Tarihi*, Haz. Hrand Andreasyan, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Alaaddin Ata Melik Cuveynî (2013), *Târih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK.

ALLEN, W.E.D. (1971), *A History of the Georgian People*, London: Routledge/Kegan Paul.

Bar Hebraeus (Gregory Abû'l-Farac) (1950), *Abû'l-Farac Tarihi*, C.II., çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK.

ბერძენიშვილი, ნიკოლოზ § ჯანაშია სიმონ (1990), *საქართველოს ისტორია საკითხავი წიგნი*, თბილისი: მეცნიერება.

(BERDZENİSHVİLİ, Nik'oloz & Janashia Simon (1990), *Sakartvelos İst'oria Sak'itkhavi Ts'igni*, Tbilisi: Metsniereba.)

BERDZENİŞVİLİ, N. ve Canaşia S. (1997), *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Çev. Hayri Hayriolu, İstanbul: Sorun Yayınları.

BÜNYADOV, Z. (2007) *Azerbaycan Atabegleri Dövləti*, Bakü: Şarq-Garb.

BÜYÜKÇINAR, A. B. (2017), "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", *KAREN*, 3, (4). 27-46.

CAHEN, C. (1968) *Pre-Ottoman Turkey*, çev. J-Jones Williams, New York: Taplinger Publishing Company.

Eb'ül Ferec İbnü'l İbri (2011), *Târîhu Muhtasari'd- Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya Ankara: TTK.

Giovanni DiPlano Carpini (1996), *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, çev. Erik Hildinger, Boston: Branden Publishing.

GORDLEVSKIY, V. A. (2015), *Küçük Asya'da Selçuklular*, Ankara: TTK.

GROUSSET, R. (2006), *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Het'um the Historian's History of the Tartars, (2004), Chapter:18. Trans: Robert Bedrosian, New Jersey: Long Branch.

HONIGMANN, E. (2001) "Tiflis", *MEB İslam Ansiklopedisi*, 12 (1) 264-280.

İbn Bibi (1996), *El- Evamirü'l- Ala'ıye El-Umuri'l - Ala'ıye (Selçuk Name)*, C.1., çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları.

İbnü'l Esir (1941), *el-Kamil Fi't Târih*, "Altınordu Devleti Tarihine Dair Metinler", Haz. W.De. Tiesenhausen, İstanbul: Maarif Matbaası.

İbnü'l- Verdi (2017), *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, çev. Mustafa Alican, İstanbul: Kronik Yayınları.

- KAFALI, M. (1976), *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- KAFESOĞLU, İ. (1984), *Harezmsâhlar Devleti Tarihi*, Ankara: TTK.
- KAMALOV, İ. (2003), *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- KEÇİŞ, M. (2013), *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, Ankara: TTK.
- KIRZIOĞLU, F. (1992), *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara: TTK.
- MEHMETOV, İ., *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009.
- Mhitar Ayrivanetsi Vakayinamesinden Pasajlar* (2005), A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî (2015), *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsâhlar*, çev. Erkan Göksu, Ankara: TTK.
- MIKABERIDZE, A. (2007), *Historical Dictionary of Georgia*, Plymouth UK: The Scarecrow Press.
- Moğolların Gizli Tarihi I* (2006), çev. Ahmet Temür, Ankara: TTK.
- Muhammed b. Ahmed Nesevi, (1895), *Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirti Prince du Kharezem*, Par: O. Houdas, Paris: Ernest Leroux.
- Müverrih Kiragos, (2009) *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, çev. Gürsoy Solmaz, Ankara: Elips Kitap.
- Müverrih Vardan, (2017), *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul: Post Yayın Dağıtım.
- OKTAY, H. (2007), *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- ÖZAYDIN, A. (1991), "Arrân", *DİA*, 3, 394-395.
- ÖZCAN, A. T. (2017), *Moğol Rus İlişkileri (1223-1341)*, Ankara: TTK.
- PEACOCK A. ve Yıldız S. N., *Anadolu Selçukluları Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, YKY, İstanbul, 2018.
- Piskopos Stepanos Vekayinamesinden Alıntı*, A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.
- SANDER, O. (1989), *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm*, (2005), A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- SİLOGOVA, V. Ş Shengalia, K. (2007), *History of Georgia From the Ancient Times Through the "Rose Revolution"*, Tbilisi: Caucasus University Publishing House.
- Simon de Saint Quentin, (2006), *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erandiz Özbayoğlu, Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı.
- SOLMAZ, G. (2000), "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14. 213-270.
- SPULER, B. (1957 ve 2011), *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, Ankara: TTK.
- SUBAŞI, Ö. (2015), *Gürcü-Moğol İlişkisi - Güney Kafkasya 1220-1346-*, İstanbul: Kitabevi.
- _____, (2016), "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (33) 384-401.
- Sun- Tzu (2008), *Savaş Sanatı*, çev. Adil Demir, İstanbul: Kastaş Yayınları.

SÜMER, F. (2015), *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara: TTK.

TANERİ, A. (1993a), *Harezmşahlar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

_____, (1993), "Celâleddin Hârizmşah", İstanbul: *DİA*, 7. 248-250.

The Hundred Years' Chronicle, Kartlis Tskhovreba (History of Georgia) (2014), Trans: Dmitri Gamq'relidze, Editor: Roin Met'reveli, Tbilisi: Artanuji Publishing.

TOKSOY, A. (2007), "Celal ed-din Harezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9 (1) 137-150.

TURAN, O. (2004 ve 2013) *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

UYUMAZ, E. (2003), *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, Ankara: TTK.

WARDROP, O. (1888) *The Kingdom of Georgia Notes of Travel in a Land of Women Wine, and Song*, London: Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington.

Wilhelm von Rubruk (2001), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, İstanbul: Ayışığı Kitapları.

VERNADSKY, G. (2015), *Moğollar ve Rusya*, çev. Eşref Bengi Özbilge, İstanbul: Selenge Yayınları.

YİNANÇ, M. H., (1977) "Celal ed-Din Harezmşah", *MEB İslam Ansiklopedisi*, 3. 49-53.

Solak, Mehmet, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Habsburg Sınır Bölgesinde Barut Üretim Politikası (1567-1574)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, ss.283-294.

OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN HABSBERG SINIR BÖLGESİNDE BARUT ÜRETİM POLİTİKASI (1567-1574)*

Mehmet SOLAK**

* Araştırma makalesidir.

** Dr. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Bolu,
E-Posta: mehmet溶ak09@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-5304-7353

Anahtar kelimeler: Barut, Güherçile, Top, Kale, Budin, Temeşvar.

Keywords: Gunpowder, Potassium Nitrate Cannon, Fortress, Budin, Temeşvar

Öz: Osmanlı İmparatorluğu’nun Macaristan topraklarında -özellikle 15. yüzyılda- sürekli olarak toprak kazanımları elde etmesine paralel olarak, çekirdek eyaletlerden uzakta olan sınır bölgelerindeki kalelerin savunması için gerekli askeri mühimmatın sağlanması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu mühimmatın başında gelen ve Balkanlarda her türlü ulaşım imkânına sahip iki büyük merkez Budin ve Temeşvar’da üretilen barut, Habsburglara karşı oluşturulan sınır savunma sistemlerinin güvenliği açısından çok önemliydi. Osmanlıların yerel barut üretim politikası savaş buhranına karşı verilen faydacı bir yönetim tarzını da yansıtmaktadır. Bu çalışmada barut teknolojisinin yayılımının doğası göz önüne alınarak, 16. yüzyılın II. yarısında Habsburglara karşı oluşturulan iki sınır bölgesi olan Temeşvar ve Budin ölçeğinde, yerel barut üretiminin ve lojistiğinin detayları ele alınmış; Osmanlı’nın barut tarihinin geçmişine uygun bir şekilde, sınır bölgesindeki yerel barut üretiminin evrimi ve sonuçlarına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

THE OTTOMAN EMPIRE’S POLICY OF POWDER PRODUCTION IN THE BORDER REGION OF HABSBERG (1567-1574)

Abstract: In parallel with the perpetual occupation of the lands by the Ottoman Empire in the Hungarian territories, especially during the 15 century, there occurred the necessity of the ammunition supply needed in order for the defence of the fortresses in the border regions far from the core (central) states. The powder as the leading one in this ammunition which was produced in Budin and Temeşvar, the two great centers having all kinds of transportation facilities in the Balkans, was extremely impor-

Gönderim Tarihi: 25.10.2018

Kabul Tarihi: 20.12.2018

tant in terms of the security of the border defense systems established against the Habsburgs. The local powder production policy of the Ottomans also reflects a utilitarian administrative style implemented against the war depression. In this study, by considering the nature of the dissemination of powder technology, the details of the local powder production and its logistics have been discussed within the scale of Temeşvar and Budin, the two border regions established against the Habsburgs in the second half of the 16th century. Finally, it has been aimed to make a contribution to the evolution of the local powder production in the border region and its results in accordance with the historical powder heritage of the Ottoman.

Giriş

İnsanoğlunun ateş ile kendi yaşam ilişkisi arasında kurduğu bir bağ sonucu keşfettiği barut¹ temelli askeri öneme sahip patlayıcı silahlar ve piroteknik cihazlar 13.yüzyılın ilk yarısında ilk önce Çin’de gelişmiş, daha sonra İslam dünyasına ulaşmıştır. Barut, İslam toplumları üzerinden Avrupa kıtasına hızlı bir şekilde 13. yüzyılın sonunda geçmiştir,² 1320 ve 1330’larda Avrupa’daki büyük savaşlarda ve kale kuşatmalarında ilk defa kullanılmaya başlanmıştır.³ Barut her ne kadar Çin’de icat edilmiş olsa da barutlu silahların değerini ve kazançlarını ilk takdir eden Avrupalılar olmuştur.⁴ Bu bağlamda 14. yüzyılda Avrupa’ya özgü şekilde gelişmiş olan ateşli silahların üretim ve kullanım özelliklerindeki ustalık, daha sonra dünyanın diğer yerlerine farklı hızlarda yayılmıştır.⁵

İnsanlık tarihinin en önemli buluşlarından biri olan barut, devletler ve toplumlar üzerinde siyasi değişimlerin öncülerinden

biri olmuştur. Bu bağlamda barut ve barutlu silahların kullanımı dünya tarihinde siyasi ve sosyo-kültürel bakımdan önemli sonuçlar doğurmuş; Feodalizmin çöküşünü hızlandırmış ve merkezi siyasal güçlerin teşekkülünü sağlamıştır.⁶ Avrupa’nın batısındaki devletler 14. ve 15. yüzyıllar boyunca geliştirdiği ateşli silahları gemilerde kullanarak kendi hâkimiyetini -Yeni Dünya da dâhil olmak üzere- dünyanın pek çok yerinde sağlamlaştırmıştır.⁷ Barut, Asya ve Doğu Avrupa coğrafyalarında ise, 1500-1800 tarihleri arasında, çok iyi merkezileşmiş, devlet yönetim şekli olarak barut imparatorlukları olarak nitelendirilmiş İslam siyasal güçlerinin çıkmasına katkıda bulunmuştur.⁸ Avrupa’nın 15. yüzyılın başında barutlu silahları kullanmadaki teknolojik becerileri askeri çatışmaların tabiatını bütünüyle değiştirmiştir. Böylelikle barut, muharebelerin belirleyici amili ve tüm savaşlarda savaş taraftarlarının vazgeçilmez gerekliliği olmuş⁹ ve askeri tarihin seyrini -15. yüzyıldan itibaren- değiştirecek iki faktörün ortaya çıkmasını sağlamıştır: Top ve güçlü istihkâm.¹⁰

Ortaçağ boyunca savaşlar genellikle taş kaleler veya kasabalar üzerinde yapılmıştır. Bundan dolayı Ortaçağ savaşlarının çoğu kuşatmalardan oluşuyordu; yani kalelere saldırılıyor ve kaleler savunuluyordu. Kaleleri ele geçirmek için birçok kuşatma aracı kullanılmasına rağmen kaleler ve duvarlı şehirler barutun icadına kadar savunulabilmiştir.¹¹ Bir ülke, her bölgesi üç ya da dört kale veya surlarla çevrilmiş şehirlerle savunulduğu zaman hızlı bir şekilde fethedilemiyordu. Bu kalelerin/şehirlerin her birinin düşürülmesi aylarca süren bir

¹ Crosby, 2003: 45.

² Khan, 2004: 1.

³ Ağoston, 2017a:147.

⁴ Ağoston, 2017c: 115.

⁵ Khan, 2004: 1.

⁶ Ağoston, 2017f: 31; Ağoston, 2017c: 116.

⁷ Cipolla, 1965: 137.

⁸ Hodgson, 1974: 26. Barutun imparatorlukların kurulmasında ve pekiştirilmesindeki önemini dikkate

alarak barut imparatorlukları paradigmasını William Hardy McNeill ve Douglas E. Streusand sürdürmüştür. Bunlara göre barut, imparatorlukların kurulmasında etkili olmuştur, barutlu silahların sayesinde toprak kazanımları elde edilebilmiştir. Bkz.: McNeill, 1989; Streusand, 2011.

⁹ Ağoston, 2017e: 45; Ağoston, 2017c: 116.

¹⁰ Ağoston, 2017f: 33.

¹¹ Worth, 2003: 16.

kuşatmayı gerektiriyordu. Kalelerin işe-sine engel olmak için çevre köyler yağma-lanıyor, tek bir müstahkem mevki aylarca düşürülmek için kuşatılıyordu. Barutun keşfi, saldıran tarafın üç yüz yıl içinde sağ-ladığı ilk kazanç oldu. Ne var ki keşfedildiği dönemde uzun yıllar boyunca topun bile pratikte fazla önemi yoktu.¹²

15. yüzyılın ikinci yarısında topun kuşat-malarda pratik önem kazanmasıyla bir-likte, şehirlerin ve kalelerin duvarları etkin bir şekilde dövülmeye başlandı. Bunun so-nucunda kuşatmaların süresi kısaldı. Bu gelişmelere örnek olarak Fransızların 1453 yılında Yüzyıl Savaşı'nı (1337-1453) kazan-mak için topları kullanmaları ve aynı yıl Osmanlıların Konstantinopolis'i toplarla düşürmeleri gösterilebilir.¹³ Bundan sonra ne kadar güçlü olursa olsun toplar klasik dikey savunmayı birkaç gün içinde taş yığı-nına çevirerek yıkıyorlardı. Kaleler ve şe-hir surları barutun bu etkisi karşısında ise kendi savunmalarını güçlendirme yoluna gittiler. Artık klasik dikey savunmalar ye-rine Orta İtalya'da keşfedilen çok köşeli, yıldız biçiminde açılı savunmalar (*alla mo-derna / trace italienne*) tercih edilmeye başlandı. Böylelikle kale kuşatmaları daha uzun sürdü; kaleleri güçlendirmek ve top dökümü için büyük paralar gerektiği için savaş daha pahalı bir faaliyet hâline geldi.¹⁴ Sonuç olarak barut ve barutlu silah-ların icadı savaşma biçimini köklü olarak değiştirdiği gibi, ateşli silahları kullanan

ordular ve donanmalar belirleyici/kesin zaferler kazanmaya başladılar. 1600 yı-lında barut, Avrupa'nın orduları ve donan-maları için savaşın ana malzemesi hâline gelmiştir.¹⁵

1. Osmanlılar ve Barut Üretimi Üzerine

Dünya tarihi içinde 15. yüzyılın ikinci yarı-sından itibaren Avrupa'da dikkat çeken ve 16. yüzyılda başat güç hâline gelen Osmanlı İmparatorluğu, askerî/siyasi imajı ve etkisi ile Batı dünyasını derinden etkilemiştir. Osmanlıların 14. ve 15. yüzyıllarda Balkan-larda istikrarlı bir şekilde genişlemesi bu coğrafyaya "*Osmanlı bütünsel düzeni*"ni getirmiştir. Bunu sağlarken 1526 yılına ka-dar ilk önce Orta Çağ Macaristan Krallığı ile 1526'dan sonra Habsburg Monarşisi ile doğrudan mücadele içine girmiştir. Os-manlı-Habsburg mücadelesini hem mey-dan muharebeleri hem de sınır çatışmaları açısından sadece "haç-hilal kavgası" olarak değerlendirmek yanlıştır. Orta Çağ Maca-ristan Krallığı'nın politik ve siyasi güç kay-betmesi Osmanlılara Balkanlarda yeni fır-satlar sunmuş; bu biçimde Türkler Adriyatik Denizi'nden Karpatlara kadar olan böl-gede hâkimiyet alanlarını genişletmiştir. Orta Avrupa içlerine doğru Osmanlıların hâkimiyet alanlarını genişletmelerinde barut¹⁶ ve cephane üretim politikalarının et-kisi şüphesiz büyüktür.¹⁷

¹² Oman, 2002: 61. Barutlu top kullanmanın henüz er-ken olduğunu düşündüren sebepler: Yavaş ateş hızı ve patlama tehlikesidir. Topların Avrupa'da ilk görülme-sinden bir yüzyıl sonrasına kadar hala kalelerin açıklık-tan kırılması bekleniliyordu; kuşatmada toplar kapı-lar, evler, kiliseler gibi zayıf hedeflere zarar vermek için kullanılıyordu. Bkz.: *Cambridge Savaş Tarihi*, 2014: 101, 112.

¹³ *Cambridge Savaş Tarihi*, 2014: 113.

¹⁴ *Cambridge Savaş Tarihi*, 2014: 8, 100; Hale, 1985: 47.

¹⁵ Worth, 2003: 29-30.

¹⁶ Osmanlılar barut ve ateşli silahları ilk kullanmaları hususunda net bir bilgi söylemek mümkün değildir. Kitabı bilgilerine -vakanüvislerin verdiği bilgiler- da-

yanan veriler üzerinden kesin bir tarih veren betim-leyici tarih çok aldatıcı olur. Bu bağlamda Osmanlı-ların ateşli silahlar ile "14. yüzyılın ikinci yarısında hatta son çeyreğinde hatta 14. yüzyıl bitmeden" tanış-mış olması muhtemeldir diyebiliriz. Ağoston, 2017b: 20; Ağoston, 2017a: 148; Ağoston, 2017h: 172. Ağos-ton, Djurdjica Petrović'in görüşüne dayanarak barutla kullanılan ateşli silahların 1350'lerden beri Balkan-larda kullanıldığını, bundan dolayı Osmanlıların bu silahları 1380'lerde Balkan topraklarındaki ilerleme-leri sırasında tanışmış olabileceklerini belirtiyor. Ağoston, 2017e: 48; Ağoston, 2017c: 120-121. Bunun yanında Osmanlıların ateşli silahlar ile ilk tanışmalar-ının kısa bir değerlendirmesi için bk.: Ayduz, 2006: 16-28.

¹⁷ Orhonlu, 1970: 19-20.

Osmanlı İmparatorluğu “bolluk ekonomisi”ni barut politikası üzerinden uyarlamak için yönetsel ve finansal alanları erken bir tarihte yaratmıştır. Barutun üretimi sırasında dönüşen sosyo-ekonomik koşullara faydacı bir şekilde cevaplar vermiştir.¹⁸ Osmanlılar 18. yüzyılın ortasına kadar askerî mühimmat üretimi açısından hammadde sıkıntısı çekmedikleri için öz yeterliliğe sahip olmuşlardır.¹⁹ Buna dayanarak bir harp sanayi kurumu olan baruthaneler hem çekirdek bölgelerde hem de sınır bölgelerinde teşekkül edilmiştir. Baruthanelerdeki barut üretimine ilaveten birçok kalede insan ve hayvan gücüyle işlenen küçük barut üretimleri de yapılmaktaydı.²⁰ Bu baruthanelerin üretimi ile sınır bölgesindeki stratejik öneme haiz kalelerin askerî mühimmat ihtiyacı giderilmiş, Habsburglara karşı büyük seferler sırasında lazım olacak askerî mühimmat için büyük bir lojistik ve mali kolaylık sağlanmıştır. Bu biçimde savaşların krizlerine karşı faydacı bir cevap verilmiştir.²¹ Bundan başka Osmanlı İmparatorluğu sınır bölgelerindeki barut üretim faaliyetleri ile kitlesel üretimi kolaylaştırmıştır.²²

¹⁸ Ağoston, 2017f: 36.

¹⁹ Ağoston, 2017b: 5, 6, 21.

²⁰ Ağoston, 2017h: 178.

²¹ Ağoston, 2017e: 66-67.

²² Ağoston, 2003: 140.

²³ Potasyum nitrat (KNO₃). Yeryüzünde doğal hâlde bulunan ve adı güherçile olarak adlandırılan, %38’7 potasyum %61’3 nitrattan oluşan bir maddedir. Renksiz ya da beyaz renkte, granüle ya da kristalize durumda, kokusuz, acı-tuzlu tatta olan bu madde, suda çok, etanol de az çözünür. Çözünürlüğü sıcaklıkla birlikte artar. 334 derecede erir, yaklaşık 400° C’de ayrışır. Potasyum nitrat güçlü bir oksitleyici faktörü olan indirgen bir maddedir. Güherçilenin barut üretiminde kullanılabilmesi için saflaştırılması şarttır. Bunun için ilk önce güherçilenin içindeki yabancı maddeleri ayırmak ve yoğunluğunu arttırmak için işlem yapılırdı. Bu bağlamda ilk olarak su ile yıkanır ve sonra yoğunlaştırılmak için 18° dereceye kadar ısıtılırdı. İkinci işlem olarak havuzlarda dinlendirilirdi. Sonra tekrar yoğunluğunu arttırmak için yeni bir havuzda yıkanır ve süzülürdü. Burada tekrar dinlendirildikten sonra ısısı 9°-10° derece olacak şekilde fiçilere aktarılırdı. Güherçilenin berraklaşması için fiçilerin içine su doldurup boşaltılırdı. İleri aşamada güherçilenin tekrar yoğunlaştırılması için kazanlarda 18° dereceye kadar ısısı yükselttikten sonra tekrar sulu havuzlarda dört saat dinlendirilirdi. Bu işlem sırasında tortu hâlinde suyun dibine çöken güherçile, süzülerek kazanlara alınır ve 85°-90° dereceye kadar ısınması sağlanırdı. Güherçile tüm bu aşamalardan sonra kalıplaştırılarak saklanırdı. Bkz.: İnce, 2011: 26-27; Kütükoğlu, 2018: 418.

2. Budin Eyaletinde Barut Politikası (1568-1574)

Osmanlı sınır bölgelerinde büyük seferler sonrasında barut eksikliği yaşanabiliyordu. Sigetvar seferinden sonra Bosna sınır bölgesindeki kalelerde barut kalmamıştır. Osmanlılar, karşılıklarına çıkan bu tür savaş buhranlarına karşı esnek bir yönetim anlayışını devreye sokarak cevap veriyordu. Bundan dolayı daha önce yerel olarak barut işletilen yerlere güherçile²³ temin ettirme yoluna gidilmiştir.²⁴ Ayrıca Bosna sınır bölgesi içinde güherçile olan yerler araştırılmış ve güherçile işlemek için havan, dibek, kazan olup olmadığı yoklanmıştır.²⁵ Hersek’te barut işletmesi için katunalar²⁶ tayin edilmiştir. Fakat daha sonra yeterli gelmediği için reayadan takviye yapılmıştır.²⁷ Bosna sınır bölgesinde barut üretim faaliyetlerinin yanında bölge kalelerinin barut ve cephan durumları kontrol edilerek ihtiyacı olanlara takviyeler yapılmıştır. Klis sınır bölgesindeki kalelerin barut ve kurşun ihtiyacı olduğu için Banaluka Kalesi’nden 200 kantar barut,²⁸

ların içine su doldurup boşaltılırdı. İleri aşamada güherçilenin tekrar yoğunlaştırılması için kazanlarda 18° dereceye kadar ısısı yükselttikten sonra tekrar sulu havuzlarda dört saat dinlendirilirdi. Bu işlem sırasında tortu hâlinde suyun dibine çöken güherçile, süzülerek kazanlara alınır ve 85°-90° dereceye kadar ısınması sağlanırdı. Güherçile tüm bu aşamalardan sonra kalıplaştırılarak saklanırdı. Bkz.: İnce, 2011: 26-27; Kütükoğlu, 2018: 418.

²⁴ 7 Numaralı Mühimme Defteri, 1999: h.830. Bundan sonra metin içinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından yayınlanmış mühimme defterleri “BOA, MD” şeklinde kısaltılmışı gösterilecektir.

²⁵ BOA, MD, 7/936.

²⁶ Katuna elli Ulah (Vlah, Eflakân, Floriciyân) hanesinin teşkil ettiği gruba denir. Ulahlar, sınır bölgesinin güvenliğini sağlamak amacıyla müsellemler olarak bölgeye yerleştirilmiş, bunun karşılığında vergilerden muaf tutulmuş askerî bir sınıftır. Osmanlılar Ulahlara her sene maktû cizye olarak her Hıdırellez günü bir florin (45-65 akçe değerinde) vergi almalarından dolayı *Filoriciyân* ismini takmışlardır. Akgündüz, C.I, 1990: 527; C. II, 1990: 409.

²⁷ BOA, MD, 7/1217.

²⁸ BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 9/99, 170, 190, 191.

Banaluka²⁹ ve Serebrinçe madenlerinden kurşun nakledilmiştir.³⁰ Sedd-i İslam³¹ Kalesi'ne Banaluka'dan 90 kantar barut sevk edilmiştir.³²

Sigetvar seferi sonrası Budin Baruthanesinin üretime geçmesi için eksikleri tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu konuda ilk önce Budin ve Belgrad bölgelerinde güherçileyi işlemek için Novigrad Sancakbeyi görevlendirilmiştir. Fakat Novigrad'ın Habsburg sınırına çok yakın olmasından dolayı güvenliğinin sağlanması için gerekli olan askerlerin güherçile ve barut üretiminin denetiminde kullanılacağından güherçile ve barut işlerinde Novigrad'a yardımcı olması için Şimontorna (Simontornya) ve İstolni Belgrad (Székesfehérvár) sancaklarının kalelerinden yeterli sayıda beşli³³ ve reaya gönderilmiştir.³⁴ Budin'de işletilecek olan barut için Gyula'da (Göle/Küle) bulunan güherçile ve kükürdün tamamı gönderilmiştir.³⁵ Budin Beylerbeyliği'ne bağlı *sancakbeyi, züemâ ve erbâb-ı timarın* güherçile çıkan köyleri devlet hazinesine (*havâss-ı hümâyun*) ilhak edilmiştir.³⁶ Tüccarlara ve başkalarına verilmeyen işlenmiş güherçilenin yanında, kimde güherçile varsa devlet adına zapt ediliyordu.³⁷

²⁹ BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 9/191.

³⁰ BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 9/192.

³¹ Günümüzde Hırvatistan'ın Zadar ilinin 20 km uzaklıkta olan, Zadar'a bağlı İslam Latinski ve İslam Grčki köylerinin oluşturduğu bölgenin adıdır. İslam Latinski Zadar'ın 22 km kuzeydoğusunda, Poliçnik Belediyesi sınırları içindedir. 1571 yılında Sokullu Ferhad Paşa kaleyi ele geçirmiştir. 1577 yılında kale güçlendirmiş ve Sedd-i İslam (Bedem İslam) olarak adlandırılmıştır. XVII. yüzyılda Beşiragić ailesi kaptanlığını yapmıştır. İslam Grčki Zadar'ın 25 km kuzeydoğusunda deniz seviyesinden 166 metre yükseklikte bulunmaktadır. 1571 yılından sonra Osmanlı yerleşim yeri olmuştur. Bu iki köyün birleşmesinden olan bölge Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra batıdaki sınır bölgelerinden biri haline gelmiştir. Bu yere Sadıslam (İslam Duvarı/Seddi/Tabyası) ismini verilmiştir. 1647 yılında bölge Venediklilerin eline geçince Hristiyan nüfus çoğunluk kazanmaya başlamıştır. 18. yüzyılın başlarında Katolik ve Ortodoks Hristiyanlarının yaşadığı anlaşmazlıktan dolayı bölge İslam Latinski ve İslam Grčki olarak ikiye bölündü. Katolikler kendi köylerine Latin, Ortodokslar Grek kelimelerini

Budin Baruthanesinin eksikleri tamamlanmış, fakat barut üretimine -1568 yılında başladıktan iki saat sonra baruthanede yangın çıkmıştır. Bu yangın sırasında bir üstâd iki işçi ölmüştür. Bu yangının sebebi, baruthanesinin havanlarının ve destelerinin büyük olmasıydı. Nedeni şu ki hammadde-leri ezen tokmaklar havanların en altına geldiğinde büyük basınç altında kalan havanlar çok güçlü bir şekilde patlıyorlardı. Buna dayanarak Osmanlı merkez yönetimi havanların küçültülmesini, destelerin hafifletilmesini Budin Beylerbeyinden istemiştir. Yangındaki felaketten korkan işçiler korkmuş, bununda etkisiyle yüksek ücret talep etmişlerdir. Devlet işçilerin bu isteklerini kabul etmiş, 19 işçi ve 3 yeniçeri baruthanede tekrar üretim için çalışmaya başlamıştır.³⁸ Gerekli tedbirler alındıktan sonra Budin Baruthanesinde üretim hızlı bir şekilde yeniden başlaması için³⁹ kırk bir dibeğin her dibeğine on akçe ile iki kişi görevlendirilmiştir.⁴⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır bölgesindeki kalelerinde barut ve mühimmat ihtiyacı olursa yakın üretim merkezlerinden aktarım gerçekleştirilerek hızlı ve esnek

eklemiştir. "İslam Grčki", *LZMK/HE*; "İslam Latinski", *LZMK/HE*.

³² BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 9/ 192.

³³ Osmanlı sınır bölgesindeki kalelerde bulunan hafifi süvari birlikleridir. Osmanlı sınır kalelerinde çekirdek kadroyu teşkil eden kapıkulu askerlerinden sonra eksik kadrolar yerli halktan temin edilen paralı askerler tarafından tamamlanıyordu. Ani düşman baskınları gibi ihtiyaç durumunda ve gönüllülerin yetersiz olması halinde her beş hanedan bir asker toplanıyordu. Bu alınan zorunlu milisler, beşli/beşlü diye isimlendirilmiştir. Serhad kalelerinde zorunlu milis olarak görev yapan beşliler, maaş almazlar, ihtiyaçlarını halk karşıları. Bkz.: Uzunçarşılı, 2011: 575; Uyar ve Edward, 2014: 110.

³⁴ BOA, MD, 7/127.

³⁵ BOA, MD, 7//933.

³⁶ BOA, MD, 7/1420. Budin'in Ilıca mevkiinden güherçile madeni çıkartılıyordu. BOA, MD, 7/1595.

³⁷ BOA, MD, 7/2104, 2161.

³⁸ BOA, MD, 7/433; Ağoston, 2017d: 227.

³⁹ BOA, MD, 7/473.

⁴⁰ BOA, MD, 7/908.

bir çözüm üretiliyordu. Budin Baruthanesinde üretilen barutun tamamı Budin Kalesi'nde muhafaza edilirdi; ihtiyaç halinde ise Estergon, Peşte, Solnok ve Belgrad'a gönderiliyordu.⁴¹ Bu bağlamda 1570 yılının başlarında Belgrad Kalesi'nin barut eksikliği için ilk önce 1.000 daha sonra 3.000 kantar olmak üzere toplamda 4.000 kantar barut sevk edilmiştir.⁴² Lakin bu yerlere gönderilen barutun ateşten uzak şekilde saklanması için mahzen ve ambarlar yapılması emredilmiştir.⁴³ Semendire'ye 1571 yılında 1.000 kantar kara barut ve 12, 14 ve 16'şar vukıyyelik⁴⁴ 2.000 adet yuvarlak gönderilmiştir.⁴⁵

Osmanlılar donanması ve ordusuyla ana seferlere çıkacağı zaman Budin ve Belgrad baruthanelerinden İstanbul'a barut sevk ediyorlardı. Budin ve Belgrad barut mahzenlerinden çıkan barut, ince donanmanın gemileriyle Tuna ve kolları aracılığıyla yüzlerce şaykanın⁴⁶ sevkiyat için beklediği Rusçuk Limanı'nda bir araya geliyordu.⁴⁷ Rusçuk'tan Varna Limanı'na katarlar ya da hayvanlara yüklenerek kara yoluyla taşınan⁴⁸ barut, buradan da gemiler ile Karadeniz üzerinden İstanbul'a yollanıyordu.⁴⁹ 1574 yılında donanmanın sefere çıkması için Budin (3.000 kantar) ve Belgrad'dan barut bu güzergâh kullanılarak gönderilmiştir.⁵⁰ Budin'den gönderilen 3.000 kantar barutun⁵¹ 1.000 kantarı Belgrad'da alınmıştır.

3. Temeşvar Eyaletinde Barut Politikası (1568-1574)

Osmanlı İmparatorluğu güherçile kaynağı olarak çok zengin bölgelerde baruthaneler oluşturuyordu. Temeşvar Baruthanesinin 1568 yılında kurulmaya başlanması devletin bu politikasının bir sonucu olmuştur. Bu baruthane kurulmadan önce Temeşvar'da çıkarılan güherçile, Budin Baruthanesinde işleniyordu. Güherçilenin Temeşvar'dan Budin'e taşınması sırasında bazı bölgelerin tehlikeli olmasından dolayı büyük zorluklar çekiliyordu. Temeşvar Beylerbeyliğinin barut ihtiyacı husul bulursa Budin'de işlenen baruttan karşılanıyordu. Bu zorluklardan dolayı Temeşvar Baruthanesinin kurulması kararlaştırılmış, baruthanede işlenecek barut için Budin'den yarar üstâd tayin edilmiştir.⁵² Temeşvar'da yaptırılan baruthanenin ve etrafında inşa olunan palankanın muhafazası için Temeşvar Kalesi'nin iç hisarından ve taşra hisarından birer bölük görevlendirilmiştir.⁵³

Osmanlı İmparatorluğu barutun ana hammaddesi olan güherçilenin üretimini, pahalı bir iş olmadığı için savunma stratejisi açısından sınır bölgesindeki bütün büyük kalelerde yapabiliyordu. Bunun için ilk önce çıktığı yerde işlenmesi için muteber bir kişi tayin ederdi. Örneğin, Temeşvar Beylerbeyliğinde bulunan güherçilenin işlenmesi için Çanad Sancakbeyi İskender Paşa mübaşir tayin edilmiştir. Bunda hem güherçile işlenmesine itina edilmesi hem de barut üretiminin kontrol altında tutulmasından dolayı böyle bir yol izlenmiştir. Keşfedilen güherçile rezervlerinin layıkıyla

⁴¹ BOA, MD, 7/2029.

⁴² BOA, A. {DVNSMHH.d..., 9/16.

⁴³ BOA, MD, 7/2029.

⁴⁴ 1/6 Okka, 200/3 dirhem değerindedir. Géza Fehér, Osmanlıların 16. ve 17. yüzyıllarda Macaristan'da 1 okka=400 dirhem olduğunu, bunun da 1259,2 gr. ve 1281 gr. olmak üzere iki değeri olduğunu belirtmiştir. Buna göre 1 vukıyye 209,8666 gr. ile 213,5 gr. olmaktadır. Bkz.: Kallek, 2007: 338.

⁴⁵ BOA, MD, 12/430.

⁴⁶ Şayka, Hırvatça şajka (martı) Almanca tschaiken olarak da bilinen, güvertesi olmayan, oturan kürekçiler tarafından hareket ettirilen, dümen ve manevra kabiliyetini baş ve kık kısmında bulunan küreklerle sağlayan teknelerdir. Bkz.: Baş, 2003: 21-27.

⁴⁷ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 24/210.

⁴⁸ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 24/211.

⁴⁹ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 24/212.

⁵⁰ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 24/2, 3, 4, 5.

⁵¹ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 24/208, 201.

⁵² BOA, MD, 7/2523, 2524.

⁵³ BOA, MD, 12/235.

işletilmesi için, güherçile madeninin çıktığı yerlere yakın köyler görevlendirilmiştir.⁵⁴ 1568 yılında Çanad livasındaki 43 kantar ve 5 vukıyye güherçile çıkartılmış ve Temeşvar Kalesi'nin mahzenine konulmuştur.⁵⁵ Ayrıca burada çıkarılan güherçilenin düzenli bir şekilde üretim seviyesinin artırılması, işlendikten sonra gönderileceği yerlere gidinceye kadar ateşten ve nemden korunması sıkı bir şekilde tembih edilmiştir.⁵⁶ Temeşvar madenlerinden 1572 yılında ise 700 kantar güherçile çıkartılmıştır.⁵⁷ Diğer sınır eyaletlerinin güherçile ihtiyacı olduğu zamanlarda Temeşvar'dan güherçile sevk ediliyordu. Sözelimi 1570 yılında Temeşvar'da işlenmiş 235 kantar güherçile Budin Baruthanesine gönderilmiştir.⁵⁸

Osmanlı merkez yönetimi Temeşvar'da güherçile üretimini arttırmak için gerekli önlemleri almıştır. Bu bağlamda Çanad Sancakbeyi İskender Paşa, güherçile çıkarma ve işleme etkinliklerinde yeterli düzeyde başarı sağlayamamasından dolayı 1570 yılında görevden alınmış; yerine Lipova Sancakbeyi tayin edilmiştir.⁵⁹ Osmanlı merkez yönetimi, Temeşvar Beylerbeyliği sınırları içinde daha çok güherçile üretilmesi için yerel yöneticilere sık sık uyarıda bulunmuştur. Bu hususta beylerbeylikte güherçile bulunan yerlerin araştırılmasını, bulunduğu yerlerde ise yeterli ölçüde imal edilmesi için tesis kurulmasını istemiştir. 1571 yılında Temeşvar'daki güherçile ocaklarında toplamda 25 kazan işlerken Temeşvar Tophanesinde saklanan 8 kazan henüz kurulmamıştır. Beylerbeyliğin hangi bölgesinde güherçile bulunursa 8 kazan konulup işletilecektir.⁶⁰ Çanad Sancağında işlenen güherçile için odun lazım olduğundan Te-

meşvar Sancağında arabası 20 pare olmak üzere odun sevkiyatı yapılmıştır.⁶¹ Odun ihtiyacının sağlanması sırasında bazı sipahiler kendi tasarrufunda olduğunu iddia ederek korulardan ve ormanlardan odun kestirmemişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı merkez yönetimi güherçile üretimi için Tisa Nehri'nden Lipova Kalesi'ne kadar Mureş Nehri üzerindeki koru ve ormanları koruma altına almıştır.⁶² Tüm bu önlemler sonucu 1571 yılında Çanad Sancağında işlenen ve Erdel'den tacirlerden alınan toplam güherçile 629 kantar ve 300 dirhem olmuştur.⁶³

Osmanlı İmparatorluğu, barutun ana hammaddesi olan güherçileyi, sınır bölgesinde yerli ve yabancı tüccarlardan satın alma yoluyla da temin etmiştir. Bu bağlamda Erdel'den Temeşvar eyaletine gelen tüccarlara, Temeşvar hazinesinden ödeme yapılarak devlet adına güherçile alınıyordu. Tüccardan bu şekilde güherçile alımı konusunda 1572 yılında bir sorun yaşandı; tüccarın ulaştırdığı güherçilenin eski değeri verilmeyip daha aşağı bir fiyat ile alınmasından dolayı tüccar güherçile getirmeye başlamıştı. Bunun üzerine Osmanlı merkez yönetimi müstevfi yoluyla güherçile alınmasını uygun gördü. Buna göre önce tüccarın Erdel'den getirdiği güherçilenin değerini güherçile nâzırı belirleyecek ve sonrada değer bedeli Temeşvar hazinesinden akçe olarak ödenecekti.⁶⁴ 1572 yılında tüccarlardan 277 kantar güherçile ve 216 kantar kükürt, akçe ile satın alınmıştır.⁶⁵ Tüccardan alınan güherçilenin tamamı Temeşvar Kalesi'nde saklanmış, la-

⁵⁴ BOA, MD, 7/1204, 1689.

⁵⁵ BOA, MD, 7/2299.

⁵⁶ BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 9/5.

⁵⁷ BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 18/296.

⁵⁸ BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 9/8.

⁵⁹ BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 9/80.

⁶⁰ BOA, MD, 12/342.

⁶¹ 10 kazan güherçile kaynatmak için 30 araba odun ile 50-60 araba güherçile toprağı (azotlu toprak) gerekliydi. Bkz.: Ağoston, 2017: 211-212.

⁶² BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 9/7; 18/298.

⁶³ BOA, MD, 12/342.

⁶⁴ BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 16/584.

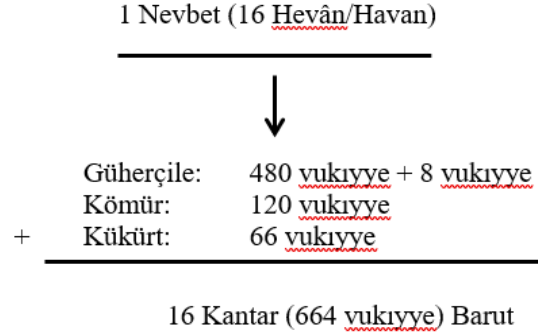
⁶⁵ BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 18/296.

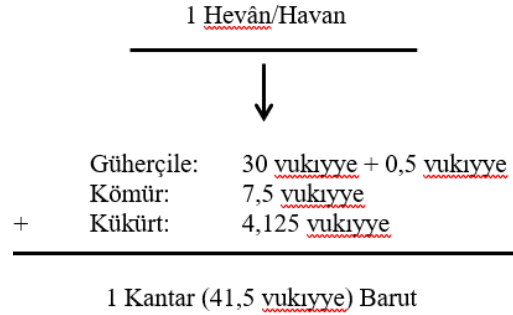
zım oldukça baruthaneye gönderilip kullanılmıştır.⁶⁶ Temeşvar ve Budin'de 1570'lerin başlarında toplamda 2730 kantar güherçile temin edilmiştir.⁶⁷

Temeşvar Baruthanesi açıldıktan kısa bir süre barut üretmeye başlamıştır. Baruthanede 16 havan (1 nevbet) üzerinden üretim yapılmıştır. Her havan başına 30 vukiyye güherçile koyularak, 1 nevbette toplam 480 vukiyye güherçile kullanılıyordu. Buna ek olarak 1 nevbette 8 vukiyye fazladan güherçile, 120 vukiyye odun kömürü, 66 vukiyye kükürt oluyordu. 1 nevbetten toplamda 664 vukiyye barut veya 16 kantar vukiyye barut imal ediliyordu. Bu oranlar Osmanlı'nın standart Avrupa terkiibini (%75 güherçile + %15 kömür + %10 kükürt) yakından takip ettiğini bize net bir şekilde gösteriyordu.⁶⁸

Temeşvar Baruthanesinde ayda 5 nevbet barut işlenmekteydi ki bu da 80 kantara (3.320 vukiyye) denk geliyordu. Temeşvar Baruthanesi senelik olarak 806 kantar ve 36 vukiyyelik barut işlenmesi gerektiğinden (33.485 vukiyye) bu da ortalama 10 ayda üretimin tamamlanması demektir.⁶⁹ Barut üretimi için en tehlikeli mevsim yaz olduğu için temmuz ve ağustos aylarında üretim yapılmamıştır.⁷⁰

Resim 1. 1 Nevbetden (16 Havan) Elde Edilen 16 Kantar (664 vukiyye) Barutun Formülü

Resim 2. 1 Havandan Elde Edilen 1 Kantar (41,5 vukiyye) Barutun Formülü

Temeşvar Beylerbeyliğinde üretilen barut ve mühimmat, diğer sınır bölgelerinin ihtiyacı olduğu zaman gönderiliyordu. 1571 yılında Temeşvar'dan Semendire'ye gelen barutun 200 kantarı Klis Sancağındaki Gradişka Kalesi'ne; 150 kantarı ile 800 adet yuvarlak ise Hersek Sancağındaki Nova Kalesi'ne sevk edilmiştir.⁷¹ Hersek Sancağına Temeşvar'dan 1571 Nisanına kadar 2.400 yuvarlak, 470 kantar barut yollanmıştır. Nova Kalesi'nin düşman sınırında olmasından dolayı daha sonra 150 kantar barut daha gönderilmiştir. Klis Sancağına 1.000 yuvarlak gönderilmiştir.⁷²

⁶⁶ BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 16/584.

⁶⁷ BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 25/690, 751, 789; Ağoston, 2017g: 192-193.

⁶⁸ Ağoston, 2017h: 186. Avrupa'da güherçile oranının %50-85 arasında değiştiği yirmiden fazla çeşitli türde barut yetiştiriliyordu. Bkz.: Ağoston, 2017i: 214.

⁶⁹ BOA, MD, 12/418. Buna göre Temeşvar Baruthanesi aylık olarak (10 ay üzerinden) 702.738,3101 gr. veya

714.904,75 gr. üretim yapılıyor. Bu hesaplama, Fehér'in verdiği ölçü (44.dipnot'a bkz.) dikkate alınmıştır. Bkz.: Kallek, 2007: 338.

⁷⁰ Ağoston, 2017d: 227.

⁷¹ BOA, MD, 12/283, 289.

⁷² BOA, MD, 12/366.

Temeşvar'da üretilen barut donanmanın ihtiyacı için İstanbul'a gönderiliyordu. Bu bağlamda 1572 yılında üretilen barutun bir kısmı İstanbul'a aktarılmıştır. Belgrad'ın karşı yakasındaki Pançova İskelesinden ince donanmanın şaykaları ile Rusçuk İskelesi'ne nehir yolu aracılığıyla gelen barut,⁷³ buradan Varna İskelesi'ne yük arabaları ile kara yoluyla, Varna İskelesinden İstanbul'a ise gemilerle Karadeniz yoluyla sevk ediliyordu.⁷⁴ Bu sevkiyat sırasında barutun bir kısmı ıslanabiliyordu; böyle bir sorunla karşılaşan Osmanlı merkezi yönetimi, ıslanan barutu İstanbul'a gelmeden önce topçulara kurutturuyordu.⁷⁵

Belgrad, Habsburglara karşı girişilen ana seferler sırasında kullanılan en büyük silah ve mühimmat deposu olduğu için seferlerde ve kuşatmalarda kullanılacak barut burada istiflenmektedir.⁷⁶ Belgrad'a gönderilen barut ilk önce Semendire beyine teslim ediliyordu. Daha sonra Belgrad kadısına sicil ettirilmesinden sonra hem kadından hem de beyden teslim edildiğine dair temessük alınıyor, ardından belgeler gerekli muamele için İstanbul'a gönderiliyordu.⁷⁷ Belgrad'a gelen bu barut çok iyi bir şekilde muhafaza ediliyordu. Buradan ise ihtiyaca göre Osmanlıların Habsburg sınırındaki kalelerine dağıtım yapılıyordu.⁷⁸ Bu bağlamda 1572 yılında Temeşvar'da üretilen barutun bir kısmı Belgrad'a gönderilmek istenmiştir. Sevk edilen barut Belgrad'a giderken üstü örtülmediği için ıslanmış, fiçilerin çemberleri sağlam olmadığı için çürümüş; sonuç olarak barut nakil

Harita 1. Barutun Budin, Temeşvar ve Belgrad'tan İstanbul'a Gidiş Güzergahı

sırasında hasara uğramıştır.⁷⁹ Bu aksamlara rağmen Temeşvar'dan Belgrad'a 1572 yılının Ağustos ayının başına kadar bin kantar barut sevk edilebilmiştir.⁸⁰ Bu sevkiyat 1574 yılında da yapılmış; ilk önce bin sekiz yüz yirmi yedi kantar barut gönderilmesi istenmiş⁸¹ ancak bunun bin sekiz yüz kantarı yollanmıştır.⁸² Belgrad'a Temeşvar'dan nakledilen barut ile Belgrad mahzeninde bulunan barut birlikte İstanbul'a sevk edilecektir.⁸³ Buna göre Temeşvar'dan çıkan barut, Semendire'ye gelecek, buradan gemilere yüklenecek Rusçuk'a yollanacaktır.⁸⁴

Sonuç

Budin ve Temeşvar, Macaristan'da Habsburglara karşı girişilen seferler esnasında kullanılan en büyük silah ve mühimmat depolama merkezlerindedir. Bu iki kale Osmanlıların Macaristan coğrafyasında 1526-1683 tarihleri arasında yapmış oldukları kale savaşlarında hem askeri hem de mühimmat bakımından önemli üsler olarak kullanılmışlardır. Bundan dolayı bu iki

⁷³ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 10/329, 330.

⁷⁴ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 10/328.

⁷⁵ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 10/331.

⁷⁶ Ağoston, 2017c: 142.

⁷⁷ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 19/585.

⁷⁸ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 19/597.

⁷⁹ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 19/683.

⁸⁰ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 19/684.

⁸¹ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 24/52, 53.

⁸² BOA, A. {DVNSMHH.d..., 24/65.

⁸³ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 24/53, 66.

⁸⁴ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 24/53, 66.

müstahkem mevki başta olmak üzere Habsburg sınır bölgesindeki kalelerin savunulması zorunluydu. Savunma için asker kadar silah ve cephane de şart olduğundan ötürü barut üretimi önem arz ediyordu. Osmanlılar barutu çoğaltılması gereken mühimmatlardan biri olarak görürken baruthaneleri de mühimmât-ı umurdan oldukları için kayıt altında tutmuşlardır. İmparatorluk uzak ana savaş hatlarına barut taşımının masraflı bir iş olduğunu bildiği için sınır bölgelerinde yerel baruthaneleri, Budin ve Temeşvar gibi askeri ve mali idare merkezlerine kurmuşlardır. Habsburg sınır bölgesinin barut ihtiyacı daha çok yerel üretimden tedarik edilmeye çalışılmış; yerel barut üretimi sayesinde serhad kalelerinin ihtiyacı karşılanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılın ikinci yarısında kendi barut ve askeri mühimmat üretimini imparatorluk sınırları içinde yeterli miktarda ve düzenli bir şekilde üretilmişlerdir. Özetle ana seferlerin ve sınır savunmasının savaş maliyeti başarılı bir barut yönetimiyle düşürülmüştür.

Osmanlı'nın Budin ve Temeşvar baruthanelerinin üretimine dönük ilgisinin yerinde olduğunu söylemek yerinde bir çıkarım olacaktır. Sınır bölgelerindeki baruthanelerin yaptığı üretimin yüksekliği, devletin Avrupadaki varlığının garantisi olarak elbette payitaht tarafından takdir edilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında her iki baruthanedeki üretim hacmi bir yönüyle sınır bölgesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının garantisini belirleyip yöneticilerin Avrupa'da daha kararlı politikalar üretmesine imkan vermiştir.

KAYNAKÇA

A. Yayınlanmış ve Yayınlanmamış Arşiv Kayıtları

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1996), *12 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1999), *7 Numaralı Mühimme Defteri*, Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *Bâb-ı Asafî {Divân-ı Hümayûn Defterleri, Mühimme Defterleri (A. {DVNSMHH.d...}*

B. İnternet Kaynakları

"İslam Grčki", *Leksikografski Zavod Miroslav Krleža/Hrvatska Enciklopedija*: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27929>

"İslam Latinski", *Leksikografski Zavod Miroslav Krleža/Hrvatska Enciklopedija*: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27931>

C. Diğer Kaynaklar

ÁGOSTON Gábor (2017a), "Osmanlı'da Top, Tüfek ve Tabur", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev. ve Yay. Haz. Kahraman Şakul), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 147-168.

_____, (2003), "Avrupa'da Osmanlı Savaşları 1453-1826", *Top, Tüfek ve Süngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, (Ed. Jeremy Black), (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Kitap Yayınevi, 128-153.

_____, (2017b), "En Kuvvetli" İmparatorluk: Osmanlı Esnekliği ve Askeri Kudret", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev. ve Yay. Haz. Kahraman Şakul), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3-29.

_____, (2017c), "15. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Topçuluğu ve Avrupa Askeri Teknolojisi", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev. ve Yay. Haz. Kahraman Şakul), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 115-146.

_____, (2017d), "16. Yüzyılda Macaristan'da Osmanlı Barut Üretimi: Budin Baruthanesi", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve*

Askeri Devrim Tartışmaları, (Çev. ve Yay. Haz. Kahraman Şakul), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 221-232.

_____, (2017e), "Ateşli Silahlar ve Askeri Uyarılma: Osmanlılar ve "Askeri Devrim""", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev. ve Yay. Haz. Kahraman Şakul), Kahraman Şakul, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 45-84.

_____, (2017f), "İnsicamsız Tarih Yazımı ve İslami Askeri Teknoloji: Avrupa Askeri Devrimi Tartışmaları ve Osmanlılar", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev. ve Yay. Haz. Kahraman Şakul), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 31-44.

_____, (2017g), "Memnu Emtia: Osmanlı-İngiliz Savaş Malzemeleri Ticareti ve Bağımlılık Teorisi", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev. ve Yay. Haz. Kahraman Şakul), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 189-202.

_____, (2017h), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Harp Sanayisi ve Barut Teknolojisi (1450-1700)", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev. ve Yay. Haz. Kahraman Şakul), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 169-188.

_____, (2017i), "Sultanın Ordusu İçin Barut: 16. ve 17. Yüzyılların Macaristan Seferlerinde Osmanlı Ordusuna Yapılan Barut Sevkiyatı Hakkında Yeni Kaynaklar", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev. ve Yay. Haz. Kahraman Şakul), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 203-220.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1990), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahliller*, C. I-II, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

AYDÜZ, Salim (2006), *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

BAŠ, Angelos (2003), "Šajkarstvo na Slovenskem", *Traditiones*, 32 (1), 21-27.

Cambridge Savaş Tarihi, (Haz. Geoffrey Parker), çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, 2. bs., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

CİPOLLA, Carlo M. (1965), *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400-1700*, London: Collins.

CROSBY, Alfred W. (2003), *Ateş Etmek: Tarihte Fırlatma Teknolojisi*, (Çev. Aybek Görey), İstanbul: Kitap Yayınevi.

HALE, John Rigby (1985), *War and Society in Renaissance Europe, 1420-1620*, London: Palgrave Macmillan.

HODGSON, Marshall G. S. (1974), *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, Vol. 3, Chicago: The University of Chicago Press.

İNCE, Yunus (2011), "Kârhaneden Baruthâneye Karaman Eyaleti'nde Güherçile Üretimi (18.-19. Yüzyıllarda)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XIII (I), 11-30.

KALLEK, Cengiz (2007), "Okka", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 338-339.

KHAN, İqtidar Alam (2004), *Gunpowder and Firearms, Warfare in Medieval India*, New York: Oxford University Press.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (2018), *Osmanlı'nın Sosyo- Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

MCNEİLL, William Hardy (1989), *The Age of Gunpowder Empires, 1450-1800*, Washington: American Historical Association.

OMAN, Charles William Chadwick (2002), *Ok, Balta ve Mancınık: Ortaçağda Savaş Sanatı 378-1515*, (Çev. İsmail Yavuz Alogan), İstanbul: Kitap Yayınevi.

ORHONLU, Cengiz (1970), *Osmanlı Tarihinine Aid Belgeler, Telhisler (1597-1607)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

STREUSAND, Douglas E. (2011), *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals*, Boulder: Westview Press.

UYAR, Mesut ve J. Erickson, Edward (2014), *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2011), *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 10. Baskı.

WORTH, Richard (2003), *Gunpowder: Transforming Power of Technology*, Philadelphia: Chelsea House Publishers.

Tufan, Samet, “Türk-Rus İlişkilerinden Bir Kesit: Karadeniz Demiryolları Müzakereleri ve İtilafname Teşebbüsü (Nisan 1900)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, ss.295-312.

TÜRK-RUS İLİŞKİLERİNDEN BİR KESİT: KARADENİZ DEMİRYOLLARI MÜZAKERELERİ VE İTİLAFFNAME TEŞEBBÜSÜ (NİSAN 1900)*

Samet TUFAN**

* Araştırma makalesidir.

** Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi.
E-Posta: samettufan54@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-3842-6229

Anahtar Kelimeler: 1900 İtilafnamesi, Osmanlı Devleti, Rusya, Karadeniz Demiryolları

Keywords: 1900 Agreement, Ottoman Empire, Russia, Black Sea Railways

Gönderim Tarihi: 07.11.2018
Kabul Tarihi: 16.11.2018

Öz: Osmanlı Devleti, Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun imtiyazını Almanlara vermesi üzerine, Rusya bu demiryollarının kuzey hattı olacak olan Karadeniz Demiryolları'nın kendi nüfuz alanını tehdit ettiği gerekçesiyle bu projeye muhalefet etmiştir. Bu muhalefetin akabinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında çok çetin bir müzakere süreci yaşanmış ve bunun sonucunda da Türk ve Rus ilişkilerinin az bilinen bir yönü olan Karadeniz Demiryolları'nın ayrıcalığı, 1896 yılında Kafkasya'ya kaçan isyancı Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne geri dönmelerine karşılık 1900 İtilafnamesi ile Rusya'ya verilmiştir.

1900 İtilafnamesi, Osmanlı Devleti ile Rusya'nın bu konuda uzlaşmaya varmalarından öteye aynı zamanda iki devletinde bundan sonraki siyasetlerini ve hareketlerini etkilemiştir. 1900 İtilafnamesi'nin Rusya ile yapılmasından sonra Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun güzergahı değişmiş ve aynı zamanda 1896 yılında Osmanlı Devleti'nden kaçan isyancı Ermeniler II. Meşrutiyet'e kadar memleketlerine dönememişlerdir.

A SECTION OF TURKISH-RUSSIAN RELATIONS; BLACK SEA RAILWAY NEGOTIATIONS AND AGREEMENT INITIATIVE (APRIL 1900)

Abstract: When the Ottoman Empire gave the privilege of the Baghdad Railway to the Germans, Russia opposed this project because the Black Sea Railways, which would be the northern line of these railways, threatened its own area of influence. After this opposition, a very difficult process of negotiation between the Ottoman Empire and Russia took place. As a result, the privilege of the Black Sea Railways, which is a little-known aspect of Turkish -

Russian relations, was given to the Russians with the agreement signed 1900 on condition that the rebellious Armenians who fled to the Caucasus in 1896 could return to the Ottoman Empire.

The 1900 Agreement, in addition to the reconciliation of the Ottoman Empire with Russia, influenced the policies and movements between the two states. After the 1900 Alignment was carried out with Russia, the Anatolien-Baghdad changed and at the same time the rebellious Armenians who escaped the Ottoman Empire in 1896 could not return to their hometown until the II. constitutional monarchy.

Giriş

Büyük mücadelelere sahne olan Türk-Rus ilişkilerinin bilinmeyen bir yönü olan Karadeniz demiryolları müzakereleri ve 1900 İtilafnamesi meselesi, gelişim süreci ile birlikte, müzakere aşamaları bilimsel anlamda bugüne kadar tam olarak aydınlatılmamıştır. Bu yazının kaleme alınmasındaki amaç, Karadeniz demiryolları müzakerelerinin aşamalarını ve 1900 İtilafnamesine giden yolu tarih biliminin gereklerine uyarak belgeler ışığında gün yüzüne çıkarmaktır.

Dünyada demiryolları ilk olarak 1830 yılında İngiltere’de kullanılmaya başlamıştır. Bu süreçte birçok Avrupa ülkesi demiryollarının ülkelerine girmesine endişe ile bakmışlardır ki bunlardan birisi de Rusya’dır. Rusya’da demiryolları ilk defa 1842 yılında yapılmıştır.¹ Osmanlı Devleti’nde ise 1853-1856 Kırım Savaşı ile birlikte demiryolunun faydaları takdir edilmiş ve bu nedenle konuyla ilgili olarak Avrupalı devletler Osmanlı Devleti’nden imtiyaz istemeye başlamışlardır.² Netice itibarıyla Osmanlı Devleti’nde ilk demiryolu, 1856 yılında İskenderiye – Kahire arasında yapılmıştır.³ Aslında Osmanlı Devleti’ni bu dönemde demiryolu yapımına yönelten neden, Avrupalı devletlerin teşvikleridir.⁴ Os-

manlı Devleti’nin bu demiryolları inşa edilirken kaygısı, Avrupalı devletlerin tam tersine ticari değil, askerî ve stratejik kaynaklı olmuştur. Savaş ve isyan durumlarında yol eksikliği Osmanlı ordusunu zor duruma düşürüyordu.⁵ Osmanlı Devleti, demiryollarının yapımını devletin merkezî otoritesini güçlendirmek için bir araç olarak görmüştür.

Bilindiği üzere 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra yapılan Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesine göre Ermeniler ilk defa uluslararası düzeyde bir sorun olarak ortaya çıkmışlardır. 1896 yılında Van dolaylarında bazı Ermenilerin ayaklanmaları sonucu Osmanlı Devleti bu ayaklanmaları bastırılmış ve bu isyancı Ermeniler de Kafkasya’ya kaçmışlardır.⁶ Osmanlı Devleti de 1896 yılında bir irade-i seniyye ile bu Ermenileri Osmanlı vatandaşlığından çıkarmıştır.⁷ Bu sorun Karadeniz Demiryolları müzakerelerinde hem Osmanlı Devleti tarafından hem de Rusya tarafından kullanılmış ve her iki taraf bu sorunu müzakereler boyunca gündemde tutmuştur.

1. Karadeniz Demiryolları Müzakereleri ve İtilafname İçin Teşebbüsler

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 14 Aralık 1899 tarihinde başlayıp 31 Mart 1900 tarihine kadar uzanan müzakereler, üç aşamada ele alınacaktır. Birinci aşama, 14 Aralık 1899 tarihinde Rusya tarafından Osmanlı Devleti’ne verilen ilk notadan Rusya Sefiri Zinovief’in 10 Şubat’taki Hariciye Nazırı Tevfik Paşa’ya sunduğu anlaşma taslağına kadarki süreç; ikinci aşama 10 Şubat’tan 26 Şubat’taki Meclis-i Vükela’nın demiryolu ayrıcalığını Rusya’ya verme kararına kadarki süreç; üçüncü aşama ise Meclis-i Vükela kararından 31 Mart 1900 tarihindeki nihai notalar kısmına kadarki süreci kapsamaktadır. Bu müzakereler çok sancılı geçecek ve her iki tarafın birbirini oyalama taktiği ile sürecektir. Müzakerelerin son bulup 1900 İtilafnamesi’ndeki uzlaşmaya varılması ise nihai üç notadan ilk

¹ Acemoğlu, Robinson, 2017: 208-215.

² Karal, 2011: 263.

³ Engin, 1993: 37.

⁴ Kaynak, 1985: 66-67.

⁵ Yıldırım, 2002: 312.

⁶ Kieser, 2013: 277.

⁷ Dinçer, 2015: 220.

ikisi olan 31 Mart tarihinde Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya verdiği nota ile Rusya'nın 3 Nisan tarihinde Osmanlı Devleti'ne verdiği cevabî notayla noktalanacaktır. Bu notalara ek olarak 14 Nisan tarihinde Rusya, Osmanlı Devleti'ne Ermeni konusu ile ilgili bir nota daha verecektir.

Bu yazının içeriğini teşkil eden "Karadeniz Demiryolları" tabiri Başbakanlık Osmanlı Arşivi kaynaklarında "*Bahr-ı Siyah Şimendiferleri*" ve "*Karadeniz Şimendiferleri*" olarak geçmektedir. Burada kullanılan Karadeniz Demiryolları ifadesi 1899 yılında ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1900 İtilafnamesi'nin yapılmasından sonra bu itilafa göre Karadeniz Demiryolları; Adapazarı'ndan Ereğli'ye ve oradan Ankara, Kayseri, Sivas, Harput, Diyarbakır ve Van çizgisinin kuzeyini kapsamaktadır. Karadeniz Demiryolları'nın güzergâhı ilk defa 19 Haziran 1912 tarihli Meclis-i Vükela müzakereleri sırasında tanımlanmıştır. Yani 1912 yılındaki Meclis-i Vükela müzakereleri sırasında ifade edilene kadar Karadeniz Demiryolları'nın tanımlanmış belirli bir güzergâhı olmayıp yukarıda adı geçen mahallerin kuzeyini içine almaktadır. 1912'de Meclis-i Vükela'da yapılan tanıma göre Karadeniz Demiryolları güzergâhı; Samsun-Sivas-Çalta, Çalta-Erzincan-Pekeriç, Çalta-Harput, Pekeriç-Erzurum geniş hatları ile Pekeriç-Trabzon dar hatlarından oluşmaktadır. Pekeriç-Trabzon dar hattı hariç uzunluğu 1158 kilometredir.⁸ 1913 yılında Osmanlı Devleti'nin Karadeniz Demiryolları imtiyazını Fransız grubu Reji Ceneral de Şimendifer Şirketine (*Régie Générale des Chemins de fer et Travaux Publics*) vermesi üzerine güzergâh biraz farklılık göstermektedir. Reji Ceneral Şirketinin inşa edeceği Karadeniz Demiryolları güzergâhı şöyledir: 1- Samsun-Sivas-Pekeriç demiryolları. Tokat ve Harput'a yan hatlar. Yeşilirmakla Kızılırmak arasındaki su bölümü çizgisine kadar Sulusaray-Yozgat demiryolu. 2- Havza-

Bolu ve ileriye doğru bir yan hat. 3- Pekeriç-Trabzon demiryolu. 4- Harput-Ergani Maden demiryolu. Bitlis ve Van'a doğru uzanan bir yan hat.⁹

Osmanlı Devleti'nin Anadolu-Bağdat Demiryolu imtiyazını Almanya'ya vermesi üzerine Doğu Anadolu üzerinden Dicle ve Fırat nehirleri yoluyla Basra Körfezi'ne ve oradan da Hint Okyanusu'na inmek isteyen Rusya'yı endişeye düşürmüştür.¹⁰ Çünkü Rusya, bu proje ile klasik politikasının menfi biçimde etkileneceğini ve bu bölgede nüfuz kaybına uğrayacağını düşünüyordu. Almanya'nın Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun imtiyazını alarak Osmanlı Devleti üzerinde iktisadi etki kuracağından kaygılanan Rusya, Osmanlı Devleti üzerinde bir dizi baskı argümanları geliştirdi. Bunlardan birincisi; uzun süredir gündemde olup sürüncemede kalan 1896 Van isyanından sonra Kafkasya'ya kaçmış Ermenilerin memleketlerine geri dönmeleri, ikinci olarak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan kalan Osmanlı Devleti'nin ödeyemediği savaş tazminatı taksitlerinin düzenli olarak ödenmesi, son argüman olarak ise Boğazların tahkim edilmemesi konusu vardır. Dönemin Padişahı II. Abdülhamid'i en çok kaygılandıran konu ise Ermeni meselesidir. Sultan, Kafkasya'ya kaçmış olan isyancı Ermenilerin Doğu vilayetlerindeki eski yurtlarına geri dönmeleri hâlinde bunların üzerindeki Rus himayesinin eksik olmayacağını tahmin etmiş ve bu konudaki haklılığı da Karadeniz Demiryolları ayrıcalığı ile ilgili görüşmeler yapılırken ortaya çıkmıştır. Bu arada Karadeniz Demiryolları ayrıcalığı ifadesini kullanmamızdan kastımız şudur ki Rusya başından beri Osmanlı Devleti'nden imtiyaz istemiş; ancak Osmanlı Devleti Rusya'ya imtiyaz değil, ayrıcalık vermiştir. İmtiyaz, demiryolu yapmak, maden işletmek vb. için bir kişi veya kuruluşa devlet tarafından verilen özel

⁸ BOA, *İ.DUİT*, nr: 33-25, ek 16.1: 19 Haziran 1912.

⁹ BOA, *HR.SYS*, nr: 2899-6, ek 8.1-9.1: 9 Nisan 1914; BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, nr: 206-42, ek 16.1-17.1: 21 Nisan 1914; Bayur, 1991: 427.

¹⁰ Uçarol, 2006: 442.

izindir.¹¹ Burada ayrıcalıktan kasıt ise rüçhan hakkıdır. Rüçhan hakkı, yasal olarak tanınan hukuki öncelik hakkıdır.¹²

1900 İtilafnamesi'nin müzakereleri asıl olarak Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezareti ve Rusya'nın Dersaadet Sefareti ile Rusya Hariciye Nezareti ve Osmanlı Devleti'nin Petersburg Sefareti arasında yürütülmüştür. Öte yandan iki devletin yetkilileri de zaman zaman birbirlerinin nabzını yoklamışlardır. Ancak müzakerelerin başında ve sonunda belirleyici olan şahsiyet Sultan II. Abdülhamid olmuştur. Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki Karadeniz Demiryolları'na dair müzakerelerin birinci aşamasında Rusya, Osmanlı Devleti'ne dört nota, buna karşılık Osmanlı Devleti Rusya'ya iki nota vermiştir. Ayrıca bu müzakereler sırasında biri Sultan II. Abdülhamid'in bizzat kendisi tarafından olmak üzere, iki tarafın yetkililerince üç defa görüşme yapılmıştır.

Rusya, Osmanlı Devleti ile Almanya arasında Anadolu-Bağdat Demiryolu imtiyazı müzakereleri devam ederken anlaşmasının imzalanacağını anlamış, bu anlaşmadan on gün önce yani 14 Aralık 1899 tarihinde Karadeniz Demiryolu imtiyazını almak için ilk notayı Osmanlı Devleti'nin Petersburg Sefaretine vermiştir. Bu notaya Osmanlı Devleti de bir notayla karşılık vermiştir. Osmanlı Devleti notasında Rusya'nın teklifini kesin bir dille reddetmesine rağmen eğer bu demiryolları yapılırsa iki devletin de bundan faydalanacağını ifade etmiş ve burada Sultan II. Abdülhamid'in oyalama taktiği devreye girmiştir.¹³ Burada Rusya'nın asıl sorunu İngiltere ve Fransa gibi demiryollarının Almanlar tarafından yapılması değil, Anadolu'da demiryolları inşasının Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendireceği kaygısıdır.¹⁴ Rusya tarafından baskının devam edeceği Sefaret Baş Tercümanı Maksimof'un 16 Aralık 1899'da verdiği ikinci notayla daha iyi anlaşmıştır. İlk notadaki imtiyaz talebinin çerçevesi bu kez daha da genişletilmiş ve Karadeniz

havzasında inşa edilecek demiryolunun yalnızca Rus sermayesi tarafından yapılması konusunda ayak diretilmeye başlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid bu notanın verilmesinden sonra Maksimof'a bizzat şunu söylemiştir: *“Osmanlı Devleti'ne gönderilmek istenilen Ermeniler Rusya'da kalsınlar ve geri gönderilmesinler.”*¹⁵ Sultan, aslında Rusya'nın sözcüsüne bir anlamda yol göstermiştir. *“Siz Karadeniz'e uzanan bir demiryolunun yapılmasını istemiyorsanız, biz de buna karşılık Ermenileri göndermenizi istemiyoruz.”* demeye getirmiştir. Müzakereler sırasında Ermeniler ilk defa burada konuya dâhil olmuştur. Rusya, Sultan II. Abdülhamid'in ifadelerini dikkate almıştır. Kısa süre sonra Rusya Hariciye Nazırı Moravief, Petersburg Sefiri Hüsnü Paşa'ya:

“Osmanlı Devleti'nden yazılı bir taahhüt alınmadığından Dersaadet Sefiri Zinovief Sultan II. Abdülhamid'in iradesini talep etmektedir. Kafkasya'daki Ermenilerin kalmaları için bir zaman dilimi belirtmenin talep edilen demiryolu imtiyazından vazgeçilmiş gibi algılanacağından, Rusya'nın hem Ermeni meselesinde hem de diğer siyasi konularda menfaatlerini gözeteceğini”

belirtmiştir.¹⁶ Öte yandan Moravief, Hüsnü Paşa'ya yazılı bir taahhüt istediklerine dair talebini dile getirmiş ve ilk defa bu yazılı taahhüdün nasıl olması gerektiğine dair yeni bir nota vermiştir. Rusya Hariciye Nazırı'nın verdiği nota: *“Osmanlı Devleti, Rusya ile ticari münasebetlerin genişletilmesi için Karadeniz boyunca olan Ankara, Kayseri, Diyarbakır ve Van muntıkası haricinde bulunan mahallerde demiryolu inşasını münasip gördüğü zaman bunları 24 Aralık 1899 tarihinde Bağdat Demiryolu'nun inşası için Anadolu Demiryolu kumpanyasına verilen şartların tamamen aynısı olmak üzere Rusya sermayesine ihale edecektir. Zikrolunan muntıkadaki demiryollarının inşası sırasındaki iki devletin*

¹¹ Parlatır vd., 1998: 1078.

¹² Parlatır vd., 1998: 1871.

¹³ BOA, HR.SFR_3, nr: 722-54, ek 1.1: 14 Aralık 1899.

¹⁴ Özyüksel, 1988: 82.

¹⁵ BOA, Y.PRK.BŞK, nr: 60-108, ek 1:16 Aralık 1899.

¹⁶ BOA, Y.PRK.EŞA, nr: 34-66, ek 2: 26 Aralık 1899.

müşterek ticari menfaatleri dikkate alınacaktır." şeklindedir.¹⁷ Sultan II. Abdülhamid'in sınır bölgesinde demiryolu inşa ettirmek niyetinde olmadığını açıklamasına rağmen Rusya, istediği demiryolu imtiyazını elde etmek için baskı yapmayı sürdürmüştü¹⁸, ayrıca ilk defa olmak üzere Osmanlı Devleti dâhilindeki hangi mahallerin imtiyazını istediğini de ortaya koymuştur. Aslında burada Rusya tehdit algısının sınırlarını çizmiştir.

Müzakerelerin ikinci aşaması olan 10 Şubat 1900 tarihinde Rusya'nın Dersaadet Sefiri Zinovief, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya bir anlaşma taslağı sunmuş, bunun üzerine Rusya'ya Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun hisselerinden pay verilmek istenmiştir. Ancak Rus Çarı devreye girmiş ve buna müsaade etmemiştir. Bir davette karşılaşılan Petersburg Sefareti Müsteşarı es-Seyyid Mehmet Bahaeddin Bey ile Rusya Nafia Nazırı Yermolov, Ermenilerin geri dönmeleri konusunda görüş alışverişinde bulunmuşlardır. 23 Şubat'ta hem Sultan II. Abdülhamid Sefir Zinovief ile görüşmüş, hem de aynı tarihte Osmanlı Devleti, Petersburg Sefareti aracılığı ile Rusya'ya bir nota vermiş ve bunun akabinde Petersburg Sefiri Hüsnü Paşa, Rus devlet adamlarıyla bir görüşme gerçekleştirmiştir. Rusya görüşmede Osmanlı Devleti'ni diplomatik, ancak bir o kadar da sert bir dille tehdit etmiştir.

Rusya Sefiri Zinovief Karadeniz kıyılarından iç bölgelere uzatılacak demiryolu yapımında Rusya'ya öncelik hakkı tanınmasını istemiştir. Sefir Zinovief bu amaçla 10 Şubat'ta Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya bir anlaşma taslağı sunmuştur. Rusların hazırladığı taslağa göre, söz konusu bölgede Türkler kendi başlarına demiryolu yapmaya kalkışmayacaklardır. Almanya'nın Dersaadet Sefiri Marshall'a göre, Zinovief'in taslağı Bağdat Demiryolu güzergâhının Dicle yerine Fırat hattına kaydırılması amacını taşımaktadır. Zinovief bu görüşmelerden birinde, Babıali Anadolu-Bağdat Demiryolu'ndan vazgeçerse

Rusya'nın da Osmanlı Devleti'nden demiryolu imtiyazı talep etmeyeceğini belirterek gerçek niyetini ortaya koymuştur. Rusya'nın amacı Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendirebilecek bir hamle olan demiryolu yapımından bütünüyle vazgeçilmesini sağlamaktır.¹⁹

Müzakerelerin üçüncü aşaması bir kırılma noktasını ifade etmektedir. Bu aşamadan sonra Rusya'nın istediği demiryolu imtiyazının bir ayrıcalık olarak verilmesi Meclis-i Vükela'da karar altına alınmıştır. Ancak bu uzun ve sancılı süreçte Osmanlı Devleti'nin ilgili kurulu Meclis-i Vükela, verilecek notayı bir kez daha müzakere etmiştir. Tabii burada II. Abdülhamid'in oyalama taktiğini de göz önünde tutmak gerekir. Bu süreçte Osmanlı Devleti, Rusya'ya bir imzasız nota vermiş, bu notaya karşılık Rusya da Osmanlı Devleti'ne cevabî bir nota tevcih etmiştir. Burada önemli olan nokta şudur: Rusya verdiği notada, istediği notanın çerçevesinin nasıl olması gerektiğini ve Ermeniler konusunda imzalı bir nota vereceğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti tarafından bu sırada Rusya Sefaretine verilecek nota müsveddesi Meclis-i Vükela'da iki defa müzakere edilmiştir. Ayrıca müzakerelerin bu aşamasında iki tarafın yetkililerince dört kez görüşme gerçekleştirilmiştir.

Uzun ve karmaşık müzakereler süresince Sultan II. Abdülhamid'in işi sürüncemede bırakıp oyaladığını anlayan Ruslar, son çare olarak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Berlin Antlaşması'yla tespit edilmiş savaş tazminatının ertelenmiş kısmı olan 57 milyon frangın ödenmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid, bu ikircikli durumu göz önünde tutarak Rusya'ya 31 Mart 1900 tarihinde imzalı bir nota vererek Karadeniz Demiryolları ayrıcalığını Rusya'ya vermiştir. Rusya'ya verilen notanın metni şöyledir:

"Osmanlı Devleti ile Rusya Devleti arasındaki dostane ticari ilişkiler çerçevesinde olmak üzere, Osmanlı Devleti Karadeniz'de demiryolu inşasını uygun gördüğü zaman ve

¹⁷ BOA, HR.SFR_3, nr: 722-58, ek 12: 24 Aralık 1899.

¹⁸ Karal, 2011, 181.

¹⁹ Özyüksel, 1988: 149-150.

bu demiryollarını kendisi yapmadığı takdirde Rusya sermayesine adı geçen hattın imtiyazını ihale edecektir. Bu hatların imtiyazı Bağdat Demiryolu'nun inşası için Haydarpaşa'dan başlayarak Anadolu Demiryolu Kumpanyasıyla 24 Aralık 1899 tarihinde düzenlenen mukavele şartlarının tamamen aynı olacaktır. Şu halde adı geçen hatların inşası zamanında iki devletin müşterek ticari menfaatleri dikkate alınacaktır. Adapazarı'ndan Ereğli'ye yapılması devam eden şubesiyle Ankara, Kayseri, Sivas, Harput, Diyarbakır ve Van hatları bundan müstesnadır.”²⁰

Bu notaya cevap olarak Rusya Sefaretinden 3 Nisan ve 14 Nisan tarihlerinde olmak üzere iki nota Rusya Sefiri Zineviof imzasıyla Hariciye Nezareti'ne verilmiştir. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği 3 Nisan tarihli birinci nota şöyledir:

“Karadeniz havalisinde demiryolu inşası hususunda 31 Mart 1900 tarihinde gönderilen beyannameyi kabul ettim. Bu beyannamenin son maddesinde “inşası zaten devam eden (Adapazarı-Ereğli) şubesini ve bir de Ankara, Kayseri, Sivas, Harput, Diyarbakır ve Van hatları müstesnadır” deniliyor. Bundan dolayı şurasını beyan ederim ki sonraki müzakerelerde kararlaştırılmış olan hususlara uygun olarak (Adapazarı-Ereğli) şubesi hariç olduğu halde önceki maddede bahis konusu olan hatların orada sayılan belde ve kasabaların yekdiğerine bağlanacağı ve bundan dolayı bu maddenin Ankara-Kayseri, Kayseri-Sivas, Sivas-Harput, Harput-Diyarbakır, ve Diyarbakır-Van hatlarına ait olduğu mükerrerdir.”

3 Nisan tarihli notanın devamında,

“Karadeniz sahilinde demiryolu inşasına ilişkin Osmanlı Devleti'nin 31 Mart 1900 tarihli beyannamesinin önceki maddesinde beyan edilen ifadeden başka hiçbir anlama mahal olmadığı Osmanlı Devleti tarafından da temin edilmiştir. Rusya Hükümeti ile Osmanlı Devleti arasında bu konuda cereyan eden müzakereler son bulmuş olduğundan, Rusya kabinesi, Osmanlı Devleti'nin iki devlet arasındaki yapılan itilafın hükümlerine tamamen riayetle iktifa etmeyip 31 Mart 1900 tarihli beyannamesinin taahhütlerinden ayrılmayacağı ümidindedir. Şu halde

Rusya Hükümetiyle Osmanlı Devleti arasında karar altına alınan itilaf iki devlet arasında olup 3 Nisan tarihli notada Rusya Devleti tarafından Osmanlı Devleti'ne verilmiştir.”²¹

Osmanlı Devleti tarafından 31 Mart tarihinde Rusya'ya verilen nota ile Rusya tarafından 3 Nisan tarihinde Osmanlı Devleti'ne verilen notanın sonucunda Karadeniz Demiryolları'nın ayrıcalığı 4 Nisan 1900 tarihinden itibaren Rusya'ya verilmiştir. Bu itilafname, her iki devletin karşılıklı imzalı olarak verdikleri notalar sonucunda ortaya çıkmış ve tarihe “1900 İtilafnamesi” olarak geçmiştir.

Rusya'nın Dersaadet Sefaretinin Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretine verdiği 14 Nisan tarihli ikinci nota ise şöyledir:

“Anadolu ahalisinden olup 1896 senesi olayı üzerine Rusya'ya gitmiş olan ve daha önce sefaret tarafından Babıali'ye defteri verilmiş Ermenilerin vatanlarına iadeleri hususunda artık ısrar etmemem için İmparator tarafından emir verilmiştir. Rusya İmparatoru'nun Osmanlı Devleti'nin menfaatine olarak ortaya konulan iyi ilişkiler ile iltimastan dolayı buna karşılık Rusya'nın menfaatlerine Karadeniz sahilinde demiryolu inşası hakkındaki itilafa ilişkin menfaatlere riayet edileceği Rusya tarafından umut edilmektedir.”²²

Osmanlı Devleti ile Rusya'nın karşılıklı olarak verdikleri imzalı notalar sonucunda ortaya çıkan 1900 İtilafnamesi, bugüne kadar Karadeniz Antlaşması adı ile işlenmiş fakat Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yaptığımız araştırmalar sonucunda bu isimlendirmeye ait hiçbir belgeye ulaşılamamıştır. Osmanlı Devleti'nin resmi gazetesi *Takvim-i Vekâyi* ve yürürlüğe giren antlaşma ve kanunlarını yayınlayan organ Kavanin mecmuasında böyle bir muahedeneden bahsedilmemektedir. Çünkü muahedemelerde her iki tarafın ortak imzalandığı bir metin mevcuttur. Burada ise birbirinden bağımsız olarak verilen imzalı notalar vardır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinin

²⁰ BOA, İ.DUİT, nr: 33-25, ek 17. 1: 31 Mart 1900.

²¹ BOA, İ.DUİT, nr: 33-25, ek 17.1: 3 Nisan 1900.

²² BOA, Y.A.HUS, nr: 405-38, ek 3.1: 14 Nisan 1900; BOA, HR.SYS, nr: 2840-35, ek 1.1: 14 Nisan 1900.

deki belgeler ile II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı basınında “Osmanlı-Rus Mukavele-*namesi*”, “Osmanlı-Rus İtilafnamesi”²³ ve “1900 İtilafnamesi”²⁴ olarak geçmekle beraber konu ile ilgili birçok belgede de “İtilaf” olarak ifade edilmektedir. Buradaki en büyük eksiklik, 1900 İtilafnamesi’nin resmi olarak yürürlüğe girdiğine dair hiçbir belge bulunmamasıdır. Ancak yine tezat bir şekilde, bu mutabakat, anlaşma anlamına gelen itilafname olarak ifade edilmektedir. Biz de belgeler ışığında, bu mutabakatı aslına uygun bir şekilde “1900 İtilafnamesi” olarak kabul ediyoruz.

2. 1900 İtilafnamesi’nin Etkileri, İtilafnameye Karşı Tepkiler ve Rusya’nın Siyaseti

1900 İtilafnamesi’nin, Anadolu-Bağdat Demiryolu güzergâhına önemli etkisi olmuştur. Öteden beri Ruslar Anadolu-Bağdat Demiryoluna muhalefet etmekteydiler. Ancak bu demiryolunun yapımına engel olmayacaklarını anlayınca en azından kendi sınır bölgelerine doğru uzanacak bir demiryolunun yapılmayacağından emin olmak için Osmanlı Devleti’ne baskı yapmış ve 1900 İtilafnamesi ile Karadeniz Demiryolları ayrıcalığını almıştır. Rusların adı geçen demiryollarına muhalefetleri 1893 yılına dayanır. 1893 yılında Osmanlı Devleti Ankara-Kayseri demiryolu hattı imtiyazını Almanlara verdiği zaman Anadolu-Bağdat Demiryoluna en uygun güzergâh Sivas, Harput, Musul ve oradan Bağdat olarak kararlaştırılmış ancak bu güzergâhın Osmanlı-Rus sınırına çok yakın olduğu gerekçesiyle Rus diplomasisi müdahale etmiş ve devrin nazırının Sultan II. Abdülhamid’e yakın olması sebebiyle kendisini Ermenilere karşı kışkırtması ya da uyarması üzerine güzergâh Konya hattına kaydırılmıştır.²⁵

1896-1899 arasında Anadolu-Bağdat Demiryolu Ankara’dan daha ileriye, yani doğuya doğru devam etmesi için ciddi bir adım atılamamıştır. Zira güzergâhın Anadolu’nun kuzeyinden geçmesi Rusya’nın siyasi, askerî ve ekonomik çıkarları ile çelişmekteydi. Bundan dolayı Rusya bu güzergâha muhalefet etmiştir.²⁶ Osmanlı Devleti’nin Rusya’ya 1900 yılında Karadeniz Demiryolları ayrıcalığını vermesiyle Anadolu-Bağdat Demiryollarının güzergâhı da değişmiştir. Anadolu-Bağdat Demiryolu hattı Ankara’dan başlayarak Anadolu’nun güneydoğusuna yöneltilmiş, Konya istikametinden geçirilmesinden ve Sivas üzerinden Anadolu’nun kuzeyine doğru demiryolu yapılmasından vazgeçilmiştir.²⁷ Kuzey yoluna böylece set çekildiği için Anadolu’nun merkezinden geçiş uygulanamaz gibi görüldüğünden Alman mühendisler güney hattını benimsemek zorunda kalmışlardır.²⁸ Bu suretle Rusya Anadolu’nun kuzeydeki vilayetlerinde iktisadi kontrolü de elde ederek amacına ulaşmıştır. Rusya bu amacına ulaşırken aynı zamanda Almanya’dan da yardım görmüştür. 1900 İtilafnamesi, Osmanlı Devleti’ne siyasi, askerî ve ekonomik olarak çok pahalıya mal olmuştur.²⁹ Çünkü siyasi olarak Anadolu’nun neredeyse yarısı Rusya’nın nüfuz alanını oluşturmuş ve çıkarlarına dokunmayacak şekilde etkisizleştirilmiştir. Siyasi olarak etkisizleştirilen bu bölgeye askerî ve ekonomik olarak da nüfuz etmek zorlaşmıştır. Zaten Osmanlı Devleti’nin önemli bir sorunu da yapılacak demiryollarının güzergâhlarının emperyalist devletlerin çıkarlarına dokunmamasıdır. Yapılacak demiryollarının güzergâhları Rus sınırına yakın olmamalı, İngiliz çıkarlarına dokunmamalıdır.³⁰ Ayrıca Rus hududundan uzak durulacağından Fransız ortakların Ruslarla çelişkiye girmemeleri sağlanmıştır.³¹

²³ BOA, ŞD, nr:1230-33, ek 32: 24 Mart 1910; *İkdam*, 25 Ekim 1913: 2.

²⁴ BOA, İ.DUİT, nr:33-25, ek 17.5: 26 Haziran 1912; *İkdam*, 24 Ekim 1913: 2.

²⁵ Pastırmacıyan, 1328: 78-79.

²⁶ Uluğbay, 2008: 55.

²⁷ Beydilli, 1991: 443.

²⁸ Imbert, 1981: 23.

²⁹ İrtəm, 1999: 85.

³⁰ Yıldırım, 2002: 51.

³¹ Baydur, 1999: 355.

Bu arada Rus baskılarına boyun eğiş anlamına gelen 1900 İtilafnamesi Osmanlı çevrelerinde elbette memnuniyet yaratmamıştır. Ülke içindeki yapı, politik bir eleştiriye elverişli değildir; ancak yurt dışındaki muhalif çevreler seslerini bir kez daha yükseltmişlerdir. Londra’da yayınlanan Jön Türk gazetesi *Osmanlı*’nın 57. sayısında ironik bir dille Padişah’a Bağdat güzergâhını Almanlara, Erzurum-Trabzon-Sinop bölgelerini Ruslara, Suriye’yi Fransızlara, Trablusşam’ı İtalyanlara sunmaktan ötürü gösterdiği başarı nedeniyle teşekkür edilmiştir. 58. sayıda ise ülkeden kaçtığını belirttiğimiz Mahmut Paşa, Kuzey Anadolu’da Rusya’ya tanınan hakları, Rus istilasının başlangıcı olarak nitelendirmiştir. Almanya’nın İstanbul büyükelçisi Marshall von Bieberstein ise Dışişleri Bakanlığına yazdığı raporda, Rusya ile yapılan itilafnamenin İmparatorluğun her kesiminde yarattığı hoşnutsuzluğu haber vermiştir.³²

Yine Avrupa’da çıkan *Pester Lloyd* gazetesine Osmanlı Devlet adamlarından birinin verdiği beyanatta, Rusya’nın şarkta uyguladığı politikasının zararlarından bahisle, Petersburg kabinesinin bu imtiyaz talebinin dahi şiddetli bir hakaret olduğu gibi yabancı ve hatta düşman bir devletin menfaatlerine uygun olarak kendi toprağınız üzerinde hak tasarrufundan sizi nasıl mahrum eder diye sormuştur. Bu imtiyazın verilmesini Sultan II. Abdülhamid’in yirmi yıldır takip ettiği kötü politikanın yeni bir eserdir diye de eklemiştir.³³

1900 İtilafnamesi ile Rusya’ya verilen demiryolu ayrıcalığına birçok cenahtan menfi yorumlar yapılmıştır. Ancak burada Sultan II. Abdülhamid’in kendisinden Rusya’ya verilen ayrıcalığa dair yaptığı yorumu eklemek isteriz. Sultan II. Abdülhamid 1900 İtilafnamesi’ni şöyle değerlendirir:

“Erzurum’da ve Karadeniz kıyılarında yapılacak demiryollarının imtiyazını Rus kapitalistlerinden başkasına vermemeyi taahhüt etmeye mecbur olmakla tehlikeli bir vaziyete düşmüş bulunuyoruz. Fakat bu inşaatın başlaması pek yakında olmayacaktır. Çünkü Ruslar tarafından yapılmasına hiçbir zaman müsaade etmek niyetinde değilim; zira bu şekilde başlayarak evvela şimali-şarkiyi daha sonra da bütün memleketi rahat ellemeye geçirebilirler. Ruslara böyle bir vaatte bulunmak çok aleyhimize olmuştur. Çünkü Erzurum’u bağlayacak stratejik bir yola ihtiyacımız vardır bunu kendi başımıza yapmamız da maalesef çok zordur. Bir karara varmadan evvel diğer büyük devletlerin demiryolu politikalarını tetkik etmekte fayda vardır. Yanlış bir imtiyaz vermekle kabili mümkün olmayan bir zarara girmek mümkündür.”³⁴

Sultan II. Abdülhamit, 1900 İtilafnamesi ile Karadeniz Demiryolları ayrıcalığının Rusya’ya verilmesinden dolayı zor bir sürece girildiğinin farkındadır. Hatta Erzurum’un çok kritik bir noktada olması sebebiyle asker sevkiyatı açısından bir savaş durumunda birçok zorluklarla karşılaşabilecektir. Ancak verilen bu ayrıcalığı bir tek sebebe bağlamak gibi bir hataya düşülmemelidir. Günün konjonktürü, diğer devletler ile mevcut ilişkiler, dâhili siyaset (Doğu Anadolu’daki Ermeniler) vb. bir dizi faktörler vardır. Karadeniz Demiryolları ayrıcalığının verilmesinde Kafkasya’ya kaçmış isyancı Ermenilerin payı büyüktür.

1900 İtilafnamesi ile Anadolu’nun kuzeyindeki demiryolu hattı ayrıcalığının Ruslara verilmesi Rusya’nın bir süre için susmasına neden olmuştur. 1901 yılının Aralık ayında Rusya Maliye Nazırı Witte, Petersburg’da Bağdat Demiryolu hattı imtiyazının Ruslardan başkasına verilmesinin Çarın emperyalist çıkarları için bir tehlike doğuracağını kesin bir dille belirtmiştir. 1902 ve 1903 yıllarında da aynı yönde açıklamalara devam eden Witte, bu siyasetin

³² Özyüksel, 1988: 151-152.

³³ BOA, HR.SYS, nr: 195-33, ek 4. 1: 28 Nisan 1900.

³⁴ Sultan Abdülhamit, 1987: 139-140. Ali Vehbi Bey’in Fransızcadan Türkçeye H. Salih Can tarafından tercüme edilen *Siyasi Hatıratım* kitabı gerek müdafaası

gerekse üslup ve düşünce tarzı olarak Sultan II. Abdülhamid tarafından kaleme alındığı veya yazdırıldığı kanaatini ortaya çıkarmıştır. (Birinci, 2005: 87-193).

değişmesi için bir neden görmediğini açıklamıştır. Witte'nin Rusya'da sözlerinin geçerliliği vardır. Demiryollarının ilk kurucularından olduğundan iktisadi önemini bilmektedir. Witte, 1893-1903 arasındaki yıllarda Maliye Bakanlığı yapmıştır. Ayrıca Rusya'da 2000 kilometre demiryolu hattı yapmış, Kafkasya demiryolu ve Sibirya'yı boydan boya geçen demiryolu inşaatının sonuna gelmiştir. Bu demiryollarının, Rusya'nın sanayileşmesiyle birlikte ticari ve siyasi yayılmasında bir gün güçlü silahlar olacağına inanmaktadır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ordunun sevkiyatını düzenleyen Witte, demiryollarının saldırı ve savunma savaşlarındaki rolünü bilmektedir.

Stratejik açıdan, Anadolu-Bağdat Demiryolu Rusların Yakınoğu'daki siyasi emelleri için gerçek bir tehlikedir. Eğer bu hat yapılırsa Doğu Anadolu vilayetlerindeki Ermenilerin bulunduğu bölgeler Osmanlı Devleti'nin gerçekten kontrolüne girebilirdi. Öte yandan Deli Petro zamanından beri Rus Çarları ısrarla ve yorulmak bilmeden Akdeniz'e açılan bir kapının peşinde koşmuşlardır. Açık denizlere açılma politikası Rusya'nın tarihi bir eğilimiydi. Öyle ya da böyle İstanbul'u Türklerden almak; Rusya'nın bu emperyalist isteğini ticari çıkarları da kamçulamıştır. Güney Rusya'nın ticaret yolları Boğazlardan geçiyordu. Tarım, hayvan ürünleri, kömür ve petrol Avrupa pazarlarına başka bir yoldan ulaşamazdı.³⁵ Rusya için Alman mallarıyla rekabet etmenin yanında, İran ve Basra Körfezi'nde İngiltere'den sonra diğer güçlü bir devlet olan Almanya ile de mücadele etmek durumunda kalacaktı.³⁶ Anadolu-Bağdat Demiryolu Rus ürünlerinin pazarı olan İran'ın kuzeyine, Kafkasya demiryolu üzerinden Hazar Denizi yoluyla gönderilmesine sekte vuracaktı. Kafkasya petrol yataklarının zararına Mezopotamya petrolünün işletilmesini sağlayacak ve Türkistan

demiryoluyla yapımı bin bir güçlkle devam eden Hindistan hattıyla da rekabete girişecekti. Yani neresinden bakılırsa bakılsın Anadolu-Bağdat Demiryolu Rusya'nın politik amaçlarıyla çelişiyor ve Anadolu'daki askerî üstünlüğünü de tehlikeye sokuyordu.³⁷

Bundan dolayı da Rusya, en azından Anadolu-Bağdat Demiryolunun yapımına engel olamıyorsa, sınırı boyunca uzanacak olan Karadeniz Demiryollarının yapımını tekeli altına alarak Osmanlı Devleti'nden hem askerî hem de ekonomik olarak emin olma siyaseti izlemiştir. Sonunda Karadeniz Demiryolları ayrıcalığını alarak bu siyasetinde başarılı olmuştur. Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri hakkında fikir vermesi açısından bir örnek daha verirsek 1907 yılında Rusya nazırlar toplantısında Anadolu'da demiryolu yapımı için alınan karara göre, 1900 İtilafnamesi'nde belirtilen ayrıcalığın genişletilmesi fikri ortaya çıkmıştır.³⁸

3. 1900 İtilafnamesi'nden II. Meşrutie'te Kadar Ermenilerin Durumu

Rus-Osmanlı ilişkilerini sürekli meşgul eden Ermeniler bu sırada Osmanlı Devleti'ne dönmek için her yolu deniyorlardı. Kafkasya'dan kayıklara binerek Karadeniz limanlarına gelmişler, hatta yöre ahalisi gibi görünmek için köylü kıyafetleri giymişlerdi. Terme, Ünye ve Çarşamba kazalarında 53 firari Ermeni yakalanmıştır. Ayrıca bu Ermeniler, İran tarafından da kaçak olarak Osmanlı topraklarına sızmışlardır. Kısmen silahlı 250 kişilik bir grup da İran taraflarından gelmiştir.³⁹ Tutuklanan firari Ermeniler ifadelerinde, Rusya Hükûmetinin kendilerini Rusya tabiiyetine girmeye ve askerliğe zorladığını ancak kendilerinin Osmanlı Devleti'nde doğup büyüdüklerinden ve çocukları ile aileleri burada olduğundan artık Rusya'da kalmak istemediklerinden deniz tehlikesini de göze alarak firar ettiklerini söylemişlerdir.⁴⁰ Dâhiliye Nezareti, Rusya'dan firar

³⁵ Earle, 2003: 137-139.

³⁶ Gülsoy, 1994: 27.

³⁷ Imbert, 1981: 43.

³⁸ Küçüküçurlu, 2008: 291.

³⁹ BOA, DH.TMIK.M, nr: 147-37, ek 4.1: 27 Haziran 1903.

⁴⁰ BOA, DH.TMIK.M, nr: 147-37, ek 7.1: 8 Temmuz 1903.

ederek gelen Ermeniler hakkında kesin bir karar olduğundan bir kişinin dahi kabul edilmemesini Trabzon vilayetine bildirmiştir.⁴¹ Diğer taraftan bu sırada Rusya memurları iade edilmek istenilen Ermenileri kabul etmemeye başlamışlardır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti⁴² Ermeni bozguncularının tecavüzlerinin devamı halinde tedbir almayı düşünmüştür.⁴³

Bir diğer sorun ise Kafkasya'dan firar eden Ermenilerin, Osmanlı topraklarına gelen Müslümanların arasına karışmalarıydı. Osmanlı Devleti, bunun önüne geçmek için şebkenderliklere talimat göndererek muhacirlerin hüviyetleri, miktarları ve nereden geldiklerini Babıali'ye bildirilmesini istemiştir.⁴⁴ Osmanlı Devleti, Rusya'dan gelecek Müslümanların kabulleri ile Ermenilerin ülkeye girmelerine kesinlikle izin verilmemesini irade etmiştir.⁴⁵ Çünkü bu firari Ermenilerin bozgunculuk yapmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne gelmek istedikleri biliniyordu.⁴⁶ Rusya'dan geri dönmek isteyen bu şahısların birtakım bozgunculardan olmaları sebebi ve devletin asayişini sağlamak amacıyla girişlerinin kesin olarak engellenmesi ayrıca da gerekli tedbirlerin alınması vilayetlere bildirilmiştir.⁴⁷ II. Meşrutiyete kadar Osmanlı Devleti, Rusya'ya kaçan isyancı Ermenilerin geri dönmelerine olabildiğince engel olmuşsa da II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamında durum tam tersi yöne kaymıştır.

Sonuç

1900 İtilafnamesi, Osmanlı ve Rusya devletleri arasında, şimdiye kadar çok az aydınlatılabilmiş ve hâlen az bilinen bir konudur. Oysa bu itilafnameyle ilgili hususlar, tarafların ilişkilerini bir süreliğine de olsa önemli oranda etkilemiştir. Osmanlı Devleti ile Rusya'nın Karadeniz Demiryollarıyla ilgili müzakerelerin sonunda birbirinden bağımsız olarak karşılıklı verdikleri nihai imzalı notaları sonucunda, Karadeniz

Demiryolu ile Ermeni meselesi adeta iç içe geçmiştir. Rusya, Osmanlı Devleti'nden sürecin başından itibaren imtiyaz istemiş, ancak Osmanlı Devleti, Rusya'ya Karadeniz Demiryollarının imtiyazını değil, ayrıcalığını vermiştir. Bu yönüyle bakıldığında Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı diplomatik bir başarı elde ettiğini ifade etmek mümkündür. Sonuç itibarıyla Osmanlı Devleti, Karadeniz Demiryollarının imtiyaz ihalesini Rusya'ya vereceğini kesin olarak taahhüt etmiştir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti, esasında demiryollarıyla ilgili bu projeyi kendi mali kaynaklarıyla yapamasa da bir istikraz yaparak inşa edebilirdi. Tüm imkânsızlıklara rağmen sürecin sonunda Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı kazandığı diplomatik başarıda, tabiatıyla Sultan II. Abdülhamid'in, zekâsı ve ferasetinin etkili olduğunu belirtmek gerekir. Ancak 1908 sonrası değişen politikalar sonrasında, Karadeniz Demiryolları ayrıcalığının Osmanlı Devleti'nin demiryolu siyasetindeki etkileri, ilerideki yıllarda anlaşılacağı üzere telafisi mümkün olmayan felaketlere yol açmıştır. Öncelikle bu ayrıcalığın Rusya'ya verilmesi üzerine, Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun güzergâhı değişmiş oldu. Buna ilaveten Osmanlı Devleti'nin kendi öz sermayesi ile yapamadığı bu projenin devamında, Rusya'nın onayı olmadığından veya alınmadığından bu yönde bir metre dahi demiryolu inşa edilememiştir. Kaldı ki Rusya'nın siyaseti de sürdürülecektir. Bunun yanında onlar bu ayrıcalığı daha da genişletebilmek hedefindeydiler. 1900 İtilafnamesi ile Karadeniz Demiryolları ayrıcalığının Ruslara verilmesine karşılık, Kafkasya'daki Ermeniler Osmanlı Devleti'ne II. Meşrutiyet'e kadar dönüş yapamayacaklar; ancak Meşrutiyetin ilanı ve Ermenilere yönelik olarak değişen politikalarla birlikte bu dönüş gerçekleştirilebilecektir.

⁴¹ BOA, DH.TMIK.M, nr: 147-37, ek 8.2: 16 Temmuz 1903.

⁴² BOA, İ.HUS, nr: 114-74, ek 1.1: 15 Mart 1904.

⁴³ BOA, İ.HUS, nr: 119-8, ek 1.1: 16 Temmuz 1904.

⁴⁴ BOA, İ.HUS, nr: 114-62, ek 1.1: 3 Mart 1904.

⁴⁵ BOA, İ.HUS, nr: 132-66, ek 1.1: 23 Ağustos 1905; BOA, İ.HUS, nr: 137-4, ek 1.1: 30 Aralık 1905.

⁴⁶ BOA, İ.HUS, nr: 151-15, ek 1.1: 14 Şubat 1907.

⁴⁷ BOA, İ.HUS, nr: 163-51, ek 1.1: 22 Şubat 1908.

Bütün bu etkilerine rağmen, 1900 İtilafnamesi'nin belki de az bilinmesinde veya kitaplarda bugüne kadar fazla yer edinemesinde birtakım nedenler vardır. Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesinde ve yürürlüğe giren antlaşma ve kanunlarını yayınlayan organlarında böyle bir muahedeneden bahsedilmemektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgeler ile II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı basınında "Osmanlı-Rus Mukavelesnamesi", "Osmanlı-Rus İtilafnamesi"⁴⁸ ve "1900 İtilafnamesi"⁴⁹ olarak geçmekle beraber konu ile ilgili birçok belgede de "İtilaf" olarak ifade edilmektedir. Buradaki en büyük eksiklik, 1900 İtilafnamesi'nin resmi olarak yürürlüğe girdiğine dair hiçbir belgenin bulunmamasıdır. Ancak yine tezat bir şekilde, bu mutabakat, anlaşma anlamına gelen "itilafname" olarak ifade edilmektedir. Biz de belgeler ışığında, bu mutabakatı aslına uygun bir şekilde "1900 İtilafnamesi" olarak kabul ediyoruz.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK), nr: 147-37.

Hariciye Nezareti Belgrat Sefareti (HR.SFR_3), nr: 722-54; 722-58.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), nr: 195-33; 2840-35; 2899-6.

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstisare Odası (HR.HMŞ.İŞO), nr: 206-42.

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), nr: 33-25.

İrade Hususi (İ.HUS), nr: 114-62; 114-74; 119-8; 132-66; 137-4; 151-15; 163-51.

Şura-yı Devlet (ŞD), nr: 1230-33.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), nr: 405-38.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), nr: 60-108.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), nr: 34-66.

2. Süreli Yayınlar

Divân İlmi Araştırmaları

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

İkdam

Osmanlı Araştırmaları

3. Tetkik Eserler

"Osmanlı-Rus İtilafı", *İkdam*, 25 Ekim 1913, s. 2.

"Şarki Anadolu Şimendiferleri ve Rusya", *İkdam*, 24 Ekim 1913, s. 2.

ACEMOĞLU, Daron, ROBINSON, James A., *Ulusların Düşüşü*, Çev. Faruk Rasim Veli-oğlu, İstanbul, Doğan Kitap, 2017.

BAYDUR, Mithat, "Osmanlı - Alman İlişkilerinde Anadolu ve Bağdat Demiryollarının Yeri", Osmanlı, c. II, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991.

BEYDİLLİ, Kemal, "Bağdat Demiryolu", *İslam Ansiklopedisi*, c: 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

BİRİNCİ, Ali, "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Meselesi", *Divân İlmi Araştırmaları*, Sayı: 19 (2005/2).

DİNÇER, Sinan, "Osmanlı'dan Dışarıya Ermeni Göçü ve Tabiiyet Politikaları", 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım, Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

⁴⁸ BOA, ŞD, nr:1230-33, ek 32: 24 Mart 1910; "Osmanlı - Rus İtilafı", *İkdam*, 25 Ekim 1913, s. 2.

⁴⁹ BOA, İDUİT, nr:33-25, ek 17:5: 26 Haziran 1912; "Şarki Anadolu Şimendiferleri ve Rusya", *İkdam*, 24 Ekim 1913, s. 2.

- EARLE, Edward Mead, *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı*, Haz. Nurer Uğurlu, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2003.
- ENGİN, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul, Eren Yayınları, 1993.
- GÜLSOY, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1994.
- IMBERT, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri*, Çev. Adnan Cemgil, İstanbul, Engin Yayıncılık, 1981.
- İRTEM, Süleyman Kani, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 1999.
- KARAL, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011.
- KAYNAK, Muhteşem, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 1-2 (1985).
- KİESER, Hans-Lukas, *Iskalanmış Barış*, Çev. Atilla Dirim, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- KÜÇÜKÜĞURLU, Murat, "Meşrutiyet Devrinde Trabzon - Erzurum Demiryolu Teşebbüsleri", *Osmanlı Araştırmaları* 32 (2008).
- ÖZYÜKSEL, Murat, *Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul, Arba Yayınları, 1988.
- PASTIRMACIYAN, Karakin, *Anadolu-i Şarki Şimendifer Meselesi*, Dersaadet, Araks Matbuası, 1328.
- Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1987.
- Türkçe Sözlük*, Haz. İsmail Parlatır vd., c. I, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih*, İstanbul, Der Yayınları, 2006.
- ULUĞBAY, Hikmet, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik*, Ankara, De Ki Yayınları, 2008.
- YILDIRIM, İsmail, "Osmanlı Demiryolu Politikasına Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2002).

Ek 2. 1913 Yılında Fransızlar ile Yapılan Antlaşmaya göre Karadeniz Demiryollarının Güzergâhı

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) *

II

Accord Annexe

Sur les Chemins de fer et les ports.

Articles .

- 1- Réseau de la mer Noire
- 2- " " Smyrne-Cassaba
- 3- Prolongement du Smyrne-Cassaba et du Moudania-Brousse-Ligne de Smyrne aux Dardanelles.
- 4- Réseau du Damas-Hama:Lignes nouvelles
- 5- " consolidation du trafic de la ligne Beyrouth-Damas-Uzérîb.
- 6- " -Rachat
- 7- Tramways libanais
- 8- Ligne de Jaffa-Jérusalem
- 9- Ligne de Damas à Mâan, de Deraa à Caiffa et leurs embranchements.
- 10-Ports de Jaffa, Tripoli, Héraclée, Inéboli, Caiffa.
- 11-Port de Beyrouth
- 12-Quais de Constantinople
- 13-Rachat des voies ferrées et des ports.
- 14-Exclusion de tout traitement préférentiel.

Article I.

Réseau de la mer Noire.

Le Gouvernement Impérial Ottoman déclare que dans le dessin de constituer un réseau homogène de Chemin de fer à voie normale, dit réseau de la mer Noire il a traité avec un groupe français, auquel il a concédé la construction des lignes de Samsoun-Sivas-Pékéridj avec embranchements vers Tokat et Harpout, aux termes d'une convention qui vise également les lignes et embranchements: 1° de Soulou-Séraï vers Goyzad jusqu'à la ligne de partage des eaux entre les bas-

HE.SYS

2899/6

8

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

sins du Yéchi-Irmak et du kizil-Irmak, 2° de Havza à Bolou avec embranchement éventuel vers Héraclée; 3° de Pékéridj à Trébizonde; 4° de Karpout à Arghmana Maden avec prulongement éventuel vers Bitlis et Van.

Le Gouvernement Impérial déclare, en outre qu'aux termes d'une autre convention, l'exploitation du réseau ci-dessus défini est réservée, pour une durée de trente ans, au même groupe français qui devra à cet effet constituer une société d'exploitation ottomane.

Article II.

Réseau de Smyrne Cassaba

Le Gouvernement Impérial Ottoman déclare qu'il s'est engagé vis-à-vis de la société ottomane de Smyrne-Cassaba et prulongement, à ne point user de son droit de rachat avant l'année 1943.

Les dépenses que cette société devra supporter en vue de la réorganisation de l'ancien réseau de Smyrne-Alaschéhir, qui est la propriété de l'Etat sont déterminées dans un accord spécial intervenu à cet effet.

Article III.

Prolongement du Smyrne-Cassaba-et du Moudania-Brousse-Ligne de Smyrne aux Dardanelles.

Dans son désir de favoriser la constitution de réseaux homogènes en tenant compte du développement normal des lignes déjà existantes, le Gouvernement Impérial Ottoman déclare qu'aux termes d'avenants à leurs actes de concession il a reconnu respectivement aux sociétés de Smyrne Cassaba et de Moudania-Brousse un droit de préférence à condition égales pour les embranchements de la ligne de

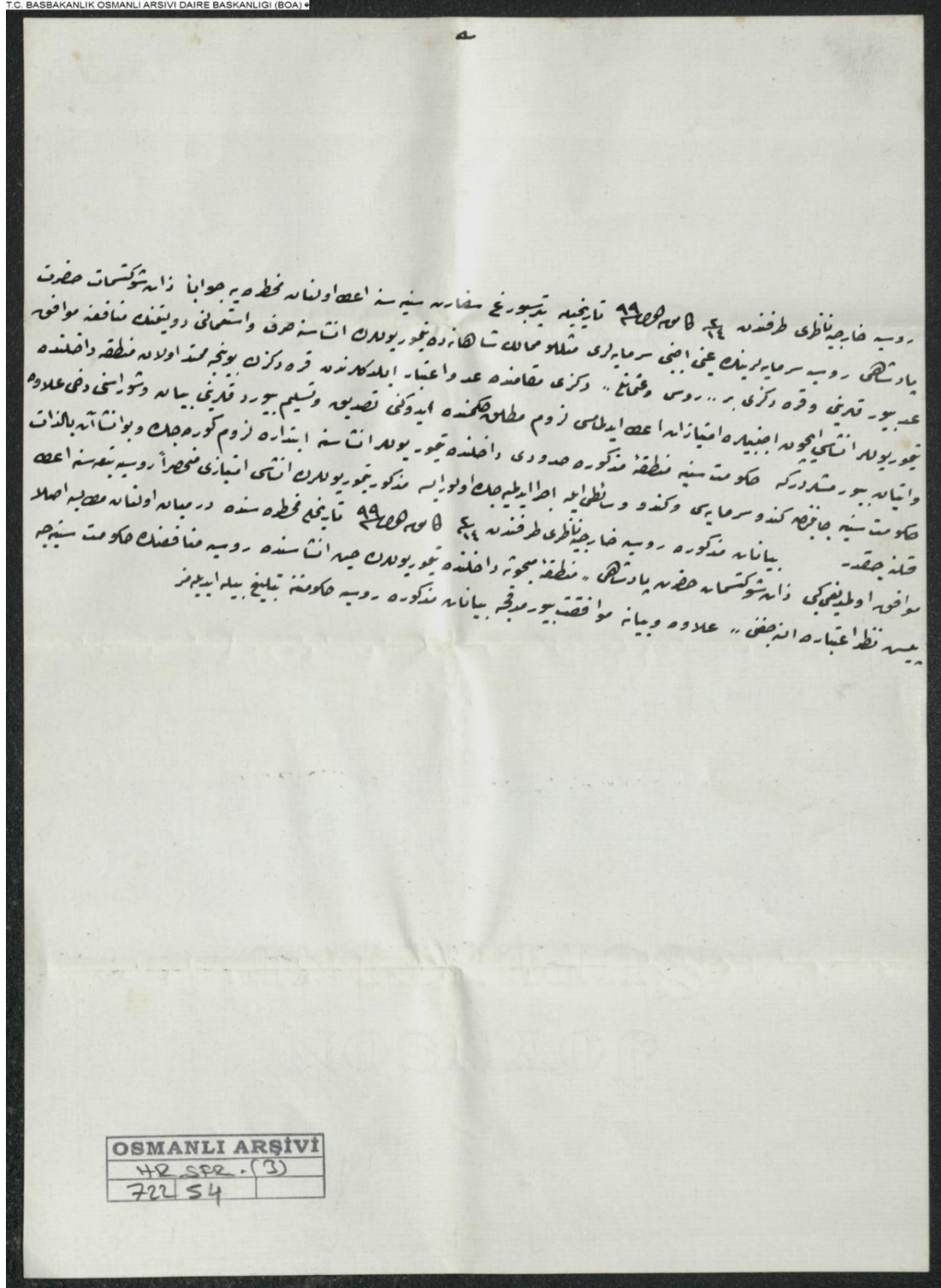
HR.SYS

2899/6

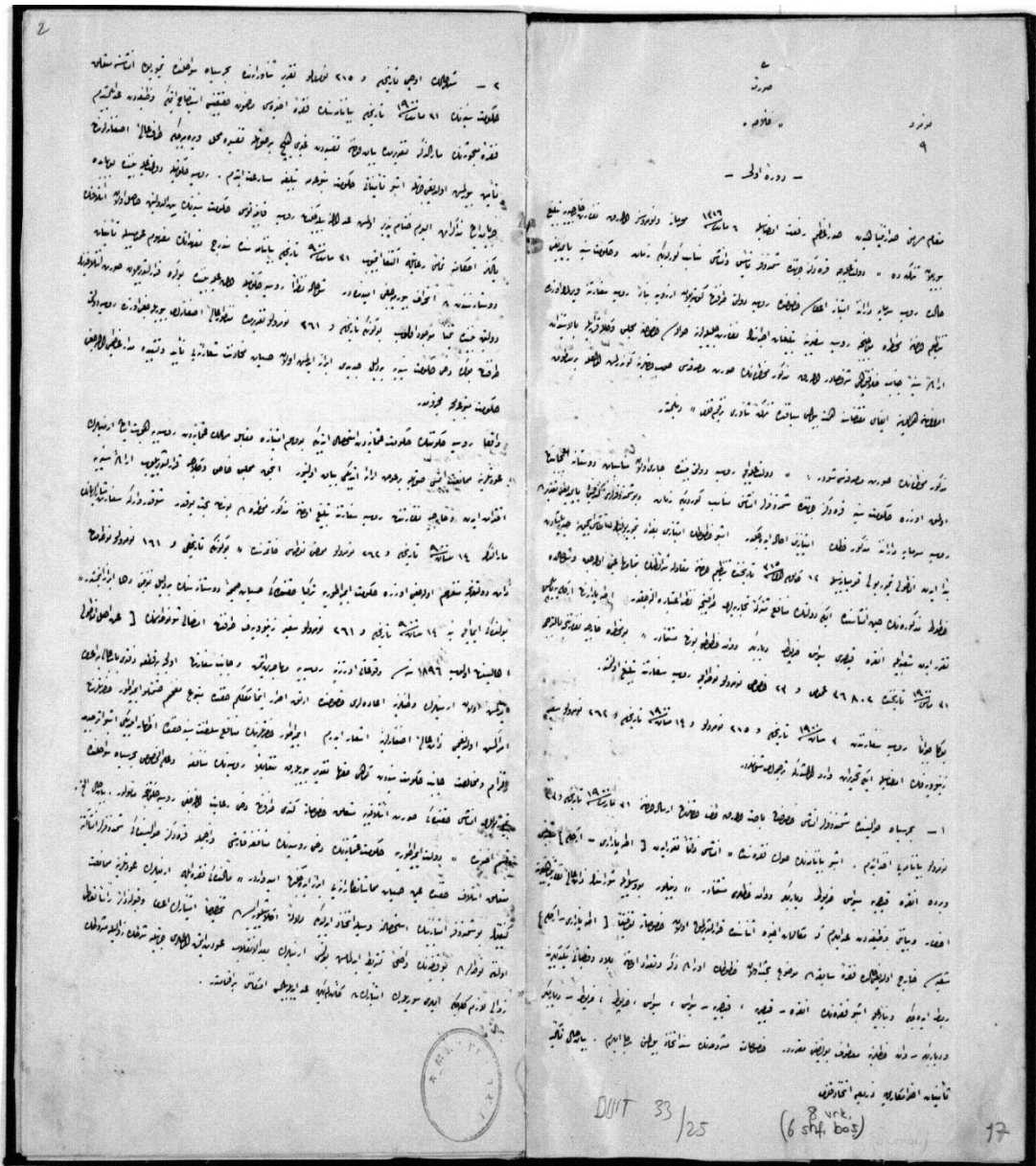
9

Ek 3. Aralık 1899 Tarihinde Rusya'nın Karadeniz Demiryolları İmtiyazını İstedığıne Dair Verdiği Notaya Cevap

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

Ek 4. Karadeniz Demiryolları Ayrıcalığına Rusya'ya Veren 1900 İtilafnamesi'nin Özeti

Topal, Coşkun, “Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Anlaşması”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, ss.313-330.

TÜRK-RUS İLİŞKİLERİ VE MOSKOVA ANLAŞMASI*

Coşkun TOPAL**

* Araştırma makalesidir.

Bu çalışma, “Mütareke İstanbul’unda Ruslar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 176, ss.173-182, 2008 ve *Milli Mücadele’de Türk-Rus İlişkileri*, Murathan Yayınları, Ankara 2012 bağlamında hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
E-Posta: coskuntopal@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3627-6805

Anahtar Kelimeler: Mütareke Dönemi, Moskova Antlaşması, Türkiye, Rusya, Dış Politika

Keywords: The period of Truce, Moscow Agreement, Turkey, Russia, Foreign Policy

Gönderim Tarihi: 16.11.2018
Kabul Tarihi: 10.12.2018

Öz: Türkiye ve Rusya ilişkileri 15. yüzyıl sonuna kadar giden köklü bir geçmişe sahiptir. İki ülke, 1682 yılından 1918 yılına kadar savaşlar, ittifaklar, yardımlar ve dostlukların yaşandığı yaklaşık 250 yıllık sürecin beşte birini mücadele ile geçirmişlerdi. I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti, aynı ittifak sistemi içerisinde yer almak amacıyla Rusya’ya yönelik girişimlerde bulunmuş ama iki ülke arasında anlaşma sağlanamadığından savaşta rakip iki ittifak grubu içerisinde yer almışlardı. 1914’te başlayan I. Dünya Savaşı, 1917 yılına geldiğinde Rusya’da devrimin kapısını aralamıştı. Rusya’nın merkezî devletlere karşı İngiltere ve Fransa’nın yanında savaşa girmesi, Romanov Hanedanının sonunu getirmiştir.

Rusya’da Bolşevik İhtilali sonrası büyük değişim yaşanırken savaşın kaybedilmesinden sonra Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması sonucunda İtilâf Devletleri Türkiye’yi parçalamaya, siyasi ve ekonomik bakımdan büyük emperyalist devletlerin tam egemenliği altına girmeye mahkûm etmişti. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türk halkı, bir yandan padişah yanlılarının körüklediği isyanlarla uğraşırken diğer yandan özgürlüğünü ve bağımsızlığını korumak için istilacılara başkaldırmıştı. Bu süreçte, Bolşeviklerle ilişki kurmak ve onların yardım ve desteğini almak hep ön planda olmuştur. Batılı emperyalist devletlere karşı bir tehdit oluşturan Sovyet Rusya, Anadolu’da millî bağımsızlık mücadelesinin önderleri yardım alınabilecek tek alternatifti. Bu nedenle Sovyet Rusya ile yakın ilişkiler kurulması öncelikli olarak ele alınmıştır. Buna bağlı olarak yeni Türkiye’nin en yakın dostu Sovyet Rusya olmuştur.

İki ülke arasındaki düşmanlık yerini yakın bir dostluk ve güvene bırakmakla birlikte, çeşitli vasıta ve kişiler tara-

findan şekillendirilen ilk ilişkiler, yeni ümitlerle birlikte, birtakım sıkıntıların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte iki ülke, önce karşılıklı olarak elçiler atamış ve ardından 16 Mart 1921'de Moskova'da dostluk anlaşmasını imzalamıştır. Bu çalışmada mütareke dönemi Türk-Rus ilişkileri, Moskova Antlaşması'nın iki ülke ilişkileri açısından önemi ve sonuçları üzerinde durulacaktır.

TURKEY-RUSSIA RELATIONS AND MOSCOW TREATY

Abstract: From the early fifteenth century, the notion of a relationship between Turkey and Russia had been established. From 1682 onwards, a variety of war, peace, fluctuating alliances between the two states continued to be recorded up to 1918. Before the breaking out of the First World War, the Turkish administration sought to embark on a possible alliance with Russia; but due to some disagreements, the two states failed to participate within the same group of an allied power, then furthering internal and external turmoil among them led the two neighbouring countries to side with rival groups of the states, positioning against each other as the adversary during the war. However, as entering 1917 there existed a revolution in Russia, ending the reign of Romanov Dynasty. With the advent of the Russian Revolution, Russia withdrew from the war and ceased hostilities against Turkey.

Since the end of the First World War, while some alterations were taking place in Russia, the victories allied powers had purported to dismember the territory of Turkey, pushing the Turkish state into accepting to come under the control of England and France. In 1918 the imperialist powers empowered themselves with Mudros armistice agreement which marked the defeat of Turkey and the treaty of Sevres. Turkey under the leadership of Mustafa Kemal strove to preserve its independence and freedom whilst dealing with the invading states. Soviet Russia was the only option from which the leadership of Turkey struggling to survive the pressure of the invading forces decided to benefit. The diverging of Russia from her former allies and Turkey's stand-off with the Western countries including England and France fuelled concerns of a foreign policy shift that resulted in Turkey forging stronger political links with

Soviet Russia at international level. Soviet Russia had become the closest ally of the renewed Turkey.

Both countries after the end of the war sought to gain approval of their newly existing state apparatus through diplomatic relations, removing the long-term hostility which had been inherited from the past relations. Newly formed relationships with great opportunities including hopes and expectations among Turkey and Soviet Russia brought out new tensions and crisis as well. Nonetheless, the treaty of Moscow signed on 16 March 1921 between Soviet Russia and Turkey that formed friendly relations between the two states.

1. Türkiye-Rusya İlişkilerinin Tarihsel Boyutu

Türkiye ve Rusya ilişkileri 15. yüzyıl sonuna kadar giden köklü bir geçmişe sahiptir. 16. yüzyılda Astrahan Hanlığını ilhak ettikten sonra Karadeniz ve Kafkasya'ya yönelen Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bölgede bir güç ve hâkimiyet kurma mücadelesi başlamıştı. İki ülke, 1682 yılından 1918 yılına kadar savaşlar, ittifaklar, yardımlar ve dostlukların yaşandığı yaklaşık 250 yıllık sürecin beşte birini mücadele ile geçirmişlerdi.¹ I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti, aynı ittifak sistemi içerisinde yer almak amacıyla Rusya'ya yönelik girişimlerde bulunmuş ama iki ülke arasında anlaşma sağlanamadığından savaşta rakip iki ittifak grubu içerisinde yer almışlardı.² 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı, 1917 yılına geldiğinde Rusya'da devrimin kapısını aralamıştı. Rusya'nın merkezi devletlere karşı İngiltere ve Fransa'nın yanında savaşa girmesi, Romanov Hanedanının sonunu getirmiştir. Ülke yönetimindeki yetersizlik ve ulaştırma sisteminin çökmesi, Şubat 1917'de yiyecek için yapılan gösterilerin bir isyana dönüşmesine yol açmış ve Rus Çarı II. Nikola, tahttan çekilirken liberallerden ve sosyalistlerden oluşan geçici bir hükûmet kurulmuştur. Ancak yeni hükûmetin savaşı sürdürmekteki ısrarı, başarısızlığına ne-

¹ Burçak, 1983: 4-5.

² Bilge, 1992: 1-5.

den olmuş ve iktidar 7 Kasım 1917'de, Lenin'in başkanlığı altında Bolşeviklere intikal etmişti.³ Bolşeviklerin iktidara gelmesi Rusya'nın, müttefikleri ile olan ilişkilerini bozdu. Savaşın devamının kapitalist düzenin yararına olduğuna inanan yeni hükümet, 26 Kasım 1917'de Alman Orduları Doğu Cephesi Komutanlığına başvurarak mütareke isteğinde bulundu. Yapılan görüşmeler sonunda Rusya, müttefiklerini savaş alanlarında yalnız bırakarak Merkezî Devletlerle 3 Mart 1918 tarihli barış antlaşmasını imzalayarak savaştan çekildi. İç savaş koşullarının yaşandığı Sovyet Rusya'daki hâkim görüş, antlaşmanın zorunluluktan kabul edildiği idi. Brest Litovsk Rusya ve Osmanlı Devleti arasında iyi ilişki kurulmasını sağlayamamıştı. Antlaşmanın 4. Maddesine göre Rusya, Türkiye'nin doğu illerini derhal boşaltarak Türkiye'ye iade edecek; Ardahan, Kars ve Batum, Rus askeri tarafından boşaltıldıktan sonra Türkiye ile ilişki kuracaktı.⁴ Brest Litovsk Barışı, Rusya'nın Anadolu'nun Doğu illerinin boşaltmasını ve Osmanlı Devleti'ne düzenli biçimde geri verilmesi için gerekli işleri yapmasını öngörüyordu. Anlaşmaya göre Rus orduları, Ardahan, Kars ve Batum sancaklarını gecikmeden boşaltacak ve buralarda yaşayan halk, yeni durumu komşu devletler (Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan) ve özellikle Osmanlı Devleti ile anlaşarak belirleyecek ve bu konuda Rusya tarafından serbest bırakılacaktı. Böylece, Bolşevik hükümeti 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önceki Türk-Rus sınırına dönüşmesini, Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının halkının rızası olmak koşuluyla Türkiye'ye iadesini kabul etmişti.⁵ Diğer yandan Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya'da kurulan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri arasında, 4 Haziran 1918'de Batum'da barış ve dostluk anlaşmaları imzalanmıştı. Batum anlaşmaları ile Osmanlı Devleti Gürcistan'dan Ahıska ve Ahılkelek'i, Ermenistan'dan ise Gümrü,

Karakilis, Nahçıvan ile Erivan-Culfa demiryolunu alıyor, böylece Osmanlı toprakları 1828 sınırına ulaşıyordu.⁶

Bununla birlikte Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Antlaşmanın 4. Maddesi konusunda Osmanlı Dışişleri Bakanına gönderdiği notada, Türkleri anlaşma koşullarını ihlal etmekle suçlamıştı. Çiçerin'e göre Türk ordusunun Bakü'ye kadar ilerlemesi antlaşmayı geçersiz kılıyordu. Sovyet Dışişleri 6. Kongresinde, Çiçerin, iki ülke arasında Berlin'de yapılan görüşmelerde sonuç alınmadığını ve Antlaşmanın tek yanlı olarak Ruslarca feshedildiğini, bu durumun Türklere bildirildiğini ifade etmişti. Bu süreçte Osmanlı yönetiminin, 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletleri ile Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalması, Rusya'nın Brest Litovsk Antlaşması'nı tek yanlı olarak feshetme kararına karşı koyma gücünü ortadan kaldırmaktaydı.⁷

2. Mütareke Dönemi Türkiye-Sovyet Rusya İlişkileri

Rusya'da Bolşevik İhtilali sonrası büyük değişim yaşanırken savaşın kaybedilmesinden sonra Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması sonucunda İtilaf Devletleri Türkiye'yi parçalamaya, siyasi ve ekonomik bakımdan büyük emperyalist devletlerin tam egemenliği altına girmeye mahkûm etmişti. Türk ordusu küçültülmüş, silahları elinden alınmış ve İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi sonrası, savaş içerisinde imzaladıkları gizli paylaşım anlaşmalarını gerçekleştirmek için Türkiye'yi yer yer işgal etmeye başlamışlardı. İşgale karşı merkezî hükümetin yetersiz kalması ile ülke genelinde Kuvâ-yı Milliye olarak adlandırılan millî direniş birlikleri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Dört yıl süren I. Dünya Savaşı'nın ardından Türk halkı Mustafa Kemal'in üstün liderliği altında bu kez kendi anayurdunu ve bağımsızlığını kurtarmak kararıyla yeniden silaha sarıldı ve Millî Mücadele'yi başlattı. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa

³ Roberts, 2010: 608.

⁴ Kurat, 2014: 85.

⁵ Yıldırım-Özönder, 1991: 15-17

⁶ Öztoprak, 2003: 136.

⁷ Sonyel, 2014: 85-86.

Kemal Paşa ve arkadaşları kısa sürede birbirinden ayrı hareket eden Kuvâ-yı Milliye güçlerini teşkilatlandırmış ve merkezî bir yönetim altında birleştirmiştir. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türk halkı, bir yandan padişah yanlılarının körüklediği isyanlarla uğraşırken diğer yandan özgürlüğünü ve bağımsızlığını korumak için istilacılara başkaldırmıştı.⁸ Bu süreçte, Bolşeviklerle ilişki kurmak ve onların yardım ve desteğini almak hep ön planda olmuştur. Batılı emperyalist devletlere karşı bir tehdit oluşturan Sovyet Rusya, Anadolu'da millî bağımsızlık mücadelesinin önderleri yardım alınabilecek tek alternatifti. Bu nedenle Sovyet Rusya ile yakın ilişkiler kurulması öncelikli olarak ele alınmıştır.⁹ Buna bağlı olarak yeni Türkiye'nin en yakın dostu Sovyet Rusya olmuştur.¹⁰

İki ülke arasındaki düşmanlık yerini yakın bir dostluk ve güvene bırakmakla birlikte, çeşitli vasıta ve kişiler tarafından şekillendirilen ilk ilişkiler, yeni ümitlerle birlikte, birtakım sıkıntıların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Türkiye-Sovyet Rusya ilişkilerinde başlangıcından itibaren her iki taraf açısından da sancılı ve sıkıntılı bir süreç yaşanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi açılıncaya kadar olan pek çok Türk ve Rus heyeti karşılıklı ziyaretler gerçekleştirmişler; para, silah, malzeme, sağlık ekipmanı ve yiyecek gibi kalemlerde karşılıklı yardımlarda bulunmuşlardır. Bu dönemde yardımların çoğunun Rusya'dan Türkiye'ye olduğu görülmektedir. 4-11 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi sonrasında Halil (Kut) Paşa, Mustafa Kemal tarafından Moskova'ya gönderilmiştir. Amaç, Sovyet Rusya ile ilişkileri geliştirmek; silah, cephane ve para yardımı sağlamaktır. Sovyet Rusya ise daha önce Mahmudov adlı bir temsilciyi Sivas Kongresi'ne gözlemci olarak göndermişti. Halil Paşa, 1920 baharında vardığı Moskova'da

Türkiye'nin içinde bulunduğu ağır durumu anlatmış, kısa bir süre sonra kurulacak millî hükûmetin Sovyetler ile dostluk ve barış anlaşması imzalama niyetinden bahsetmiş ve karşı taraftan da olumlu cevap almıştır. Sivas Kongresi'nden TBMM'nin açılışına kadar olan süreçte, Türkiye-Sovyet Rusya ilişkileri, iki ülke ve iki kültürün birbirini tanımaya başlaması ile karşılıklı yardımların gidip geldiği dönem olarak nitelendirilmektedir.¹¹

Diğer yandan 1920 yılı hem Sovyet Rusya'nın milliyetler politikası açısından hem de Kafkasya'da bağımsızlığını yeni kazanan bu üç devlet açısından bir dönüm noktası olmuştur. İç savaşın sona ermesiyle birlikte "milletlerin kendi kaderini tayin hakkı", ayrılma hakkı olarak değil, birçok milletten oluşan sosyalist bir toplumda milletler arasında eşitlik ve bir milletin diğer bir millet tarafından sömürülüşüne son verilmesi biçiminde sunulmaya başlanmıştı.¹² Böylece Güney Kafkasya'daki bağımsız devletlerin sovyetleştirilmesi ve yeniden Rusya'nın egemenlik alanına alınması meşruiyet kazanmış oluyordu. Böylece iki ülke yeniden sınır komşusu oluyordu. Bununla birlikte İngiltere ve Fransa iki ülke arasında doğrudan bağlantıyı önlemek için Kırım ve Güney Kafkasya'yı ellerinde bulundurmaya büyük önem veriyorlardı. Kırım'da General Vrangel'i, Güney Kafkasya'da Gürcü Menşevikleri, Ermeni Taşnakları ve Azerbaycan'ı destekliyorlardı. İngiltere ve Fransa arasında çok ciddi ekonomik ve toprak anlaşmazlıkları ve Türkiye üzerinde çıkar çekişmeleri bulunmakla birlikte, Sovyet Rusya'ya karşı ortak bir politika izlemekteydiler. S. Aralov'a göre İngiltere, Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki yakınlaşmayı baltalamak istiyor ve bu amaçla Orta Asya'da Panislamizm ve Pantürkizm akımlarını destekliyordu.¹³ Stalin'in Vladikafkas'tan Lenin'e

⁸ Aralov, 1967: 20.

⁹ Aslan, 2002: 14.

¹⁰ Burçak, 1983: 5.

¹¹ Benhür, 2008; <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/415>.

¹² İç savaşın sona ermesiyle milletlerin kendi kaderini tayin hakkı, ayrılma hakkı olarak değil birçok milletten oluşan sosyalist bir toplumda milletler arasında eşitlik ve bir milletin diğer bir millet tarafından sömürülüşüne son verilmesi biçiminde sunulmaya başlanmıştı. Carr, 1989: 333; Tellal, 2001: 4.

¹³ Aralov, 1967: 21.

çektığı 26 Ekim 1920 tarihli telgrafta, Gürcistan'ın ise Batum'u İtilaf Devletlerine vererek Vrangel ordusuna geri çekilme yolu açmak isteği ifade ediliyordu.¹⁴

3. TBMM'nin Açılışı Sonrası Türkiye-Sovyet Rusya İlişkileri

TBMM Hükûmeti, kurulduğu günden itibaren Sovyet Rusya ile iyi ilişkilere girmek ve onunla anlaşmalar yaparak Batıya karşı verdiği mücadelede onun desteğini almak için büyük çaba harcamıştır. 23 Nisan 1920 tarihinde TBMM'nin açılışını izleyen 26 Nisan 1920 tarihinde, Atatürk'ün Lenin'e yazdığı ünlü mektup TBMM hükümetinin ilk dış politika çalışmalarından birisi olarak ortaya çıkar. Atatürk bu mektubu TBMM Başkanı sıfatı ile yazmış ve Moskova'ya göndermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya lideri Lenin'e yazdığı mektupta iki ülkeyi tehdit eden emperyalist güçlere karşı siyasi ve askerî dayanışma önermişti.¹⁵ Mektupta en dikkat çekici nokta, emperyalizm aleyhine girişilecek ortak mücadele için Sovyetlerden başlangıç olarak 5 milyon altın, asker, silah, cephane ve malzemenin gönderilmesinin istenmesidir. Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin (George Vassilievitch) tarafından, Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e yazdığı 26 Nisan 1920 tarihli mektubun 3 Haziran 1920'de cevaplandırılması ile iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler resmen başlamıştı.¹⁶ Çiçerin, Sovyet Rusya tarafından gönderilen bir elçilik heyetinin de yolda olduğunu bildirmişti.¹⁷ 3-4 Mayıs 1920'de yapılan seçimle oluşan ilk TBMM Hükûmeti, 5 Mayıs'ta yaptığı ilk toplantıda; birinci gündem maddesi olarak Sovyet Rusya ile ilişkileri ele almış ve Rusya'ya bir heyet gön-

derilmesini kararlaştırmıştır. Dışişleri Bakanı Bekir Sami (Kunduh) Bey başkanlığında, Yusuf Kemal (Tengirşek), Dr. İbrahim Tali (Öngören), Osman ve Seyfi beylerden oluşan heyet, 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan ayrılmış, 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya ulaşmış ve burada Sovyet Rusya ile bir dostluk anlaşması imzalamak için görüşmelerde bulunmuştur.¹⁸ 24 Ağustos 1920'de bir Türk-Rus anlaşma taslağı hazırlanmış ve Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye para ve silah konusunda yardım etmesi kararlaştırılmıştı. Ancak 27 Ağustos 1920'de Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin'in Türkiye'den Ermeniler lehine toprak talebi karşısında, görüşmeler bu aşamada kesilmişti.¹⁹ Moskova görüşmeleri TBMM'nin 16-17 Ekim 1920 tarihlerindeki gizli oturumlarında tartışılmıştı.²⁰

Sovyet Rusya'nın Ermenistan için toprak talebi, TBMM Hükûmetinde Rusya'daki yönetime karşı şüphe ve güvensizlik duygularının canlanmasına neden olmuştur. Bu süreçte Sovyet Rusya'nın İstanbul ve Anadolu'daki komünist faaliyet ve örgütlenmelere desteği bu güvensizliği beslemiştir. Bundan dolayı TBMM 1921 yılı başlarında bir yandan Türkiye'deki komünist ve sosyalist grupların faaliyetlerine karşı sıkı önlemler alırken diğer yandan özellikle Doğu sınırındaki güvenlik önlemlerini arttırmıştır.

3.1. Anadolu'da Bolşevik Yanlısı Hareketlere Ara Verilmesi

Sovyet Rusya ile işbirliğini sağlayacak elverişli ortamın hazırlanması için 1920 Mayıs ayında gizli olarak kurulan Yeşil Ordu Cemiyeti'nin başlangıçtaki amacı halka ha-

¹⁴ Aralov, 1967: 23.

¹⁵ Çoker, 1994: 599.

¹⁶ Tevetoğlu, 1964: 28-31.

¹⁷ Belen, 1973: 182. Elçilik Heyeti Başkanı Upmal An-garski, 4 Ekim 1920'de Ankara'ya varmıştır. Jaechke, 1989: 123.

¹⁸ Yusuf Kemal Bey, TBMM'de yaptığı konuşmada, Ankara'dan ayrılışlarından yetmiş bir gün sonra Moskova'ya vardıklarını ifade etmektedir. *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, 1999: 159.

¹⁹ Tengirşek, 1981: 158-164. Çiçerin, anlaşmanın kabulünü ve yardımı, Ermenilere Van, Bitlis ve Muş vilâyetlerinden yer verilmesine bağlamıştı. Bıyıklıoğlu, 1981: 152.

²⁰ Aslan, 2002: 14-15; Yusuf Kemal Bey'in Moskova görüşmeleri üzerine TBMM'de yaptığı açıklamadan sonra söz alan Gümüşhane mebusu Hasan Fehmi Bey, Sovyet Rusya'yı yönetenlerin, dış siyasette Rus Çarı Petro ile aynı düşüncüyü paylaştıklarını, aynı ideali takip ettiklerini ifade ediyordu. Bkz. *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, 1999: 159.

kikâtlere anlatmak ve onları Millî Mücadele'nin gerekliliğine inandırmaktı.²¹ Cemiyetin kurucu ve yöneticileri arasında Nazım (Resmor), Şeyh Servet (Akdağ), Dr. Adnan (Adıvar), Eyüp Sabri (Akgöl), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Hüsrev Samî (Kızıldoğan), Süreyya (Yiğit), Sırrı (Bellioğlu), Mustafa (Cantekin), Hamdi Namık (Gör), Muhittin Baha (Pars), Mahmut Celal (Bayar), Hakkı Behiç (Bayıç), Çerkez Ethem, Reşit ve Tevfik beyler bulunmaktaydı. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin yayılması için Ankara'da ilk resmî Sovyet temsilcisi Şerif Manatov'la birlikte sosyalizm üzerine konferanslar veren Vakkas Ferit adında bir mülkiye kaymakamı çok çalışmıştı.²² Çerkes Ethem'in de katılmasıyla ciddi bir silahlı kuvvete sahip olan Yeşil Ordu Cemiyeti, Ankara açısından önemli bir tehdit unsuru hâline gelmişti. Cemiyet, ağırlık merkezini Çerkes Ethem'in güçlü olduğu Eskişehir'e taşıdıktan sonra, burada Eylül 1920'de Arif Oruç vasıtası ile Seyyare-i Yenidünya adında günlük bir gazete yayınlamaya başlamıştı.²³ Dr. Samih Çoruhlu da Komünist-Bolşevik tahrikâtı ve teşkilâtı olarak nitelediği Yeşil Ordu'nun bu dönemde özellikle revaçta olduğunu kaydetmektedir.²⁴

Sovyet Rusya etkisinin Anadolu'daki sol hareketi yönlendirme tehdidi karşısında

Ankara yeni tedbirler alma gereğini duydu. İçeriden ve dışarıdan çeşitli maksatlarla komünist cereyanın ülkemize girmesine ve milletimizin birlik ve sükûnunu ihlal edecek durumlara karşı makul bir tedbir olarak hükûmetin bilgisi dâhilinde Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın kurulması kararlaştırıldı. Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın kurulduğu 18 Ekim 1920'de Yeşil Ordu Cemiyeti'nin bu fırkaya inkılap ettiği Dâhiliye Vekâleti'nden vilayetlere yapılan bir tamimle duyuruldu.²⁵ Mustafa Kemal Paşa, 31 Ekim 1920'de Batı Cephesi Komutanı Ali Fuad Paşa'ya çektiği telgrafta Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın kuruluş gerekçesini açıklıyordu. Mustafa Kemal Paşa içeriden ve dışarıdan çeşitli amaçlarla komünizm cereyanının ülkemize girmekte olduğunun görülmesi üzerine en makul önlem olarak aklı başında olan arkadaşlardan hükûmetin bilgisi altında bir Türkiye Komünist Fırkası teşkil ettirmek olacağını düşünülüğünü belirtiyordu. Bu şekilde komünizm düşüncesine ilişkin bütün cereyanları bir yerde toplamak mümkün olabilecekti.²⁶

Yine 1920 yazında TBMM nezdindeki ilk resmî Sovyet temsilcisi Şerif Manatov'un girişimiyle Ankara ve Eskişehir'de Hafi

²¹ Tunçay, 1978: 130. Hükûmete resmî bir beyanname sunmamış olması itibarıyla gizli bir örgüt sayılan Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi dâhilinde kurulduğu düşünülmektedir. Bkz. Tunçay, 1978: 141. Yeşilordu Cemiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Tevetoğlu, 1991: 197-261.

²² Tunçay, 1978: 136-139. Malatyalı olan Vakkas Ferit Bey, Meşrutiyet sonrası, İttihat ve Terakki Fırkasına mensuptu. Mütareke ortamında Alacadağ Kaymakamlığından istifa etmiş ve TBMM'nin açılış sırasında Ankara'ya gelmişti. Kandemir, 167. Halide Edip hatıralarında Rusların "çok şeytanca" hazırlanmış bir propaganda sistemine sahip olduklarından söz etmektedir. Kendisine Yusuf Hikmet (Bayur) Bey tarafından getirilen Vakkas adında bir Rus propagandacısını "...Önce anlaşacağımızdan emin görünerek hemen propagandaya başlamıştı. Açıklarda vaaz eden bir hoca gibi yere bağdaş kurup oturur, Rus propagandasını alfabetini başından sonuna kadar tekrarlar. En çok ele aldığı sorun zenginlik ve yoksulluk sorunlarıydı. Sınıfların kaldırılması üzerinde uzun uzun durur, gayet anlamsız konuştuğu zaman bile, içtenlikli görünürdü. Kısaca, Rus propaganda alfabetini ezberlemişti ve bunu

baştan başa her yerde tekrarlar dururdu. O konuşurken Türk rençberlerinin ellerinde kuzma kürek, bütün ev veya mal mülk sahiplerine saldırmaları tehlikesini insan gözleriyle görür gibi olurdu..." sözleriyle anlatmaktaydı. Bkz. Adıvar, 1994: 130-131.

²³ Gazetenin adındaki Yeni Dünya sözü Sovyet Rusya'yı simgelemekte, Seyyare sözü ise Kuvva-yı Seyyare'nin yanı sıra Sovyet Rusya'ya bağlılığa da işaret etmekteydi. Bkz. Tunçay, 1978: 142.

²⁴ Çoruhlu, Tefrika No.3. TBMM'de Afyon Mebusu Ali Şükrü (Mehmet Şükrü olacak) ve diğer bazı mebusların bolşevikliğin Türkiye'de mutlaka üstün geleceğini söylediklerini kaydeden Dr. Samih Çoruhlu Eskişehir, Ankara, Mersin ve diğer şehirlerde gizli komünist teşkilâtı kurulduğunu belirterek Hafi Türkiye Komünist Fırkasının kuruluşuna dikkat çekmektedir. Bkz. Çoruhlu, Tefrika No.3.

²⁵ Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nda görev alanlar arasında Tevfik Rüştü (Aras), Mahmut Esat (Bozkurt), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Kılıç Ali Beyler bulunuyordu. Tunçay, 1978: 163.

²⁶ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, 360; Cebeşoy, 1953: 509; Tevetoğlu, 1967: 311-312.

Türkiye Komünist Fırkası kurulmuştu.²⁷ Hafî Türkiye Komünist Fırkası'nın üyeleri arasında Şerif Manatov'un yanı sıra Arif Oruç, Emekli Binbaşı Hacıoğlu Salih bulunmaktaydı. Ayrıca TBMM'de "*Halk Zümresi*" içerisindeki vekillerden bir kısmı bu fırkaya girmişlerdi. Bir süre sonra çalışmaları hükümet tarafından zararlı görülen Şerif Manatov'un sınır dışı edilmesinden sonra Hafî Türkiye Komünist Fırkası hem tabanını genişletmek hem de yasallaşmak amacıyla 7 Aralık 1920 tarihinde Türkiye Halk İştirâkiyûn Fırkası adı ile yeniden kuruldu. Türkiye Halk İştirâkiyûn Fırkası'nın kurucuları Tokat Mebusu Nazım (Resmor), Afyonkarahisar Mebusu Mehmet Şükrü (Koç), Bursa Mebusu Şeyh Servet, Baytar Binbaşı Salih Hacıoğlu ve Ziyetullah Nuşirevan'ndan oluşuyordu.²⁸ Türkiye Halk İştirâkiyûn Fırkası kuruluşundan iki ay kadar sonra Çerkes Ethem'le işbirliği yaparak "*taklîb-i hükûmete*" kalkıştığı iddiasıyla sona erdirilmiş, Fırka ve Emek gazetesi çevresinden Salih Hacıoğlu, Ziyetullah Nuşirevan ve bazı kişiler tutuklanmıştı.²⁹ TBMM'nin 17 Ocak 1921'de Simav, Demirci, Gördes ve civarı halkına yayımladığı bildiride Edhem ve kardeşlerinin Yunan işgalinden henüz kurtulamayan bu bölgede propaganda ve teşkilât yapmakta olduklarının haber alındığı kaydediliyordu.³⁰ Çerkes Edhem'in ayaklandığı sırada Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın organı olarak Ankara'da yayımlanan *Yeni Dünya* gazetesi de hükûmete cephe almıştı. 2 Ocak 1921'de *Yeni Dünya* idarehanesi hükümet taraftarlarınca tahrip edilmiş,

Çerkes Ethem'i destekledikleri gerekçeyle gazetenin imtiyaz sahibi Arif Oruç ve arkadaşları tutuklanmıştı. Türkiye Halk İştirâkiyûn Fırkası, faaliyetlerini 1 Şubat 1921'de terk ettiğini açıklamasına rağmen, fırkanın TBMM'deki temsilcileri Tokat Mebusu Nâzım, Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü beylerle Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmışlardı.³¹

Ankara İstiklâl Mahkemesi tarafından yapılan yargılama sonucunda TBMM Hükûmetini devirerek milletin arzusu hilâfına bir hükûmet kurmaya çalışmak suçundan sanık Ethem ve kardeşleri suçlu bulunmuşlardı. Ankara İstiklâl Mahkemesi 9 Mayıs 1921 tarihli kararı ile Ethem ve kardeşleri hakkında gıyaben idama karar vermişti. Aynı yargılamada hükûmeti devirmek suçunu işleme girişiminde buldukları gerekçeyle Tokat Mebusu Nâzım, matbuat ve istihbarat müdüriyeti memurlarından Ziyetullah Nevşirvan ile ülke dışında bulunan Şerif Manatof 15'er yıl küreğe mahkûm olmuşlardı.³² Yargılama sonucu Hafî Komünist Partisi teşkili suçunu işleme girişiminde bulunmaktan sanık yüksek baytar Binbaşı Hacıoğlu Salih Efendi'nin 15 yıl süreyle küreğe ve askerlik mesleğinden çıkarılmasına, Baytar Yüzbaşı Osman ve Kenan Efendilerin gizli cemiyete girmeleri dolayısıyla askerlik mesleğinden kovulmalarına ve tutuklu kaldıkları müddet yeterli görülerek tahliyelerine, hükûmetin belirleyeceği bir mahalde ikametlerine karar verilmişti.³³ Yine *Yeni Dünya* gazetesi yazarı Nizamettin ile Behram Lütfü, Mustafa Nuri, Abdülkadir

²⁷ Tunçay, 1978: 177; Aslan, 1997: 100. Mete Tunçay, Şerif Manatov'un 24 Mayıs 1920'de Başkirt Cumhuriyeti adına Ankara'ya geldiğini kaydetmektedir. Bkz. Tunçay, 1978: 177. Eski Başkirt Cumhurbaşkanı A. Zeki Veli Togan ise Şerif Manatov'u Türkiye'ye müssil olarak göndermediğini, Türkiye'de komünistlik yolunda çalışmış ve sınır dışı edilmiş olduğunu İstanbul'a geldikten sonra öğrendiğini ifade etmektedir. A. Zeki Veli Togan'ın Şerif Manatov hakkında F. Tevetoğlu'na yazdığı mektuplarda yer alan bilgiler için bk. Tevetoğlu, 1967: 477-478.

²⁸ Geniş bilgi için bk. Tunçay, 1978: 185 vd.

²⁹ Tunçay, 1978: 246. Mustafa Suphi'nin hayatı hakkında bibliyografik bilgi için bk. Cerrahoğlu (Kerim Sadi): 1975: 446-450.

³⁰ T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 135.

³¹ Tunçay, 1978: 248. Yeşilordu ve daha sonra Halk İştirâkiyûn Fırkası mensuplarının yargılanma süreci, Mnerkez Ordusu Komutanı Nureddin Paşa'nın EHUR'e çektiği 19 Ocak 1921 tarihli telgraf üzerine EHU Vekili Fevzi Paşa'nın Heyet-i Vekile'ye yazdığı 24 Ocak 1921 tarihli tezkere ile başlatılmıştı. Bk. Kandırmir, 134-135.

³² T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 135.

³³ Kararın infaz edilmiş olduğunu dair Müdafaa-i Milliye Vekâletinin yazısı genelge ile duyurulmuştu. Bkz. ATASE, ISH: 16, K: 1129, B: 95-1.

Hilmi, Ahmet, Baytar Yüzbaşı Efgan ve Ke-nan adındaki kişiler çeşitli cezalara çarptırılmışlardı. Yenidünya gazetesi başyazarı Arif Oruç'un hükümetin uygun göreceği bir yerde ikametine karar verilmiş, Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi ile Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Bey suçsuz bulunmuşlardı.³⁴ Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin kararının 12 Mayıs 1921'de TBMM'de okunmasıyla Nâzım Bey'in milletvekilliği düşmüştü.³⁵ Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın ise üç ay kadar devan eden varlığı, Ocak 1921'de Çerkes Edhem isyanının bastırılması sırasında kendiliğinden sona ermişti. İsyanın bastırılması sonrasında da Ankara teyakkuzda bulunmaya devam etmişti. Nitekim Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, cephe komutanlıklarına gönderdiği 23 Mart 1921 tarihli emirle Edhem Bey'in faaliyete geçmesi ihtimaline karşı gerekli önlemlerin alınmasını istiyordu.³⁶

Ülke içerisindeki solun bastırıldığı böyle bir ortamda Mustafa Suphi, Bakü'de eski İttihatçılardan temizleyerek yeniden kurduğu Türkiye Komünist Fırkası'nı Anadolu'da teşkilâtlandırmak üzere Kars'a gelmişti.³⁷ Sovyet Rusya ile ilişkilerinde sorun yaratmak istemeyen Ankara Hükümeti, Mustafa Suphi ve heyetinin sınır dışı edilmesini kararlaştırmıştı. Mustafa Suphi ve arkadaşları Erzurum'da ve yollarda halkın aşağılamalarına, hakaretlerine uğramışlar ve Trabzon'da şehir dışında toplanmış olan topluluğun şiddetli gösterileri karşısında

şehre girememişlerdi.³⁸ Seyahatlerine devam edemeyeceklerini anladıklarından Rusya'ya dönmek üzere alelacele kiraladıkları bir motora binerek 28 Ocak günü sahil-den açılan Mustafa Suphi ve yanındakiler Yahya Kâhya'nın adamlarından Faik Reis ve adamları tarafından Sürmene açıklarında öldürülerek denize atılmışlardı.³⁹

Buna karşın Sovyet Rusya, İngiltere ile ticaret anlaşması yapmak için görüşmelerde bulunmaktaydı. Bu görüşmeler, Rusya ile İngiltere arasında 16 Mart 1921'de imzalanan ticaret anlaşması imzalanması ile sonuçlanmıştı. İngiliz-Rus Ticaret Anlaşması'nın giriş bölümünde iki tarafın birbirlerine karşı düşmanca eylemden kaçınacağı belirtiliyordu. Taraflar sınırları dışından doğrudan ya da dolaylı bir resmi propaganda yürütmeyeceklerdi. Özellikle Sovyet Rusya, Asya'daki halkları İngiliz çıkarlarına ve özellikle Hindistan ve Afganistan'da İngiliz İmparatorluğuna karşı askerî, diplomatik veya herhangi bir propaganda yoluyla cesaretlendirmeyecekti. İngiltere'de aynı yükümlülüğü, eski Rus imparatorluğundan ayrılan ülkelerde Sovyet Rusya'ya karşı üstleniyordu.⁴⁰ İki ülke arasında varılan mutabakata göre İngiltere, Rusya'nın Kafkasya siyasetine de müdahale etmeyecekti.⁴¹ Diğer yandan TBMM Hükümeti, Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyetle Londra Konferansına katılmış ve bu heyet, Londra'da Batılı devletlerle ikili anlaşmalar imzalamıştı. Bununla birlikte her iki taraf bir araya geldiklerinde

³⁴ T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 135.

³⁵ Ankara İstiklâl Mahkemesi heyeti adına Cebeliberket Mebusu İhsan Bey'in tezkeresi TBMM'nin 21 Mart 1921 tarihli gizli oturumunda görüşülmüştü. Bk. TBMMZC, Devre I, İçtima 2, Cilt X: 285.

³⁶ ATASE, ISH:10, K: 596, B: 171-1. Çerkes Edhem ve birliklerinin tedibi için bk. Atatürk, 2000: 511-524; T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 88-144; Apak, 1990: 218-219; Özalp, 1988: 166-170; Nadi, 1978: 392-395.

³⁷ Mustafa Suphi, 27 Mayıs 1920'de Bakü'ye geldikten sonra burada daha önce oluşmuş bulunan Türkiye Komünist Fırkası'nı dağıtarak eski İttihatçılardan temizleyerek yeniden kurmuştu. Bk. Tunçay, 1978: 204. Mustafa Suphi'nin Rusya'daki faaliyetleri için bkz. Kurat, 1990: 430-440; Bayur, 1971: 587-652. Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Fırkası'nı Anadolu'ya taşıma girişimi için bk. Aslan, 1997: 264-327.

³⁸ Erzurum Müdafaa-ı Hukuk Heyetinin toptan istifası ederek kurdukları Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti, Mustafa Suphi ve arkadaşlarına karşı halkın galeyana getirilmesinde faal rol oynamıştı Bk. Tunçay, 1978: 235-236.

³⁹ Kandemir, 186; Tunçay, 1978: 237. Mustafa Suphi ve arkadaşlarını Trabzon'dan sınır dışı edilmelerinden sonra öldürülmesinde Trabzon kayıkçıları kâhyası Yahya Kâhya'nın sorumlu olduğu, konusunda araştırmacıların tamamına yakını tarafından kabul edilmektedir. Ancak söz konusu olayı Yahya Kâhya'nın tek başına gerçekleştirip gerçekleştirmediği, arkasında birilerinin olup olmadığı ya da kimin olduğu konusunda farklı görüşler vardır.

⁴⁰ İngiliz Rus Ticaret Anlaşması için bk. Documents on British Foreign Policy 1919-1939 First Series, 1970: 838-841 (No. 845).

⁴¹ Şiraşidze, 1928: 109.

Batılı devletlerle yaptıkları görüşmelerin masumiyetini ve birbirlerine karşı dostluğu zedeleyebilecek bir yönünün olmadığını vurguluyorlardı. Nitekim ne Sovyet Rusya'nın İngiltere ile diplomatik ilişkilerde bulunması ve sonuçta ticaret anlaşması imzalaması ne de TBMM Hükûmetinin Batılı devletlerle görüşmesi 16 Mart 1921'de iki ülkenin Moskova'da dostluk anlaşmasına imzalamasına engel olmamıştır.⁴²

Moskova Antlaşması'ndan önce iki hükûmet karşılıklı olarak elçiler atamıştı. 21 Kasım 1920'de Ali Fuad Paşa Moskova'da görevine başlarken 5 Mart 1921'de Budi Medivani TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya güven mektubunu sunmuştu.⁴³ Moskova Antlaşması sonrası 2 Mayıs 1921'de Natsarenus, Ankara'ya Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti tarafından mümessil tayin edilmişti.⁴⁴ Rus Sefiri Natsarenus 27 Haziran 1921'de güven mektubunu sunmuştu.⁴⁵

Bu arada 1 Eylül 1920'de Bakü'de yapılan Doğu Halklarının Birinci Kongresi'ne TBMM Hükûmeti adına gözlemci olarak katılan Dr. İbrahim Tali Bey, kongreye sunduğu bildiri ile bağımsızlık için savaştığımızı açıklamıştı.⁴⁶

İlımlı sosyalist menşeviklerin idaresinde, 28 Mayıs 1918 tarihinde başkenti Erivan olmak üzere kurulan Ermenistan, aşırı Ermeni milliyetçisi Taşnakların idaresinde yayılmacı bir siyaset izlemeye ve “*Büyük Ermenistan*”ı gerçekleştirmek için çalışmaya başlamıştı. İngiliz Hükûmeti, son olarak Batum'dan birliklerini çekmiş, Kafkasya bölgesini boşaltma işlemini tamamlamıştı. İngilizlerin boşalttığı yerlere Gürcü birlikleri yerleşiyordu. Türk heyetinin, Moskova'ya doğru seyahatlerine devam ettiği Haziran 1920'de, Ermeniler

Oltu'daki Türk mahallî yönetimine karşı geniş çaplı bir saldırı başlatarak bölgedeki Türklere karşı katliama girişmişti. Türk Dışişleri Bakanlığı, bu durumu 7 Temmuz 1920'de protesto etmiş ve Ermenilere ultimatom vermişti. Ancak doğuda askeri harekâtın başlaması için İngiliz birliklerinin bölgeyi boşaltması beklenmişti. İngilizler boşaltma işlemini Temmuz 1920'de gerçekleştirmişlerdir. Son İngiliz birliğinin Batum'dan ayrılması üzerine şehir, halkın karşı koymasına rağmen Gürcü Hükûmetinin eline düşmüş ve bu durum Türkiye tarafından protesto edilmişti.⁴⁷ Bu olaylar üzerine TBMM Hükûmeti Ermenistan'a yönelik askerî harekâtın başlatılmasını ve Misak-ı Milli ilkelerine uygun biçimde Doğu Anadolu sınırımızın gerçekleştirilmesini kararlaştırmıştı. Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir komutasında 28 Eylül'de başlayan askerî harekât sonrasında, Sarıkamış bölgesi ve Kars kurtarılmış, 7 Kasım günü ise Gümrü işgal edilmişti. Ermenilerin barış istemesi üzerine önce bir ateşkes anlaşması, 2 Aralık 1920 tarihinde ise Gümrü Barış Anlaşması imzalanmıştı.⁴⁸ Gümrü Antlaşması ile 1828'de İran'dan Rusya'ya geçen ve 1918'den beri Ermeni işgali altında bulunan İğdır ve Tuzluca ilçeleri ile birlikte Kars bölgesi geri alınmıştı. Yine antlaşmanın ikinci maddesi ile Nahçıvan-Şahtahtı-Şarur bölgesi geçici olarak Türkiye'nin koruyuculuğuna bırakılmıştı.⁴⁹

4. Yeni Türkiye ve Sovyet Rusya Arasında İlk Antlaşma (Moskova 16 Mart 1921)⁵⁰

Sovyet Rusya'nın Ankara'ya atadığı ilk resmi sefir, Budu Medivani 3 Aralık 1920'de Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa ile Gümrü'de yaptığı görüşmede Moskova'da bir Türk heyetinin beklendiğini haber vermişti.⁵¹ Bunun üzerine 7

⁴² Aslan, 2002: 15-17.

⁴³ Soysal, 1989: 29.

⁴⁴ *Varlık*, 12 Kânun-ı isâni 1338, Sayı: 19. 31 Ocak 1922'de Ankara'ya gelen Sovyetler Birliği'nin Türkiye elçisi Semiyon İvanoviç Aralov, Natsarenus'un Türkiye'ye 29 Mart 1921'de elçi olarak tayin edildiğini kaydetmektedir. Bk. Aralov, 1967: 24-25.

⁴⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Haziran 1921, nr:221.

⁴⁶ Kongre hakkında geniş bilgi için bkz. Aslan, 1997: 131-202.

⁴⁷ Bayur, 1995: 65-66.

⁴⁸ Soysal, 1989: 17-27.

⁴⁹ Moskova Antlaşması ile sözkonusu yetki Azerbaycan'a verilmişti. Soysal, 1989: 18.

⁵⁰ Aralov, 1967: 75-76.

⁵¹ Tengirşek, 1981: 190.

Aralık 1920'de İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey başkanlığında Moskova'ya gidecek heyetin kararnamesi çıkartılmıştı.⁵² 19 Aralık 1920'de Ankara'dan hareket eden heyette Yusuf Kemal (Tengirşenk), Rıza Nur, elçilik kâtabi Mehmet Ali Beyler bulunuyordu. 7 Ocak 1921'de Kars'a varan heyet, burada Moskova büyükelçimiz Ali Fuat Paşa ile buluştu. Bu arada Mustafa Kemal Paşa, Dağıstan'a istiklal verilmesi dolayısıyla Lenin'e bir telgraf çekerek bu olayın Bolşevik dünyası ile İslam dünyası arasındaki ilişkilere olumlu etki yapacağına ilişkin inancını ifade etmişti. Lenin, 7 Ocak 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya samimi dileklerini içeren bir telgrafla cevap vermişti.⁵³ Türk heyeti 17 Ocak 1921'de Kars'tan yola çıkmış ve Tiflis, Bakü üzerinden 18 Şubat 1921'de Moskova'ya varmıştı.⁵⁴ Aynı gün akşama doğru, Türk heyeti, Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan ile görüşmüşlerdi.⁵⁵ Bu görüşmede Çiçerin, İngilizlerle bir ticaret anlaşması imzalamak zaruretinde olduklarını, Türkiye ile bir ittifakı düşünmediklerini ve Türklerin aşırı komünistlere karşı şiddetli hareket ettiğini belirtmişti. Çiçerin, Medivani'nin mektubunda siyasi mutabakattan söz ettiğini ifade etmiş, ayrıca Türklerin Ermenilerle yapılan barışta Rusya'nın aracılığını kabul etmemesini ve yapılan protestolara rağmen Gümrü'yü boşaltmamasını eleştirmişti.⁵⁶ 22/23 Şubat 1921'de Türk heyetini kabul eden Stalin de İngilizlerle yapacakları ticaret anlaşmasını gerekçe göstererek ittifak yapamayacaklarını bildirmişti. An-

cak Stalin, hemen bir kardeşlik anlaşmasının imzalanabileceğini, para ve silah yardımında bulunabileceklerini belirtmişti. Stalin, Ermenistan sorununun görüşmelerde ele alınıp alınmayacağı hakkında Türk heyetinin sorusunu "*Siz Ermenistan meselesini kendi kendinize hallettiniz. Eğer daha halledeceğiniz bir şey kalmış ise onu da hallediniz, fakat zamanını kat'i olarak bildiriniz.*" sözleriyle cevaplandırmıştı.⁵⁷ 26 Şubat 1921'de Sovyet Dışişleri Komiserliği binasında başlayan görüşmeler sonucunda, Moskova Antlaşması 16 Mart 1921'de törenle imzalandı.⁵⁸ Antlaşmayı TBMM Hükûmeti adına Yusuf Kemal ve Rıza Nur beylerle, Moskova büyükelçimiz Ali Fuat Paşa, Sovyet Rusya adına ise Dışişleri Komiseri Çiçerin ile Pan Rus merkez icra komitesi üyesi Celâl Korkmazof imzalamıştı. Türkiye'nin Sovyet Rusya ile yaptığı Moskova Antlaşması'nın diploması tarihinde özel bir önemi vardır. Bu antlaşma ile Türkiye'nin bugünkü doğu sınırı çizilerek Sovyet Rusya ile dayanışmasının, uzun süren dostluğunun ve işbirliğinin temeli oluşturuldu.

Moskova Antlaşması, iki ülke lideri tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Lenin konferansla ilgili yaptığı açıklamada:

"Moskova'da Türk delegeleriyle başlayan görüşmeler özellikle memnunluk uyandıran bir olgudur. Çünkü Türk hükümetinin temsilcileriyle aramızda dolaysız görüşmelerin başlaması, birçok engelle karşılaşmıştı... Türkiye, emperyalist devletlerce yağma

⁵² Tansel, 1991: 68. Yusuf Kemal Bey'in isteği üzerine, Kâzım Karabekir Paşa'dan Sefir Medivani'ye bir mektup göndererek 3 Aralık 1920'de Gümrü'de Sovyet Rusya'nın TBMM Hükûmetinden siyasî ve askerî nitelikte anlaşma görüşmelerinde bulunmak üzere bir heyet beklediğine ilişkin Lenin ve Stalin'den aldığı telgrafında yer alan hususları özetle yeniden bildirmesini istemişti. Kâzım Karabekir Paşa'nın 14 Ocak 1921 tarihli mektubuna, Sefir Medivani aynı gün verdiği cevapta Moskova'da Türk heyetinin beklediğine ilişkin Sovyet Rusya isteğini teyit etmişti. Bk. Tengirşek, 1981: 192-194.

⁵³ Tansel, 1991: 68.

⁵⁴ Tengirşek, 1981: 197-203.

⁵⁵ Tengirşek, 1981: 203.

⁵⁶ Cebesoy, 2002: 138; Tansel, 1991: 70-71.

⁵⁷ Cebesoy, 2002: 139.

⁵⁸ Cebesoy, 2002: 150. Anlaşmanın imza tarihi hakkında iki farklı görüş vardır. Ali Fuat Paşa, Moskova Antlaşmasının 16 Mart 1921'de imzalanmasına rağmen, Çiçerin'in, anlaşmanın imza tarihi değiştirilmemek koşuluyla iki gün sonra yayınlanmasını ve duyurulmasını özel olarak rica ettiğini kaydetmektedir. Bunun nedeni aynı gün Rusya ile İngiltere arasında bir ticaret anlaşmasının imzalanmasıdır. Bk. Cebesoy, 2002: 150. Yusuf Kemal Bey ise, Moskova Antlaşması'nın 18 Mart 1921'de imzalandığını, ancak İstanbul'un işgali yıl dönümü olduğu ve İngilizlerle yaptıkları ticaret anlaşmasından dolayı Rusların da işine geldiği için anlaşmanın altına 16 Mart 1921 tarihini koyduklarını ifade etmektedir. Tengirşek, 1981: 217-218. Moskova Antlaşması'nın metni için bk. Soysal, 1989: 32-38; Atatürk, 2000: 489; Tengirşek, 1981: 301; Gökdemir, 1989: 220-221.

edilmeye öyle bir şiddetle karşı koydu ki, içlerinde en kabadayı olanı bile elini ondan çekmek zorunda kaldı. Türk hükümetiyle yaptığımız görüşmeleri büyük bir başarı saymamızın nedeni budur” derken, aynı konuda Mustafa Kemal Paşa ise “Rus Şûralar Cumhuriyeti’yle mevcut iyi münasebetlerimiz ve bağlarımız bu geçirdiğimiz sene zarfında, en mükemmel bir surette gelişmesinde devam etmiştir. 16 Mart’ta Moskova’da bir dostluk antlaşması yaptık. Bu antlaşma ile, emperyalizmin ihtiraskâr saldırısına hedef olan iki devlet arasında tabii etkenlerden meydana gelen dayanışma, hukuki bir şekil ile de tespit edilmiş oldu”

sözleri ile anlaşmaya verdiği önemi göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Mdivani’nin yerine 3 Mayıs 1921 tarihinde Sovyetler Birliği’nin yeni Büyükelçisi olarak atanan Sergey Petroviç Natsarenus’u, 27 Haziran 1921 de kabulünde de Moskova Antlaşmasına değinmiş ve “ ... 16 Mart 1921 Moskova antlaşması, aynı zamanda millî prensipleri dâhilinde mücadele eden, tam bağımsızlığını temin etmek isteyen Türk Milletini hakiki simasıyla dost Rus milletine tanıttacak bir belgedir” sözleri ile antlaşmanın iki ülke arasındaki ilişkilerde ne derece önemli olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹

Moskova Antlaşması’nın 1. Maddesi ile Sovyetler, Büyük Millet Meclisi’nce temsil edilen Türkiye Ulusal Hükümetini ilke olarak Misak-ı Millî sınırlarıyla tanıdı ve bugünkü Türk-Rus sınırı belirlendi. Böylece 3 Aralık 1920’de Ermenistan’la yapılan Gümrü Barış Antlaşması’nın belirlediği sınır çizgisi (Kars ve Ardahan Türkiye’de kalıyordu) aynen kabul edildi. Antlaşmanın 2. maddesi ile Türkiye Batum’da yaşayan halkın kültürel ve dinî haklarının verilmesi, yönetim bakımından özerk olmaları ve Batum Limanı’ndan Türkiye’nin yararlandırılması gibi bazı koşullar altında Batum’u Sovyet Gürcistan’a bıraktı. Anlaşmanın

üçüncü maddesine göre, Nahçıvan özerk bir statüde bırakılmış ve kontrolü Azerbaycan’a verilmiştir. Beşinci maddeye göre, Karadeniz kıyı rejimi ve boğazlar meselesi daha sonra Karadeniz’e kıyası olan diğer devletlerin de katılacağı toplanacak bir konferansa bırakılmıştır. Altıncı maddeye göre de iki ülke arasında yapılmış olan eski antlaşmalar iptal edilmiş ve Türkiye’nin Çarlık Rusya’sına olan mali yükümlülükleri ortadan kaldırılmıştır. Anlaşmanın yedinci maddesi uyarınca kapitülasyonlar kaldırılmıştır. Sekizinci maddeye göre ise her iki ülke diğerinde faaliyet gösteren zararlı örgütleri desteklemeyeceğini belirtmekte ve Kafkas cumhuriyetleri üzerinde ortak yükümlülükler üstlenmektedir. On ikinci maddeye göre, eski Rus toprağı iken Türk toprağı, Türk toprağı iken Sovyet toprağı hâline gelen bölgelerdeki halk serbest bir şekilde ana vatanına göç etme hakkını elde etmiş ve bu göç esnasında eşya, mal ve para nakline serbestlik tanınmıştır. On üçüncü maddeye göre, taraflar arasında esir değiş tokuşu yapılacaktır ve bu değişimin esasları daha sonra yapılacak özel bir sözleşme ile belirlenecektir. Bu maddelerin dışında genel olarak değinmek gerekirse iki ülke arasında veraset, iletişim, ulaşım ilişkilerinin düzenlenmesi, ileride karşılıklı anlaşmalar yapılması kararlaştırılmıştır.⁶⁰

16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması’na rağmen karşılıklı şüpheler hâlâ varlığını koruyordu. Nitekim daha önce 28 Nisan 1920’de Azerbaycan’ın bolşevikleştirilmiş ardından, Kızılordu birlikleri sırasıyla Ermenistan ve Gürcistan’a da girmişler ve bu ülkelerde Bolşevik yönetimi kurmuşlardı.⁶¹ Ermenistan’da bulunan TBMM temsilcisi Bahaeddin Bey,⁶² Doğu Cephesi Komutanlığına çektiği 25 Mart 1921 tarihli telgrafta, Ermenistan’da Sovyet yönetimi

⁵⁹ Benhür, 2008; <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/415>.

⁶⁰ Benhür, 2008; <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/415>.

⁶¹ Kafkasya’nın bolşevikleştirilmesi süreci için bkz. Aşenba, 1928: 73-103.

⁶² Gümrü Antlaşması’ndan sonra TBMM hükümeti, Kafkasya’da bulunan cumhuriyetlere siyasî ilişkiler

kurulması amacıyla temsilciler göndermişti. Sovyet Azerbaycan’a Memduh Şevket (Esendal), Sovyet Ermenistan’a Kur. Yzb. Bahaeddin (Kuban), Menşevik Gürcistan’a Kur. Alb. Kâzım (Dirik) gönderildiği gibi, Karakilis’te mütareke kontrol heyeti başkanı Kur. Yzb. Hüsamettin (Tuğaç) de 11. Kızılordu Komutanı Gekker nezdinde irtibat subaylığı yapıyordu. Bk. Bıyıkhoğlu, 1958: 31.

kurulmasının kesin olduğunu, bu durumun Kafkasya’da Türkiye için bir tehlike oluşturup oluşturmadığını cephe kumandanlığından soruyordu.⁶³ Diğer yandan Moskova Antlaşması’nın 8. maddesine göre, her bir taraf, diğer taraf hükümetini devirmeye çalışan hiçbir gruba kendi ülkesinde izin vermeyecekti. Bu madde Moskova açısından, Rusya’nın milyonlarca Türk tebaası arasında Panturanist ajitasyona karşı bir önlem niteliği taşıırken Ankara açısından Kafkasya ya da herhangi bir yerden yönelecek bolşevik komplosuna karşı korunmayı amaçlıyordu.⁶⁴ Bununla birlikte Moskova Antlaşması sonrası iki ülke arasında özellikle antlaşmanın uygulanması sürecinde önemli sorunlar yaşanmıştır. Bu bağlamda Batum’da kurulan Türk yönetiminin Moskova Antlaşması sonrası sona ermesi ve buradaki Türk birliklerin Türkiye sınırına geri çekilmesi sorunu öne çıkmaktadır.

4.1. Batum’da Yaşanan Sorunlar

Moskova Antlaşması Türk-Rus ilişkilerinin en bunalımlı döneminde, bu bunalımlara rağmen yapılmış bir antlaşmadır. Ancak bu antlaşmanın iki ülke arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası oluşturmadığı görülmektedir. Üstelik Batılı devletlerin iki ülke arasındaki ilişkileri bozmaya yönelik çabaları da bu dönemde antlaşma sonrasında çözülmemiş sorunları ve sorunlarla birlikte kuşku ve endişeleri daha da derinleştirmektedir.⁶⁵

Mondros Mütarekesi’nden sonra Kars, Kağızman, Sarıkamış, iki yıl kadar Ermenistan işgalinde kaldıktan sonra 2 Aralık 1920’de imzalanan Gümrü Antlaşması ile

kurtarıldığı gibi, 1828’de Rusya’nın İran’dan almış olduğu Kulp ve Iğdır kazaları da Türkiye’ye geçmişti.⁶⁶ Brest Litovsk Antlaşması uyarınca Türkiye’ye katılan Çürüksu, Batum, Acara ve Artvin, Mondros Mütarekesi sonrasında İngiltere’ye teslim edilmiş, birkaç ay sonra İngilizler tarafından bu bölgeler, Gürcülere terk ve teslim edilmişti.⁶⁷ Bundan sonra Gürcülerin elinde bulunan ve Misak-ı Millî’de yer alan Ardahan, Artvin ve Batum’un geri alınması sorunu, TBMM Hükümetinin Sovyet Rusya ile ilişkileri açısından önemli ve nazik bir safhayı oluşturmaktaydı. Çünkü üç sancağın Gürcistan işgali altındaki kısmının, Sovyet Rusya ile silahlı çatışmaya girmeden alınması gerekiyordu. Bu nedenle TBMM bu sorunu Gürcülerle anlaşma çerçevesi içinde ve barış yolu ile çözmeye çalıştı.⁶⁸ Bu süreçte Sovyet Rusya, Gürcistan’la imzaladığı 7 Mayıs 1920 tarihli barış anlaşmasına rağmen bu ülkeyi bolşevikleştirme sürecini devam ettirmiş ve protesto notalarına rağmen Gürcistan sınırına asker yığmıştı.⁶⁹ Sovyet Rusya açısından Batum’un işgal edilmesi yapılacak bir ticari anlaşmada görüşmelere ivme kazandıracak önemli bir etkendi. Sovyet Rusya, elindeki petrolü pazarlamak için Batum’a muhtaçtı ve bu nedenle bir an önce Gürcistan’ın bolşevikleştirilmesi gerekiyordu. Nitekim Sovyet Rusya 19 Şubat 1921’de Gürcistan’a savaş ilan etmiş ve kısa sürede başkent Tiflis’te Sovyet yönetimi kurmuştu.⁷⁰ Bu arada Türkiye, 23 Şubat günü verdiği Ardahan ve Artvin’in boşaltılması talebini içeren ultimatomenin Gürcü Menşevik Hükümeti tarafından kabul edilmesi

⁶³ ATASE, ISH:12, K: 759, B: 116-1. Kâzım Karabekir, Yüzbaşı Bahaeddin’in telgrafı altına “Gürcistan bolşevik olduğuna nazaran, Ermenistan hükümetinin taşnak kalması ve biraz da terk-i hayat menfaatimiz icabıdır. Azerbaycan ve Anadolu hakkında Rusların nokta-i nazarı bir olmayacağı gibi kuvvetleri de böyle olmaz.” notunu düşmüştü. Bk. ATASE, ISH: 12, K: 759, B: 116-1.

⁶⁴ Davison, 1953: 191.

⁶⁵ Yerasimos, 1979: 325-326.

⁶⁶ Bıyıklıoğlu, 1958: 29. Anlaşmayı TBMM hükümeti adına Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir, Erzurum valisi Hamit ve Erzurum mebusu Süleyman Ne-

cati Beyler ile Menşevik Ermeni hükümeti adına Hatisyan, A. Külhandanyan ve İ. Gorgoryan imzalamıştı. Ancak anlaşmanın imzalandığı 2 Aralık 1920’de Erivan’da bir Sovyet Ermeni hükümeti kurulmuştu. Eski Ohancanyan kabinesinin imzaladığı anlaşma, yürürlüğe girmemesine rağmen Sovyet hükümeti ve birlikleri fiilen anlamaya riayet etmişlerdi. Gümrü Antlaşması, sonradan imzalanan Moskova ve Kars anlaşmalarına da hudutların belirlenmesi açısından temel oluşturmuştu. Bk. Bıyıklıoğlu, 1958: 29.

⁶⁷ Ustaoglu Mahmud Midhat, 1339: 27.

⁶⁸ Bıyıklıoğlu, 1958: 31.

⁶⁹ Sürmeli, 2001: 623-624.

⁷⁰ Sürmeli, 2001: 629-635.

üzerine, aynı gün Ardahan ve Artvin illerini barış yoluyla Gürcistan'dan geri almıştı.⁷¹ Yine Gürcistan'ın teklifi üzerine, Batum, Ahılkelek ve Ahıska da Türkiye tarafından alınmıştı.⁷² Ancak Moskova Antlaşması'nın imzalanması ile Türkiye sınırları dışında kalan Batum'da Türk ordu birlikleri ile Kızıl ordu arasında 20 Mart 1921'de yaşanan çatışmalar iki ülke arasında bir krize yol açacaktır. Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir hatıralarında, Batum'daki Türk temsilcisi Kazım Bey'in, 20 Mart günü Baruthane kışlasında bulunan bir piyade ve bir makineli bölüğünden oluşan Türk müfrezesine Gürcülerin saldırdığını, saldırıya Kızıl süvari alayının da yardım ettiğini, Türk bölüğünün Kızıllara teslim olmasına rağmen hepsinin şehit edildiğini, Mahmudiye tabyasında bulunan taburun diğer bölüklerinin ise geceleyin Çoruh Nehri üzerindeki köprü civarında bulunan Türk müfrezesine sığındığını bildirdiğini belirtmektedir. Karabekir, Batum'da 20 Mart günü gerçekleşen olayda Türk kuvvetlerinden 4 subay ve 26 er olmak üzere toplam 30 askerimizin şehit, 26 erimizin yaralı, 46 erimizin ise kaybolduğunun anlaşıldığını belirtmektedir.⁷³

Batum olayları dolayısıyla bu dönemde Ankara Hükûmetinin İtilaf Devletlerine yakınlık duyduğu hissedilmektedir. Ancak hadiselerin sona ermesinden bir süre sonra Karabekir, TBMM üyesi sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı telgrafta, Ankara'nın bu yöndeki politikasını eleştirmektedir.⁷⁴ Karabekir 27 Mart 1921 tarihli telgrafında, Londra Konferansı'nın iç yüzünün Rus-Gürcü savaşında Türkleri Kafkas emelleri peşinde saldırıp Gürcülerle müttefik olarak Ruslar aleyhine harp açmak ve bu suretle Türkiye'yi ateş çemberi içinde eritmek veya hiç olmazsa Gürcüler aleyhine Ruslarla ittifak kurmaktan uzaklaştırmak için bir oyun olduğunu iddia etmekteydi. Bu oyunu kendisinin çok önceden görerek hükûmete de bildirdiğini ve 15

Aralık 1920'de hükûmetimizce bu görüşlerinin kabul olunduğunu kaydeden Karabekir, Menşevik Gürcü Hükûmetiyle anlaşma yapılmasını, hatta Kafkas Konfederasyonu yapmaya kadar varılmasını ve Batum'un işgalinin TBMM'de pek ziyade alkışlanmasını, şarkın ahvalini ve Rusya'nın hayati çıkarlarını bilenlerimizin az olmasına karşın İtilaf propagandasının çokluğuna bağlamaktaydı. Karabekir, önceden tespit edilen programın aniden değiştirilerek Ahıska ve Batum'u işgal ve ilhak ettiğimizi, bu suretle Gürcü Hükûmetinin mukavemetinin vaktinden önce kırılmasına ve bolşeviklerin mukavemete uğramadan Batum'a girmesine yol açtığımızı kaydediyordu. Gürcüler Batum'un kendi ellerinden çıktığını görür görmez menşevik-bolşevik aleyhimize birleşmişlerdi. Gürcü ordusu bize silah vermemiş, silah atmıştı. Sonuçta ne Rusları ne de Gürcüleri memnun edebilmiştik. Kâzım Karabekir Paşa, bu gibi günlük değişimlerin tesirlerinden kurtulmak için bundan sonraki Şark siyasetimizin bir harp planı gibi esaslı düşünülmesi ve tespit edilerek ilgililere gizli bir surette bildirilmesi gerektiğini de belirtmekteydi. Rusların ya Kafkasya'ya hâkim olmaya devam edeceğini ya da bolşevikliğin ortaya çıktığı dönemde olduğu gibi çekilip gideceğini; fakat bunun Rusların zayıfladığı ve çökeceği gibi itilaf devletlerinin propaganda amaçlı sözleri yerine fiilî olarak gerçekleşmesi gerektiğini belirten Kâzım Karabekir Paşa, Ruslar Kafkasya'ya hâkim oldukları müddetçe onlarla dost ve hatta müttefik bulunmamız gerektiğini ifade ediyordu. Doğu Cephesi Komutanı Karabekir Paşa'ya göre Ruslarla dostluk, onların hayati çıkarlarında gözümüz olmadığına fiilî ve sözlü bir biçimde onları inandırmakla mümkündü. Çarlık döneminde fabrika ve demiryollarının bütünüyle Bakü kaynaklarına göre yapılmış olması nedeniyle Rusya Bakü'den vazgeçmeyecekti. Bakü ise Batum'suz olmazdı. Bu iki önemli limanı birbirine bağlayan demiryolu hattının geçtiği arazinin hükûmetimiz tarafından da Aralık 1920'de

⁷¹ ATASE, ISH: 8, K: 396, B: 60-1; Kırzioğlu, 1991: 212-213.

⁷² Bıyıkhoğlu, 1958: 34.

⁷³ Karabekir, 1995: 214.

⁷⁴ Yerasimos, 1979: 327

kabul edildiğini ve Moskova heyetine duyurulduğunu belirten Kâzım Karabekir Paşa, Ruslarla yapılan anlaşma ile kararlaştırılmış olan söz konusu sınırın kuzeyinden artık Rusların kuşkulananmaması gerektiğini bildiriyordu. Bunun için öncelikle Bakü, Tiflis ve diğer yerlerdeki temsilcilerimiz inkılap karşıtı komitelerin yatağı olmamalıydı. Temsilcilerimiz hükümetimizin de çizdiği siyasetten, şahsî duygularıyla veya diğer etkilerle aykırı düşmeyecek kişiler olmalı ve ellerinde açık talimat bulunmalıydı. İtilaf Devletleri çok kuvvetli propaganda yaptığını ve büyük miktarda para harcadığını kaydeden Kâzım Karabekir Paşa, bunlar karşısında şaşırılmamak için büyük dirayet ve zekâ ile birlikte pek metin bir ahlâka sahip olmak gerektiğini belirtiyordu.⁷⁵

4.2. İki Ülke İlişkilerinde İttihatçılar ve Enver Paşa

1 Kasım 1918 tarihli olağanüstü kongrede İttihat ve Terakki Fırkası fesih kararı almış ve önde gelen ittihatçıların yurtdışına çıkmaları kararlaştırılmıştı. Bu karar doğrultusunda Talât, Enver ve Cemal Paşalarla, Dr. Nâzım, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rusuhi, Azmi ve Bedri Beyler bir Alman gemisiyle Sivastopol'a hareket etmişlerdi.⁷⁶ Enver ve Talât Paşalar ile Berlin'de tutuklu bulunan Bolşevik Rus Komünist Partisi genel merkez komitesi üyesi Karl Radek arasında Berlin'de yapılan görüşmelerin de et-

kisiyle İttihatçılar, Almanya'daki faaliyetlerini Rusya'ya taşımaya karar vermişlerdi.⁷⁷

Bakü'de İttihat ve Terakki ileri gelenlerinden bir kısmı, Türk esirlerinin de içinde yer aldığı bir Türk Komünist Fırkası kurmuştu.⁷⁸ Türk Komünist Fırkası, 27-28 Nisan 1920'de 11. Kızılordu'nun Azerbaycan'a girmesinde ve Azerbaycan'ın bolşevikleştirilmesinde etkin rol oynamıştı. Ancak 27 Mayıs 1920'de Bakü'ye gelen Mustafa Suphi, kısa süre içinde İttihatçıları tasfiye etmiş, Rus ve Azerbaycan komünist partilerinin de desteği ile fırkayı ele geçirmiş ve bu fırkayı ortadan kaldırıp Türkiye Komünist Teşkilâtı'nı, Bakü'de yeniden yapılandırmıştı.⁷⁹ 1920 yazında Moskova'ya gelmiş olan Enver Paşa, Sovyet liderler ile ilişki kurmuştu. Sovyet liderler Enver Paşa'nın Şark Milletleri Kurultayı'na katılımını uygun görmüşlerdi. Bunun nedeni Doğuya yönelik politikalarında Enver Paşa'dan yararlanmak istemeleriydi. Sovyet liderler Enver Paşa'nın nüfuzundan yararlanarak Müslüman Türklerin güvenlerini elde edeceklerini planlıyorlardı.⁸⁰ Enver Paşa ile Üçüncü Enternasyonalin ileri gelenleri 26 Ağustos'ta Moskova'dan hareket ederek Bakü'ye gelmişti.⁸¹ 1 Eylül 1920'de Bakü'de düzenlenen Şark Milletleri Kurultayı'na Enver Paşa İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı içinde yer alan Fas, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp inkılapçılarının temsilcisi sıfatıyla katılmıştı.⁸² Kurultay sonrası Küçük Talât ve Mustafa Nâil Beyler Enver Paşa taraftarı program olan

⁷⁵ CA, A= III-7-b, D= 20, F= 29,29-1, 29-2, 29-329-4 ve 29-5; Karabekir, 1995: 222-223.

⁷⁶ İttihat Terakki Fırkasının dağılması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kocaoğlu, 2003. Mütarekeden sonra Enver Paşa'nın Kafkasya'ya geçeceği ve bölgedeki İngiliz çıkarlarını tehdit edeceği ihtimali İngiltere tarafından dikkatle izlenmekteydi. Bk. K. Çağlayan, 1998: 513.

⁷⁷ Tunçay, 1978: 107-109; Kocaoğlu, 2003: 285.; Ünal, 1995: 52.

⁷⁸ Aslan, 1997: 79-81. İngiliz İstihbarat Örgütünün 25 Eylül 1920 tarihli raporunda 1919 yılında Batum'dan kaçarak Bakü'ye gelen Nuri Paşa'nın girişimiyle Türk Halk Murahhaslığı adı altında burada bir örgüt kurulduğu kaydediliyordu. Bakü'de bir Türk Komünist Fırkası kurmayı da amaçlayan örgütün bütün giderlerini Azerbaycan hükümeti karşılıyordu. Raporda Halil

Paşa, Küçük Talât Bey, Eski Trabzon Mebusu Nâil Bey, Dr. Fuat Sabit ve daha sonra katılan Nâim Cevat Bey'in de Nuri Paşa'nın yanında bulunduğu belirtiliyordu. Bk. Şimşir, 1975: 323-327; Tunçay, 1978: 11-112. Batum'da İngilizler tarafından tevkif edilen Nuri Paşa, Trabzon Havalisi Komutanı Nail Bey (Yenibahçeli Şükrü Bey'in kardeşi) tarafından kaçırılıp Bakü'ye gitmesi sağlanmıştı. Bk. Kuran, 1956: 678.

⁷⁹ Aslan, 1997: 81-88.

⁸⁰ Aslan, 2002: 21.

⁸¹ Aslan, 2002: 21-22.

⁸² Aslan, 1997: 166. Enver Paşa'nın Doğu Halklarının Birinci Kongresine katılımı ve Kongrede okunan konuşma metni için bk. Ataöv, 1974: 43 vd.; Aslan, 1997: 171-174. Bakü'de bir Müslüman Milletleri Şark Kongresi toplamak düşüncesini ilk kez ortaya atan Zeki Velidi Togandır. Bk. Togan, 1969: 325.

“*Mesâî*”yi yaymak amacıyla özel bir görevle Bakü’yü terk etmişlerdi.⁸³ Küçük Talât ve Nâil Beyler 22 Ekim 1920’de Şark Cephesi Karargâhına gelmişler ve Kurultay ile Komintern ileri gelenlerinin Türkiye’ye yaklaşımı hakkında izlenimlerini Mustafa Kemal Paşa’ya sunulmak üzere bir rapor hâlinde sunmuşlardı. Ayrıca Bakü’de hazırladıkları “*Mesâî*” adındaki program da yine bu sıralarda Trabzon’da bastırılmış, Berlin’de bulunan Talât Paşa’nın da onayına sunulmuştu. Enver Paşa, program ve örgütlenme sorunları hakkında 1920 yılı Kasım ve Aralık ayları ile 1921 Ocak ayı içinde Berlin’de İttihat ve Terakki önderleriyle görüşükten sonra yeniden Moskova’ya dönmüştü.⁸⁴ Bu arada Enver Paşa, Talât Paşa’nın ölümünden sonra yurt dışındaki bütün İttihatçıları kendi yanına çekebilmişti.⁸⁵ 1921 ilkbaharında Moskova’da bir İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Kongresi toplanmış ve Enver Paşa’nın çevresindeki İttihatçılar “*Mesâî*” programını terk ederek bunun yerine “*Halk Şurular Fırkası*” adında bir program hazırlamışlardı. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının Türkiye temsilcilerinin örgütü biçiminde ortaya çıkan Halk Şurular Fırkası 1921 yılı ilkbaharında Garp Cephesinde yaşanan sıkıntılar ile birlikte Anadolu’ya yönelik faaliyetlerine hız kazandırmıştı.⁸⁶

Bu bağlamda Enver Paşa’nın, Sakarya Savaşı öncesinde Anadolu’ya geçmek istemesi ve bu yöndeki girişimleri Türkiye açısından Sovyet Rusya’ya karşı yeni bir endişe kaynağını oluşturacaktır. Enver Paşa, Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa’ya Kazan tarafında bir seyahat yapacağını ve bu

amaçla Moskova’dan hareket edeceğini bildirmiş ancak yapılan tahkikattan Enver Paşa’nın Kazan’a değil, Riga ve Odesa istikametine gittiği anlaşılmıştı. Konu hakkında Moskova Sefaretinden alınan telgraf üzerine, Ankara gerekli önlemlerin alınması için harekete geçmişti. Enver Paşa’nın Anadolu’ya geçme girişimi İngilizlerin gizli bir oyunu olarak değerlendirilir. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Dışişleri Bakanlığına yazdığı 25 Mayıs 1921 tarihli tezkerede bizi silahtan tecrit ettikten sonra Yunanlıları üzerimize saldırmakla sonuç alamayacaklarını anlayan İngilizlerin bu defa da memleketimizde güya komünistliği yaymak şeklinde özellikle doğu vilâyetlerimizde mevzii ve umumî isyanlar çıkacaklarının haber alındığı bildiriliyordu. İngilizler bu amaçla Anadolu’ya bazı adamlar göndermek üzere sureti haktan görünerek Enver Paşa ve bazı tanınmış kişiler adına hareket edecek bu adamlarla propaganda yapmak suretiyle halkı kandırmak isteyeceklerdi. İngilizlerin bu suretle dahi amaçlarını gerçekleştiremeyeceklerini ve halkımızın bu propagandalarla aldanmayacağını er geç anlayacaklarını ifade eden Fevzi Paşa, Dışişleri Bakanlığına söz konusu tezkerede yer alan hususların ajansla hemen yayılmasının uygun olacağı görüşünde olduğunu bildiriyordu.⁸⁷ Nitekim Fevzi Paşa’nın Dışişleri Bakanlığından ajansla duyurulmasını istediği hususlar, 1 Haziran 1921 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde Anadolu Ajansı kaynak gösterilerek “*Çıkmaz Yollar-Akamete Mahkûm Yeni Bir İngiliz Planı*” başlıklı haberle duyuruluyordu.⁸⁸ Vakit gazetesi ise konu hakkında “*Enver’in Hâinâne Entrikaları*” yorumunu

⁸³ Yamauchi, 1995: 55.

⁸⁴ Enver Paşa ve arkadaşları Moskova’ya dönmeden önce Berlin ve Roma’da yaptıkları kongre sonucu İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı teşkilâtı ile ilgili nizamnameyi ele alarak kabul etmişlerdi. Berlin ve Roma’da alınan kararlara ilişkin bilgiler, Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa’ya yazılan 16 Temmuz 1921 tarihli raporda bildiriliyordu. Bk. Şimşir, 1992: 128-130.

⁸⁵ Ali Fuat Paşa’nın hâtıralarında, Talât Paşa grubuna mensup kişilerin Enver Paşa’yı muhteris bir zat olarak niteledikleri, Bedri Bey’in eline bırakmama düşüncesiyle hareket etmeleri ve Enver Paşa’nın gelecek

için vaatlerde bulunması sonucunda bu birleşmenin münasip görüldüğü kaydedilmektedir. Cebesoy, 2002: 221.

⁸⁶ ATASE, ISH: 10, K: 619, B: 34-1.

⁸⁷ ATASE, ISH: 11, K: 745, B: 151-1 ve 2; *Harp Tarihi Belgeleri Dergisi*, 1974: Belge No:1543. EHU Vekili Fevzi Paşa’nın “müstacel harp raporudur. Tehiri câiz değildir.” İşaretli söz konusu yazısı Dâhiliye Vekâletine yazıldığı gibi cephe kumandanlıklarına da bildirilmişti. Bu konudaki yazışmalar için Bkz. ATASE, ISH: 16, K: 1157, B: 148-1,2,3,4,5 ve 7; ATASE, ISH: 19, K: 1473, B: 134-1.

⁸⁸ *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Haziran 1337-1921, nr. 200.

yapıyordu.⁸⁹ Genelkurmay Başkanlığının 1 Haziran 1921 tarihli raporunda Sovyet Rusya'nın ittihatçılar aracılığı ile Türkiye'de komünizm propaganda faaliyetleri yürüttükleri kaydediliyordu.⁹⁰

Sonuç

İstanbul'daki Ruslar, perişan bir hâlde İstanbul'a can atmaları nedeniyle bu felaketlerin nedenini, kendilerini özgürlüğe ve dolayısıyla iç savaşa teşvik eden eski dostlarında aramışlardır. Rusların bir kısmı İngilizlerden nefret ettiklerinden Türklere ve özellikle Ankara Hükûmeti ve Anadolu'daki millî harekete samimiyet ve sempati ile yaklaşmışlar ve Türklere yardım etmek istemişlerdir. Buna karşın Yunanistan hükûmeti, Rusların Türklere yardım etmesinden korkmuş ve onları elde etmek için çalışmıştır. Bolşevik devrimi sonrası Türkiye'ye sığınan Ruslar, mütareke ortamının sıkıntılı sürecinde Ankara tarafından da yakından izlenmiştir. Türkiye'deki Beyaz Ruslar konusu uzun süre Milletler Cemiyeti'nin de gündeminde yer almıştır.

KAYNAKÇA

A. Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Çankaya Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Foreign Office Archives (PRO, London)

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı (ATASE) Arşivi.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE).

Türk Tarih Kurumu Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi.

B. Tetkik Eserler

ADIVAR, Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Atlas Kitabevi, 11. Baskı, İstanbul 1994.

APAK, Rahmi, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

ARALOV, Semiyon İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatinin Türkiye Anıları*, Çev. Hasan Ali Ediz, Burçak Yayınları, İstanbul 1967.

ASLAN, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi: Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması 1918-1921*, TTK Basımevi, Ankara 1997.

_____, *Mustafa Kemal-Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.

ATATÜRK, M. Kemal, *Nutuk*, II, M.E.B., İstanbul 2000.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, 1, T.C. Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi, Ankara 1994.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

BAYUR, Yusuf Hikmet, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Baş dışarıda Akımlar", *Bellekten*, XXXV/137-140, Ankara 1971, ss. 587-654.

_____, *Türk İnkılap Tarihi*, III, Kısım 4, Ankara 1991.

_____, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Ankara 1995.

BELEN, Fahri, *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası*, İstanbul 1958.

_____, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, I, Kent Basım Evi-Ekim 1981.

BİLGE, A. Suat, *Türkiye-Sovyet İlişkileri 1920-1964*, Türkiye İşbankası Yayınları, Ankara 1992.

⁸⁹ *Vakit*, 24 Haziran 1921, nr. 2172.

⁹⁰ *Vakit*, 24 Haziran 1921, nr. 2172.

- BURÇAK, Rıfki Salim, *Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983.
- CARR, E. H., *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrim 1 1917-1923*, Çev. Orhan Suda, İstanbul 1989.
- CEBESOY, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları, Temel Yayınları*, İstanbul 2002.
- _____, *Milli Mücadele Hâtıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953.
- CERRAHOĞLU, A. (Kerim Sadi), *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul 1975.
- ÇOKER, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1994.
- ÇORUHLU, Samih (Akdes Nimet Kurat), "İstiklâl Savaşında Komünizm Faaliyeti", *Yeni İstanbul*, 3 Temmuz 1966, Tefrika No. 3.
- DAVISON, Roderic H., "Turkish Diplomacy From Mudros To Lausanne", *The Diplomats 1919-1939*, Graig, Gordon A. - Gilbert, Felix (Ed.) Princeton Univ. Press, New Jersey 1953, ss. 1-172.
- DAVIES, Norman, *Avrupa Tarihi*, 1996, Çev. Ed. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara 2006.
- Documents on British Foreign Policy 1919-1939 First Series*, XII, Her Majesty's Stationery Office, London 1970.
- GÖKDEMİR, Ahmet Önder, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara 1989.
- Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Haziran 1921, nr: 221.
- <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/415>.
- JAECHKE, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- KANDEMİR, Feridun, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, Yayınlayan: Nejat Ağbaba, Yakın Tarihimiz Yayınları: 5, İstanbul.
- KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt: II, Emre Yayınları, İstanbul 1995.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kâzım Karabekir (Kendi Eserleri, Haltercümeleri ve Arşiv Belgeleri'ne Göre)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.
- NADİ, Yunus, *Kuruluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1978.
- ÖZALP, Kâzım, *Milli Mücadele 1919-1922*, I, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- ÖZTOPRAK, İzzet, "Maverayı Kafkas Hükümeti", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2003, ss. 128-130.
- Aşenba, "Şimalî Kafkasya'da Bolşevikler", *Milliyet ve Bolşevizm Makaleler Mecmuası*, İstanbul 1928.
- ROBERTS, J.M., *Avrupa Tarihi*, 1996, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Yayınları, İstanbul 2010.
- SONYEL, Salâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- SOYSAL, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- SÜRMEİ, Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, Devre: I, İçtima: I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.
- T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *TİH, II'nci Cilt Batı Cephesi 3'üncü Kısım*, Ankara 1999.

TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, IV, İstanbul 1991.

TBMMZC, Devre I, İçtima 2, Cilt X, s. 285.

TELLAL, Erel, *Mirsaid Sultan Galiyev*, SBF Yayınları, Ankara 2001.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

TEVETOĞLU, Fethi, "Atatürk'ün Sovyet Politikası", *Türk Kültürü*, Atatürk Sayısı, 25, Kasım 1964, ss. 28-31.

_____, *Milli Mücadele Dönemi Yılları Kuruluşlar*, Ankara 1991

_____, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1967.

TOGAN, Zeki Velidi, *Hâtıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul 1969.

TUNÇAY, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, 3. Basım, Bilgi Yayınları, Ankara 1978.

USTAOĞLU MAHMUD MİDHAT, *Batum ve Artvin Tarihi*, Trabzon 1339.

Varlık, 12 Kânun-ısâni 1338, Sayı: 19.

YERASIMOS, Stefanos, *Türk- Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden "Milli Mücadeleye")*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.

YILDIRIM, Dursun-ÖZÖNDER, M. Cihat, *Karabağ Dosyası*, Türk Kültürü Araştırmaları Yayınları, Ankara 1991.

Çakıcı, Nurettin, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Trabzon’un Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, ss.331-345.

CUMHURİYET’İN İLK YILLARINDA TRABZON’UN NÜFUSUNA DAİR BİR DEĞERLENDİRME*

Nurettin ÇAKICI**

* Araştırma makalesidir.

** Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
E-Posta: nurettincakici@ktu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9193-122X

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet dönemi, Trabzon, nüfus, nüfus sayımları.

Keywords: Republic period, Trabzon, population, census.

Öz: Osmanlı Devleti’nin ardından Cumhuriyet dönemine giden süreçte Trabzon’un nüfusunun şekillenmesinde çeşitli parametreler etkili olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan önce geniş sınırlara sahip bir vilayet olan Trabzon’un, idari taksimattaki değişikliklerle sınırlarının daralmasına bağlı olarak nüfusunun da azaldığı görülmektedir. Bunun yanında savaşlar, göçler, siyasi ve sosyal olaylar şehri sosyoekonomik ve demografik açıdan etkilemiştir. Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyet’in ilk yıllarından 1950’ye uzanan zaman diliminde periyodik olarak yapılan nüfus sayım verileri göz önünde bulundurularak Trabzon’da nüfusun gelişimini sebep ve sonuçlarıyla birlikte ortaya koymaktır. Buna paralel olarak nüfusun artışı, yoğunluğu, köy-kent ve kadın-erkek nüfus dengesi ile göç gibi temel göstergeler üzerinden istatistiksel bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışmada, resmi istatistik verileri, arşiv kaynakları, salnameler, gazeteler ve diğer kaynaklardan faydalanılmıştır.

AN EVALUATION OF THE POPULATION OF TRABZON IN THE FIRST YEARS OF THE REPUBLIC

Abstract: Various factors have been effective in the formation of the population structure of Trabzon in the transition from the Ottoman Empire to the Republic. It can be seen that the population of Trabzon which was a big state before the proclamation of the Republic of Turkey has decreased owing to the narrowing of its borders as a result of the changes in administrative division. In addition, wars, migrations, political and social movements have affected the city both socioeconomically and demographically. The purpose of the study is to put forward the population development of Trabzon by taking the periodical census data dating back to the 1950’s from the early years

Gönderim Tarihi: 14.11.2018

Kabul Tarihi: 17.12.2018

of the Republic with its reasons and results. A statistical evaluation has been made via primary indicators such as population increase, density, rural-urban and male-female population balance and migration. In this study, official statistical datas, archival resources, annuals, newspapers and other resources were used.

Giriş

Trabzon, jeopolitik konumu ve ticaret yollarının üzerinde bulunması sebebiyle geçmişten günümüze kadar birçok devletin dikkatini çekmiştir.¹ İran transit ticaretinin Karadeniz'e, dolayısıyla da Batı'ya açılan kapısı olarak görülen şehir, sahip olduğu limanın da avantajıyla hem sosyoekonomik hem de demografik açıdan her dönem önemini korumuştur. Osmanlı Devleti hâkimiyetinin başladığı 15. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyıla uzanan süreçte idari taksimattaki değişiklikler, savaşlar, göçler, sosyal ve siyasi dinamikleri Trabzon'un nüfus yapısının şekillenmesinde pay sahibidir.

20. yüzyılın başlarında Trabzon Vilayeti'nin² sınırları, günümüzde hemen bütün Doğu Karadeniz Bölgesi'ni içine almaktaydı. Rize (Lazistan), Gümüşhane, Giresun ve Ordu Trabzon'a bağlı birer kaza idiler. Bu hâliyle Trabzon vilayeti, 23,800 km²'lik bir alanı kapsamaktaydı. Trabzon Vilayeti, merkez kaza dâhil olmak kaydıyla 17 kaza, (Trabzon, Ordu, Giresun, Tirebolu, Görele, Vakfıkebir, Akçaabat, Maçka, Sürmene, Of, Rize, Pazar, Hopa, Gümüşhane, Torul, Kelkit, Şiran) 23 nahiye ve 1828 köyden oluşmakta³ ve bu coğrafyada 1.211.644

kişi bulunmaktaydı. Vilayetin toplam nüfusu içerisinde Müslüman nüfusu 483.091'i kadın; 489.890'ı erkek olmak üzere 972.981; gayrimüslim nüfusu⁴ ise 238.663 kişiden oluşmaktadır.⁵

Ülke genelini ve doğal olarak Trabzon'u derinden etkileyen I. Dünya Savaşı başladığında vilayette 921.128'i Müslüman, 201.819'u gayrimüslim olmak üzere toplam 1.122.947 kişi yaşamaktaydı.⁶ Savaşın devam ettiği sırada Erzurum'un işgalinin Trabzon'da duyulması üzerine Trabzon valisi olan Cemal Azmi Bey şehrin boşaltılmasını istemiş, bunun üzerine halk denizden ve karadan göçe başlamıştır.⁷ 18 Nisan 1916 tarihinde Rus işgaline uğrayan Trabzon'da işgal öncesinde 45.000 civarında olduğu tahmin edilen şehir nüfusu işgalden sonra yarı yarıya azalmıştır.⁸ İki yıla yakın bir süre işgal altında kalan şehirde, sosyal ve ekonomik açıdan olumsuz etkilerin yanında birçok yerleşim yeri de kullanılamaz hâle gelmiştir. Rus işgali, Trabzon'un sosyoekonomik ve demografik yapısını olumsuz olarak etkilemenin yanında bir muhacirlik sorununu da ortaya çıkarmıştır. İşgal sebebiyle güvenli bölgelere göç eden halkın birçoğu açlık, sefalet ve salgın hastalıklar yüzünden hayatını kaybetmiştir. Kaya, göç sırasında yaşamını yitirenlerin sayısının 220.000 civarında olduğunu belirtmiştir.⁹ McCarthy ise muhacirlikten dolayı Trabzon'un nüfusunun 204.130 kişi azaldığını ifade etmiştir.¹⁰

Millî Mücadele dönemine gelinceye kadar uzun süren savaşlar, ülke genelinde olduğu gibi Trabzon'da da önemli miktarda nüfus

¹ Hacıfettahoğlu, 2001: 11.

² Osmanlı Devleti Trabzon'u fethettikten sonra bölgeyi çeşitli beylerbeyliklerine bağlı bir sancak, eyalet sisteminin uygulanmaya başlamasıyla da eyalet olarak teşkilatlandırılmıştır. Daha sonra ise vilayet sistemi ile yönetilmiştir. Bu dönemdeki Trabzon'un idari teşkilatlanması ve sınırları günümüzdekinden oldukça farklı olmakla birlikte, daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Bulut, 2013: 28-36.

³Eken, 2008: 99.

⁴ Gayrimüslim nüfusu içerisinde 91.913'ü kadın; 93.871'i erkek olmak üzere toplam 185.784 Rum nü-

fusu, 24.789'u kadın; 25.444'ü erkek olmak üzere toplam 50.233 Ermeni nüfusu bulunmaktadır. Geriye kalan yekünü diğer unsurlar oluşturmaktadır. Bkz. Trabzon Vilayet Salnamesi 1319, 2008: 210-211.

⁵ Trabzon Vilayet Salnamesi 1319, 2008: 210-211.

⁶ Karpas, 2010: 396.

⁷ Kaya, 2002: 534-535. Trabzon'dan göç edenlerin gittikleri bölgeler Giresun, Ordu, Samsun, Sinop, Zonguldak, İstanbul, Merzifon, Çorum, Ankara, Konya ve Niğde olarak belirtilmiştir. Bk. Öksüz ve Usta, 2008: 142.

⁸ Erdeha, 1975: 176.

⁹ Kaya, 2002: 540.

¹⁰ McCarthy, 1998: 145.

kayıbı yaşanmasına sebep olmuştur. Bu durumun Millî Mücadele yıllarında da devam ettiği görülmektedir. Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletleri tarafından desteklenen Rum çetelerinin Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Müslüman-Türk halkına karşı silahlı bir kıyım başlatması ve "Rum Pontus Devleti" kurmak için harekete geçmesi, Trabzon'un demografik yapısının Türkler aleyhine etkilenmesine neden olmuştur.¹¹ Pontus meselesi¹² olarak ortaya atılan bu dayanaksız iddiayı gerçekleştirmek için Rumlar, dönemin güçlü devletlerinin yönlendirmesi ve yardımıyla Doğu Karadeniz Bölgesi'ne Rum nüfusu yerleştirmişlerdir.¹³ Buna rağmen Rum nüfusu, bölgenin genel nüfusunun % 30'unu aşmamıştır. Nitekim 1919-1920 yıllarında Trabzon merkezde 60.000 gayrimüslime karşılık 317.000 Müslüman nüfus bulunmaktaydı.¹⁴ İngiliz kontrol subayları tarafından 12 Aralık 1919'da Londra'ya gönderilen raporda ise Trabzon Vilayetindeki 200.800 gayrimüslim nüfusa karşılık 921.100 Müslüman nüfus yaşamaktaydı.¹⁵ 1920'de Trabzon valiliğine atanan Hamit Bey de I. Dünya Savaşı sonunda vilayetin nüfusunu 946.412'si Müslüman, 155.050'si Rum ve 35.609'u Ermeni olmak üzere toplam 1.139.641 kişi olarak vermektedir.¹⁶ Savaşın Müslüman nüfus üzerindeki olumsuz etkilerine rağmen, Müslüman nüfusun Rum ve Ermeni nüfuslarından oldukça fazla bir yekûna sahip olduğu göze çarpmaktadır.

Cumhuriyet dönemine giden süreçte sancakların¹⁷ vilayete dönüştürülmeye başlanması Trabzon'un sınırlarını ve nüfusunu etkilemiştir. Vilayetin sınırları Giresun, Ordu, Rize (Lazistan) ve Gümüşhane'nin

ayrılması ile epeyce daralmış¹⁸ ve TBMM'nin ilk yıllarında alınmış kararlarla Trabzon, merkez kazanın dışında Akçaa- bat, Sürmene, Maçka, Of ve Vakfıkebir'den ibaret kalmıştır.¹⁹

1. Cumhuriyet Döneminde Trabzon'da Nüfusun Gelişimi

1.1. Nüfus Mübadelesi

20. yüzyılın en önemli nüfus hareketlerinden biri 1923'te Lozan Barış Konferansı'nda esasa bağlanan, fakat uygulanmasıyla ortaya çıkan pürüzler nedeniyle kesin şeklini alması 1930'lara sarkan "Türk-Yunan Ahali Mübadelesi"dir.²⁰ Bu mübadelenin, I. Dünya Savaşı sonrasında ve Millî Mücadele yıllarındaki gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Daha önce de değinildiği gibi Rumların Doğu Karadeniz Bölgesi'nde "Rum Pontus Devleti" kurmak için yerli halka yapmış olduğu baskı, zulüm ve katliamlar toplumlar arasındaki güven ortamının bozulmasına sebep olmuş ve nüfus mübadelesini zorunlu bir hâle getirmiştir. 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan Mübadele Sözleşmesi'ne göre, Yunanistan'daki Müslüman azınlık ile Türkiye'deki Ortodoks Rum azınlığın 1 Mayıs'tan itibaren mübadele edilmesine karar verilmiştir. Yunanistan'dan gelecek olan göçmenlerin hangi bölgelere yerleştirileceği hususu TBMM'de tartışma konusu olmuştur. I. Dünya Savaşı sonrasında büyük bir yıkımla karşı karşıya kalan Trabzon'da Rus işgali sırasında Rum ve Ermeni çetelerinin Türklere ait evleri yakıp yıkması, mübadele kapsamında gelecek olan göçmen nüfusu için şehrin elverişli olmadığı sonucunu ortaya çıkarmıştır.²¹ Nitekim müba-

¹¹ Okur, 2007: 16-25.

¹² Önce "Türklerin Avrupa'dan atılması", 19. yüzyıldan sonra ise "Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması" olarak ifade edilen ve Doğu Karadeniz'de bir Rum-Pontus Devleti kurmak hedefi ile ortaya atılmış bir iddiadır. Bk. Yılmaz, 2010: 1.

¹³ McCarthy, 1998: 332; Wilson İlkeleri'nin çoğunluk prensibinden hareketle bölgede nüfusu kendi lehlerine yüksek göstermek için bölgeye nüfus aktarmışlardır. Bk. Goloğlu, 1981: 20.

¹⁴ Kılıç, 2002: 614.

¹⁵ Okur-Usta, 2009: 35-70.

¹⁶ Eken, 2008: 99.

¹⁷ Sancak kelimesinin Arapça karşılığı "liva"dır. 1858 yılındaki talimatnameden sonra idari bir birim olarak liva ismi sancağın yerine kullanılmıştır. Günümüzdeki vilayetlerin ölçüsündedirler. Bulut, 2013: 4.

¹⁸ Trabzon vilayetinden 1920'de Rize ve Gümüşhane, 1921'de ise Ordu ve Giresun ayrılmıştır. Bulut, 2013: 39.

¹⁹ Bulut, 2013: 39.

²⁰ Öksüz, 2007a: 425.

²¹ TBMM ZC, Devre 2, C. 10, İçtima: 2, 05.11.1340: 62.

dele kapsamında birinci iskân mıntıkalarından biri olarak belirlenen Trabzon'a 1.328 kişi yerleştirilmiş; ancak bunlar geçim sıkıntısı ve çeşitli sebeplerle Anadolu'nun muhtelif bölgelerine gitmişlerdir.²² Mübadeleye tabi olarak Trabzon'dan sevk edilen Rumların sayısı hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamakla birlikte Çapa, Akçaabat ve Vakfıkebir'den Yunanistan'a giden Rum mübadillerin sayısının 200 civarında olduğunu ifade etmiştir.²³ Trabzon'da yaşayan Rumların büyük bir bölümünün mübadele başlamadan önce bölgeden ayrılması, Rum mübadillerin sayısının tespitini güçleştirmiştir. Mübadele- nin başlamasından sonra Doğu Karadeniz'den göçen Rumların önemli bir bölümü Samsun Limanı'ndan, Gümüşhane'de yaşayan Rumların ise daha çok Trabzon üzerinden sevk edildiği görülmektedir.²⁴ Yunanistan'dan gelecek olan vapurların gecikmesi, Trabzon'da mübadeleye tabi Rumların yığılmasına sebep olmuştur. Bu durum 1923 ve 1924 yıllarında şehirde, özellikle de Çömlekçi semtinde büyük bir karışıklık meydana getirmiştir.²⁵

1.2. Sel Felaketleri

Trabzon sel felaketlerinin yoğun olarak görüldüğü iller arasında yer almaktadır. Cumhuriyet döneminde Trabzon'daki ilk büyük sel felaketi 5-8 Temmuz 1929 tarihinde Of ve Sürmene'de yaşanmıştır.²⁶ 5 Temmuz 1929 günü saat 20:00'da başlayan yağmur gittikçe şiddetini artırarak aralıksız 48 saat sürmüştür.²⁷ Bu durum Sürmene ile Of kazalarındaki derelerin taşmasına ve buralardaki ev, köprü, dükkânların tahrip olmasına sebep olmuştur.²⁸ 1929 yılında yaşanan sel felaketine bağlı olarak meydana gelen heyelan afeti sonucunda

2.000 ev yıkılmış ve 12.000 nüfus açığa kalmıştır. Bu nüfusun Maçka ve Bayburt'a sevk edilmesi gündeme getirilmiştir. Of ve Sürmene ilçelerinden Maçka'ya 1.021 haneden 4.615 kişi; Bayburt'a da 724 haneden 4.161 kişi sevk edilmiştir.²⁹ Sel felaketinden zarar görenler sadece Maçka ve Bayburt'a yerleştirilmemiş, Erzurum'a bağlı Tercan kazasının Pülk köyüne de 177 kişi iskân edilmiştir.³⁰ Söz konusu sel felaketinden zarar gören Sürmenelilerin bir kısmının Van'a yerleştirilmiş olması muhtemeldir. Nitekim Öztürk, İsmet Paşa'nın Doğu gezisinde Sürmene ve İran'dan getirilen muhacirlerin durumları hakkında Paşa'ya şikâyetinde bulduklarını ifade etmiştir.³¹ Sel-heyelan bölgede maddi hasar oluşturmalarının yanında can kaybına da sebep olmuştur. Cihangiroğlu, yaşanan sel felaketine bağlı olarak 146 kişinin hayatını kaybettiğini³², Öksüz ise zayıatın 120 kişiyi geçmediğini ifade etmiştir.³³ 1929 yılında gerçekleşen sel felaketi bölgedeki yerleşim birimlerinde çok büyük hasarlara sebep olması yanı sıra yukarıda adı geçen ilçelerin sosyoekonomik ve demografik yapısını da etkilemiştir.

1.3. Nüfus Sayımları ve Trabzon'da Nüfus

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıla kadar düzenli bir nüfus siyaseti yerine, daha çok vergi ve asker ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik nüfus ve arazi istatistikleri tuttuğu bilinmektedir. Nüfus sayımı/tespiti ile ilgili bir kurumun oluşturulması, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'la başlayan modernleşme sürecine rastlamaktadır. Osmanlı Devleti döneminde ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır.³⁴ Daha sonra ise modern anlamda bir nüfus sayımı için önemli

²² Çapa, 1991: 641; Trabzon'a gelen mübadillerin çoğu Akçaabat ve Çömlekçi semtine yerleştirilmiştir. Çapa ve Usta, 1997: 5.

²³ Çapa, 1991: 632.

²⁴ Öksüz, 2007a: 431-433.

²⁵ İstikbal Gazetesi, 29 Ocak 1924: 1.

²⁶ Cihangiroğlu, 2007: 992.

²⁷ BCA, 030.10.0.0/117.818.28, 17.7.1929.

²⁸ BCA, 030.10.0.0/117.818.28, 17.7.1929.

²⁹ Öksüz, 2007b: 1009.

³⁰ Öksüz, Erzurum'a bağlı Tercan kazasının Pülk köyüne, felaketzedelerden 32 hane ve 172 nüfusun 1935 yılında daimî olarak yerleştirildiğini belirtmiştir. Öksüz, 2007b: 1009.

³¹ Öztürk, İsmet Paşa'nın doğu gezisinde, Van iskelesine çıkar çıkmaz Sürmene ve İran'dan getirilen muhacirlerin durumları ile ilgili Paşa'ya şikâyetlerini dile getirdiğini ifade etmektedir. Öztürk, 2008: 33.

³² Cihangiroğlu, 2007: 992.

³³ Öksüz, 2007b: 1008.

³⁴ Karpat, 2010: 62.

adımlar atılmıştır. 1914 tarihli Sicili Nüfus Kanunuyla nüfusun kayıt altına alınması ve genel bir sayım yapılmasının düşünülmesi bu adımlar arasında gösterilebilir. Ancak ülkenin savaş durumunda olması, genel bir nüfus sayımı yapılmasını güçleştirmiştir. Savaş hâlimden dolayı başka bölgelere göç eden halk, savaş durumunun getirdiği olumsuz şartlar içinde, doğum, ölüm, evlenme, boşanma gibi olayları bildirmek ve bunları kaydettirmek için herhangi bir teşebbüste bulunamamıştır. Devlet de uzun süren savaşlar dolayısıyla nüfus işlerinin takibini yapamamıştır.³⁵

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde nüfusu kayıt altına alma meselesi yeni kurulmuş olan Türk devletinin önemle üzerinde durduğu bir politika olarak karşımıza çıkmaktadır. İki ayağı olan bu politikanın ilki nüfusun artırılması için girişimlerde bulunulması, ikincisi ise nüfusun nicelik ve nitelik olarak kayıt altına alınmasıdır.³⁶ Bu amaçla nüfus işlerini düzenlemek ve sağlıklı kayıtlar tutmak adına 1926 yılında İstatistik Umum Müdürlüğü kurulmuş ve ertesi yıl Cumhuriyet döneminin ilk genel nüfus sayımı yapılmıştır.³⁷ Bir sonraki genel nüfus sayımı 1935'te, daha sonraki yıllarda ise sayımların sonu sıfır ve beş ile biten yıllarda yapılması kararlaştırılmıştır.³⁸

Cumhuriyet döneminde başlanmış olan periyodik nüfus sayımlarının ilkinde Trabzon'un nüfusu 293.055³⁹ kişi olarak tespit edilmiş ve bu nüfusun 32.836'sını şehirde yaşayanlar oluşturmuştur. 1927'deki nüfus sayımında Trabzon'da köylerde yaşayan nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı yaklaşık olarak % 88,7'dir. Bu durum ilk nüfus sayımında Trabzon'da nüfusun çoğunluğunun köylerde yaşadığını göstermektedir. Türkiye genelinde bulunan 63 il arasında nüfus büyüklüğü açısından Trab-

zon 13. sırada yer almıştır.⁴⁰ Nüfus yoğunluğu açısından bakıldığında ülke genelinde km²'ye düşen kişi sayısı 18 iken bu sayı Trabzon'da 63 kişi olarak Türkiye ortalamasının üzerine çıkmıştır. Bunun yanında İstanbul'dan sonra km²'ye düşen kişi sayısının en fazla Trabzon'da olduğu gözle çarpılmaktadır.⁴¹ İlin toplam nüfusu içerisinde kadın nüfus miktarı 160.344 kişi olarak 1.000 erkeğe mukabil kadın nüfusu 1.217 kişiden ibarettir.⁴²

İlçeler	Toplam	Şehir	Köy
Merkez	60.975	24.634	36.341
Akçaabat	41.546	3.014	38.532
Maçka	19.176	1.052	18.124
Of	64.585 ⁴³	718	63.867
Sürmene	57.582	3.203	54.379
Vakfıkebir	49.191	215	48.976
Toplam	293.055	32.836	260.219

Tablo 1: 1927 Yılı Nüfus Sayımında Trabzon Nüfusunun Şehir, Köy ve İlçelere Göre Dağılımı⁴⁴

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne uzanan süreçte uzun süren savaşların ve sınırlarının daralmasına paralel olarak Trabzon'da önemli miktarda nüfus kaybı yaşanmıştır. Ülke geneline de yansıyan bu durumun önüne geçmek ve nüfusu arttırmak için Cumhuriyet döneminde devlet eliyle çeşitli politikalar uygulanmıştır. Bu politikalarından biri Yol Mükellefiyeti Kanunudur. Yol vergisi kanununa göre Türkiye'de oturan 18-60 yaş arasındaki erkekler yol vergisine tabi tutulmuş, fakat herhangi bir engeli tespit edilen öğrenci, asker, fakir ve hayatta altı çocuğu olanlar vergiden muaf tutulmuştur. Zamanla altı çocuk uygulaması, ekonomik güçlüklerle karşı karşıya olan kırsal kesim için vergiden tek kurtuluş yolu hâline gelmiştir. Bu durumun Anadolu'da altı çocuklu ailelerin sayısını arttırdığı söylenebilir.⁴⁵ Şubat

³⁵Çakmak, 2013: 35.

³⁶Çakmak, 2009: 89.

³⁷Yüceuluğ, 1947: 3.

³⁸ İstatistik Göstergeler 1923-2011, 2012: 3.

³⁹ 2000 Genel Nüfus Sayımı, 2002: 25.

⁴⁰ 2000 Genel Nüfus Sayımı, 2002: 25.

⁴¹ Koraltan, 1939: 42.

⁴² 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, 1929: 18.

⁴³ 1926-27 devlet salnamesine göre Of, Trabzon'un diğer ilçelerinden daha fazla nüfus miktarına sahiptir. Of'un nüfus miktarı devlet salnamesinde 77.885 olarak kaydedilmiştir. DS, 1926-27: 936.

⁴⁴ Trabzon İl Yıllığı, 1973: 42.

⁴⁵ Özdemir, 2013: 218.

1921'de kabul edilen bu kanunun Türkiye genelinde olduğu gibi Trabzon'da da nüfusun artmasına olumlu yönde katkı sağladığı ifade edilebilir.

28 Ekim 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımı döneminde Trabzon'da yaşayan nüfusun çoğunluğu Türkiye genelinde olduğu gibi köylerde yaşamaktadır. Bu durum yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ekonomik anlamda gerekli kurumlarını henüz oluşturamamış olmasına bağlanabilir. Şehir merkezlerinde yeterli endüstriyel kuruluşların olmaması halkın köylerde kalıp geçimini genellikle zirai faaliyetlerle sağlamasına sebep olmuştur.

İlçeler	Kadın	Erkek	Toplam
Merkez	11.095	13.539	24.634
Akçaabat	1.582	1.432	3.014
Of	339	379	718
Sürmene	1.769	1.434	3.203
Maçka	217	835	1.052
Vakfikebir	90	125	215
Toplam	15.092	17.744	32.836

Tablo 2: 1927 Yılı Nüfus Sayımında Trabzon'daki Kadın-Erkek Nüfusunun İlçe Merkezlerine Göre Dağılımı⁴⁶

Cumhuriyet döneminin ikinci genel nüfus sayımı 20 Ekim 1935 tarihinde yapılmıştır. Bu sayımda 186.766'sı kadın, 173.025'i erkek olmak üzere Trabzon nüfusu toplam 359.791'e yükselmiştir.⁴⁷ Toplam nüfus içerisinde kadın nüfusunun erkek nüfusundan fazla bir yekûna sahip olması, Cumhuriyet dönemi öncesinde uzun süren savaşlar sebebiyle erkek nüfusun azalması ve yetersiz ekonomik koşulların bir sonucu olarak il dışına yönelen göçlerle açıklanabilir. 1927 yılı sayımında Trabzon şehir nüfusu 32.836 kişiden oluşmaktaydı. İkinci nüfus sayımında Trabzon'da şehirde yaşayanların nüfusu 6.000'in üzerinde bir artışla 39.135 kişiye yükselmesine rağmen yine de

⁴⁶ 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Türkiye Nüfusu, 1928: 26.

⁴⁷ 1930-1940 yılları vilayet belgelerinde Trabzon'un nüfusu Türkiye İstatistik Kurumu verilerinden oldukça farklı rakamlar içermektedir. 1931 yılı Ocak ayı verilerinde ilin nüfusu 381.190 olarak ifade edilmiştir. Bu nüfusun 202.317'sini kadınlar, 178.873'ünü ise

“kentli” nüfusun Türkiye ortalamasının altında seyrettiği görülmektedir.⁴⁸1935 yılı itibarıyla il nüfusunun % 89,1'inin köylerde yaşaması, halkın şehirlerde geçimini sağlayabilecek iş kollarının yetersiz olmasıyla ilişkilendirilebilir.

İlçeler	Kadın	Erkek	Toplam
Merkez	28.224	25.179	53.403
Akçaabat	26.196	23.155	49.351
Maçka	14.483	11.753	26.236
Of	37.153	28.297	65.450
Sürmene	29.473	36.647	66.120
Vakfikebir	32.915	27.131	60.096
Toplam	168.444	152.212	320.656

Tablo 3: 1935 Yılı Nüfus Sayımında Trabzon'un Köy Nüfusunun Cinsiyete Göre Dağılımı⁴⁹

1927 yılında ilin en fazla nüfusa sahip olan ilçesi 64.585⁵⁰ kişilik nüfus miktarı ile Of iken ilçe, bu nüfus üstünlüğünü 1935 yılında kaybetmiş ve merkez ilçe 82.116 kişilik nüfusla ilin en kalabalık ilçesi durumuna gelmiştir. 1929 yılında Of ve Sürmene'de meydana gelen sel felaketi sonucu bu ilçelerden Maçka'ya 4.615, Bayburt'a 4.161 ve Erzurum'un Tercan kazasının Pülk köyüne de 177 kişi iskân edilmişti. Sel felaketinden zarar görenlerin bir kısmının Maçka'ya yerleştirilmesi, ilçenin 1935 sayımındaki artışında etkili olduğu gibi, aynı sayım döneminde Of ve Sürmene nüfusunun artış miktarında azalmayı da beraberinde getirmiştir. 1935 yılı sayımında nüfus yoğunluğu bakımından merkez ilçe ilk sırada yer almaktadır. Maçka'nın nüfus miktarının az oluşu, yüzölçümünün ise geniş olması nüfus yoğunluğu bakımından ilçenin diğer ilçeler arasında son sırada yer alması sonucunu ortaya çıkarmıştır. İlin nüfus miktarındaki artışa bağlı olarak 1935 yılı verilerine göre km²'ye düşen kişi sayısı da 77'nin üzerine çıkmıştır.⁵¹

erkekler oluşturmaktadır. 1930-1940 Yılları Vilayet Belgelerine Göre Trabzon, 1997: 35-36.

⁴⁸ Trabzon İl Yıllığı, 1973: 42.

⁴⁹ Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935, 1937: 16.

⁵⁰ Bk. Tablo 1.

⁵¹ Bk. Tablo 4.

İlçeler	Kadın	Erkek	Toplam	Yüzölçümü km ²	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	41.383	40.733	82.116	330	248.8
Akçaabat	28.110	25.311	53.421	510	104.7
Maçka	14.777	12.161	26.938	1.015	26.5
Of	37.678	28.898	66.576	1.080	61.6
Sürmene	31.302	38.149	69.451	1.115	62.3
Vakfikebir	33.516	27.773	61.289	580	105.7
Toplam	186.766	173.025	359.791	4.630	77.7

lık Vergisi” kapsamında, evlenme yaşındaki kişilerin evlenmeye teşvik edilerek nüfusun arttırılması düşünülmüştür.⁵⁶ 1937 yılındaki bir kaynakta verilen bilgilere

Tablo 4: 1935 Yılı Nüfus Sayımında Trabzon'un Toplam Nüfusu İçerisinde Kadın-Erkek Nüfusu⁵²

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundan sonra ülke genelinde olduğu gibi Trabzon'da da nüfus artış hızının yükseldiği görülmektedir. Savaş hâlinin sona ermesi ve silahaltında olan genç ve dinamik nüfusun geri dönmesi, bu artış hızına büyük bir katkı sağlamıştır. Doğurganlık düzeyinin yüksek olması 1935 yılında Trabzon'da nüfusun genç bir yaş ortalamasına sahip olmasını ortaya çıkarmıştır. Aynı yılda il nüfusu içerisinde kadın nüfusunun yarısı 21.6; erkek nüfusunun yarısı ise 13.5 yaşından daha küçüktür.⁵³

1927 yılından 1935 yılı sayımına kadar nüfus miktarında görülen artış üzerinde, nüfusun arttırılması için yapılmış olan düzenlemelerin de etkisi olduğu söylenebilir. 2330⁵⁴ ve 2576⁵⁵ numaralı kanunlarla halkın evlilik, doğum, ölüm gibi durumlarını bildirmelerinin üzerinde durulmuştur. Bahsi geçen kanunlar daha önce kaydedilmemiş nüfusun tespitinde önemli bir rol oynamıştır. Bu kanunlardan başka “Bekâr-

göre, Trabzon'da 8.065 doğum, 2.955 ölüm vakası gerçekleşmiştir. Bu durum, ilde nüfusun artış çizgisinde olduğunu göstermektedir. Aynı kaynakta ölümlerin daha çok gıdasızlık ve bakımsızlık yüzünden çocuklar arasında görüldüğü belirtilmiştir.⁵⁷

1940 yılı genel nüfus sayımında Trabzon'un mevcut nüfusunun hâlâ ağırlıklı olarak köylerde yaşadığı görülmektedir. Bu durum, artan nüfusu ilçe merkezlerinde istihdam edebilecek iş sahalarının sınırlı sayıda olmasıyla ilgili olduğu söylenebilir. Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımında Trabzon'da köylerde yaşayanların nüfusu 260.219'du.⁵⁸ Bu nüfus miktarı 1927'den 1940'a kadar on üç yıllık süreç içerisinde 87.499 kişi artarak 347.718'e yükselmiştir. Köylerde yaşayan toplam nüfusun 189.945'ini kadınlar, 157.773'ünü ise erkekler oluşturmaktadır. İlçeler bazında bakıldığında Of, köy nüfusu açısından 1940 yılında Trabzon'un en kalabalık ilçesidir.⁵⁹

⁵² Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Türkiye Nüfusu, 1935: 16.

⁵³ 2000 genel Nüfus Sayımı, 2002: 28.

⁵⁴ 4 Teşrinievvel 1926 tarihinden önce evlenenlerin ve bu evlenmelerden doğanlardan nüfus idarecilerince kayıtları yapılmamış olanların bu durumlarını bildiren kayıtlarını yaptırılmaları kanun hükmünde yer almıştır. T.C. Resmi Gazete, 2330, 26.10.1933.

⁵⁵ Gizli nüfusun kaydedilmesi hakkındaki kanun bk. T.C. Resmi Gazete, 2576, 5.7.1934.

⁵⁶ Yozgat Milletvekili Süleyman Sırrı Bey 19 Mart 1929 tarihinde meclise “Bekârlık Vergisi” kanun teklifini sunmuştur. Teklife göre 25-45 yaşları arasındaki tüm

bekâr erkekler ile 20-35 yaşları arasında olup resmi bir daireden maaş alan tüm bekâr kadınlar kazanç, arazi ve yol vergilerinin bir mislini Bekârlık Vergisi olarak vereceklerdir. Bu vergiden elde edilecek gelirin % 20'sinin beşten fazla çocuk sahibi olan ailelere verilecek olması, kanun teklifinin gerekçesini ortaya koymaktadır. Teklifin reddedilmesi basın-yayın organlarında uzun süre tartışılmasını engelleyememiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Özer, 2013:173-191.

⁵⁷ Baykal, 1937: 55.

⁵⁸ Bk. Tablo 1.

⁵⁹ Bk. Tablo 5.

İlçeler	Kadın	Erkek	Toplam
Merkez	30.134	27.237	57.371
Akçaabat	28.427	25.742	54.169
Maçka	16.295	13.577	29.872
Of	41.707	32.723	74.430
Sürmene	37.837	30.059	67.896
Vakfikebir	35.545	28.435	63.980
Toplam	189.945	157.773	347.718

Tablo 5: 1940 Yılı Nüfus Sayımında Trabzon'da Köy Nüfusunun Cinsiyete ve İlçelere Göre Dağılımı⁶⁰

Birinci nüfus sayımından 1940 yılında yapılan nüfus sayıma kadar Trabzon'da şehir nüfusu içerisinde merkez ilçe 32.789 kişilik nüfus miktarıyla diğer ilçeler arasında ilk sırada yer almıştır. 1927'den 1940'a kadar 10.179 kişi artan şehir nüfusu 1940 yılında 19.555'i kadın ve 23.460'ı erkek olmak üzere toplam 43.015 kişidir.⁶¹ Ortada bir gerçek var ki 1940 yılı itibarıyla ilde şehirleşme olgusu hâlen yerleşmemiştir. Esasen şehirleşmenin ülke genelinde olduğu gibi Trabzon'da da 1950'li yıllardan sonra geliştiği görülmektedir. Şehir merkezlerinde sosyoekonomik atılımların yaygınlaşmaya başlaması ve köylerin artan nüfusu besleyecek yeterlilikten giderek uzaklaşmasının, şehirleşmenin ilk adımını oluşturduğu ifade edilebilir.

İlçeler	Kadın	Erkek	Toplam
Merkez	14.307	18.482	32.789
Akçaabat	2.230	2.133	4.363
Maçka	219	282	501
Of	486	511	997
Sürmene	1.643	1.298	2.968
Vakfikebir	643	754	1.397
Toplam	19.555	23.460	43.015

Tablo 6: 1940 Yılı Nüfus Sayımında Trabzon'un Şehir Nüfusu⁶²

Üçüncü nüfus sayımında Trabzon'un toplam nüfusu 209.500'ü kadın, 181.233'ü erkek olmak üzere 390.733'e yükselmiştir. Merkez ilçe 90.160 kişilik nüfusuyla 1940

yılı sayımında Trabzon'un en kalabalık ilçesi konumundadır. Merkez ilçeden sonra sırasıyla Of ve Sürmene gelmektedir. Maçka bu dönemde de ilin en az nüfusa sahip ilçesidir.⁶³ 1940 yılı sayımında Trabzon'un ilçeleri arasında nüfus yoğunluğu açısından merkez ilçe ilk sırada yer almıştır. Bu durum, merkez ilçenin diğer ilçelere nazaran daha fazla iş imkânı barındırmasına bağlanabilir. Merkez ilçeden sonra nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu yerler sırasıyla Akçaabat, Vakfikebir ve Of'tur.⁶⁴

Trabzon'da gerek il gerekse ilçelerin çoğunluğu ve köylerde kadın nüfusun erkek nüfustan fazla olması, bu yerleşme merkezlerinden özellikle ekonomik kaygılara bağlı olarak önemli miktarda erkek nüfusun göç ettiğini göstermektedir. Türkiye'deki iç göçler ya da iller arası göçme olayını daha çok erkek nüfusun gerçekleştirmesi, bu durumu kanıtlar bir mahiyettedir.⁶⁵ 1950 yılı ve sonraki sayımlarda kadın-erkek nüfusunun eşitlenme eğiliminde olması, sosyoekonomik ve kültürel gelişmelerle birlikte eskiye nazaran il dışına yapılan göçlerin azalmasıyla açıklanabilir.

⁶⁰ 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, 1941: 23.

⁶¹ Bk. Tablo 6.

⁶² 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, 1941: 23.

⁶³ Bk. Tablo 7.

⁶⁴ Bk. Tablo 7.

⁶⁵ Doğanay, 1986: 291.

İlçeler	Kadın	Erkek	Toplam	Yüzölçümü km ²	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	44.441	45.719	90.160	330	273
Akçaabat	30.657	27.875	58.532	510	115
Maçka	16.514	13.859	30.373	1.015	30
Of	42.193	33.234	75.427	1.080	69
Sürmene	39.507	31.357	70.864	1.115	65
Vakfikebir	36.188	29.189	65.377	580	113
Toplam	209.500	181.233	390.733	4.630	84

Tablo 7: 1940 Yılı Nüfus Sayımında Trabzon'un Toplam Nüfusu⁶⁶

21 Ekim 1945 tarihinde yapılan genel nüfus sayımında Trabzon'un toplam nüfusu 210.752'si kadın, 184.632'si erkek olmak üzere toplam 395.384⁶⁷ kişiden oluşmaktadır. Kadın nüfusunun, il nüfusu içerisindeki oranı % 53.3'tür. Bu sayım yılı itibarıyla Trabzon'un toplam nüfusunun ülke nüfusu içerisindeki payı % 2.1'dir. 1927 sayımından 1945 yılına kadar geçen on sekiz yıllık süreçte il nüfusunun 102.329 kişi artış gösterdiği görülmektedir.⁶⁸ Merkez ilçe dâhil olmak üzere altı ilçeden oluşan Trabzon'un toplam nüfusunun en yoğun olduğu yer, 90.432 kişiyle merkez ilçedir.⁶⁹ Bu nüfus miktarıyla merkez ilçenin, ilin toplam nüfusu içerisindeki payı % 22.8 olmakla birlikte burada km²'ye 175 kişi düşmektedir.

İlçeler	Kadın	Erkek	Toplam
Merkez	45.481	45.481	90.432
Akçaabat	31.681	29.502	61.183
Maçka	17.618	14.640	32.258
Of	42.176	33.588	75.764
Sürmene	38.194	31.262	69.456
Vakfikebir	36.132	30.159	66.291
Toplam	210.752	184.632	395.384

Tablo 8: 1945 Yılı Nüfus Sayımında Trabzon'un Toplam Nüfusu⁷⁰

Cumhuriyet döneminin dördüncü nüfus sayımında Trabzon'da köy-şehir nüfusunun hâlâ bir dengeye sahip olmadığı ve nüfusun

ağırlıklı olarak köylerde yaşadığı görülmektedir. 1945 yılı sayımında Trabzon'da köylerde yaşayan kadın nüfusun, toplam köy nüfusuna oranı % 54.1'dir.

Başka bir ifadeyle köylerde yaşayan toplam nüfusun % 54.1'ini kadınlar, geriye kalan payı ise erkekler oluşturmaktadır. Bu sayım döneminde Trabzon nüfusunun 192.463'ü kadın, 162.678'i erkek olmak üzere toplam 355.141'i köylerde yaşamaktadır.⁷¹ 1927 yılında Trabzon'da köylerde yaşayanlar toplam nüfusun % 87.7'lik bölümünü oluşturmaktaydı. 1945 yılına gelindiğinde köy nüfusunun ilin toplam nüfusu içerisindeki oranı % 89.8'e yükselmiştir. Köylerde yaşayan nüfusun, ilçeler bazındaki dağılımında Of, 41.681'i kadın, 32.856'sı erkek olmak üzere toplam 74.537 kişilik nüfusu ile ilk sırada yer almaktadır.

İlçeler	Kadın	Erkek	Toplam
Merkez	31.676	28.932	60.608
Akçaabat	29.441	27.328	56.769
Maçka	17.446	14.354	31.800
Of	41.681	32.856	74.537
Sürmene	36.622	29.855	66.477
Vakfikebir	35.597	29.353	64.950
Toplam	192.463	162.678	355.141

Tablo 9: 1945 Yılı Nüfus Sayımında Trabzon'un Köy Nüfusunun Cinsiyete ve İlçelere Göre Dağılımı⁷²

Trabzon'un şehir nüfusu ilk sayımdan dördüncü sayım dönemine kadar 7.407 kişi artmış, 1945 yılı sayımında 40.243 kişiye ulaşmıştır. Trabzon şehirleşme açısından Türkiye ortalamasının altındadır; Türkiye genelinde toplam nüfusun % 24.9'unu,

⁶⁶ 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, 1941: 23.

⁶⁷ Yeni Yol Gazetesinde, 1945 yılında Trabzon'un toplam nüfusu 396.509 olarak belirtilmiştir. Yeni Yol Gazetesi, 30 Ekim 1950: 2.

⁶⁸ Bk. Tablo 1, Tablo 8.

⁶⁹ Bk. Tablo 8.

⁷⁰ Genel Nüfus Sayımı 21.10.1945, 1950: 23.

⁷¹ Genel Nüfus Sayımı 21.10.1945, 1950: 23.

⁷² Genel Nüfus Sayımı 21.10.1945, 1950: 23.

Trabzon'da ise % 10.1'ini şehirlerde yaşayan nüfus oluşturmaktadır.⁷³ Trabzon'un şehirleşme oranının düşük olması, burada yaşayan nüfusun il içindeki yerleşim merkezlerine göçmesinden ziyade başka illere göçmesinin bir sonucudur.⁷⁴ Köylerde ve ilin toplam nüfusu içerisinde çoğunluğu oluşturan kadınların şehir nüfusu içerisindeki oranı % 45.4'tür. Trabzon'un ilçeleri arasında şehir nüfusunun en yoğun olduğu yer 13.275'i kadın ve 16.549'u erkek nüfus olmak üzere toplam 29.824 kişi ile merkez ilçedir. Merkez ilçeden sonra sırasıyla Akçaabat, Sürmene ve Vakfikebir gelmektedir.⁷⁵

İlçeler	Kadın	Erkek	Toplam
Merkez	13.275	16.549	29.824
Akçaabat	2 240	2.174	4.414
Maçka	172	286	458
Of	495	732	1.227
Sürmene	1.572	1.407	2.979
Vakfikebir	535	806	1.341
Toplam	18.289	21.954	40.243

Tablo 10: 1945 Yılı Nüfus Sayımında Trabzon'un Şehir Nüfusunun Cinsiyete ve İlçelere Göre Dağılımı⁷⁶

II. Dünya Savaşı yıllarında nüfusun önemli bir bölümünün silahaltına alınması ülke genelinde olduğu gibi Trabzon'da da nüfusun artış hızını olumsuz olarak etkilemiştir. Trabzon'da nüfus artış hızı 1935-1940 yılları arasında % 1.66'ya, 1935-1945 yılları arasında ise % 0.23'e gerilemiştir.⁷⁷ Savaş öncesi ve içindeki ekonomik durgunluğun Türkiye ekonomisine de yansımından başka, genel seferberlikle birlikte genç ve üretken nüfusun silahaltında tutulması, bahsedilen gerilemenin en önemli sebeplerindedir.⁷⁸ Savaş şartlarının getirdiği ekonomik zorluklar, hayat pahalılığı, üretimin azalmasına, ilaç sıkıntısına, mesken

azlığı nedeniyle sağlıklı koşullarda ölümlerin çoğalmasına ve doğum oranlarının düşmesine sebep olmuştur.⁷⁹ Nitekim Trabzon'un nüfusu 1940 yılından 1945 yılı sayımına kadar sadece 4.651 kişi artış göstermiştir.⁸⁰

1950 yılında yapılan genel nüfus sayımında Trabzon'un ilçe sayısı Çaykara'nın ilçe yapılmasıyla birlikte yediye yükselmiştir. Çaykara, 1947 yılında çıkarılan bir kanunla müstakil bir kaza hâline gelmeden önce Of ilçesine bağlıydı. Bu kanun 1948 yılında yürürlüğe girmiş, Of ilçesine bağlı Kadahor ve Dernekpazarı bucakları kaldırılarak eski adı Kadahor olan Çaykara ilçesi oluşturulmuştur.⁸¹

Cumhuriyet döneminin beşinci nüfus sayımında Trabzon nüfusu 195.413'ü erkek, 224.866'sı kadın olmak üzere toplam 420.279⁸² kişiye yükselmiştir.⁸³ Kadın nüfusunun toplam nüfus içerisindeki payı bu sayım itibarıyla % 53.5'tir. Kadın nüfusu, erkek nüfusundan 1950 yılındaki sayımda 29.453 kişi fazladır. Cumhuriyet döneminin ilk beş nüfus sayımında kadınların Trabzon nüfusu içerisinde erkeklere nispeten fazla bir yekûn teşkil etmesinde, uzun süren savaşların ve genellikle ekonomik amaçlarla erkek nüfusun il dışına göç etmesinin etkisi olduğu söylenebilir.⁸⁴ Trabzon'un şehir nüfusu 25.023'ü erkek, 21.066'sı kadın, olmak üzere toplam 46.089 kişidir.⁸⁵ İlde nüfusun büyük bir bölümünün bu sayım döneminde de köylerde yaşadığı görülmektedir; Trabzon'un toplam nüfus miktarının 374.190'ını köy nüfusu oluşturmaktadır. Şehirde yaşayan kadın nüfusunun toplam nüfus içerisindeki oranı % 9.37 iken erkek nüfusun oranı ise % 12.81'dir.⁸⁶

Trabzon'un toplam nüfusunun ilçelere dağılımına bakıldığında merkez ilçe 99.619

⁷³ Acar, 2012: 50.

⁷⁴ Doğanay, 1986: 286.

⁷⁵ Bkz. Tablo 10.

⁷⁶ 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Trabzon İli, 1950: 11.

⁷⁷ Doğanay, 1986: 285.

⁷⁸ Doğanay, 1986: 285.

⁷⁹ Acar, 2012: 42.

⁸⁰ Bkz. Tablo 7, Tablo 8, Grafik 2.

⁸¹ On beş ilçe kurulması hakkında kanun bk. T.C. Resmi Gazete, 5071, 11.6.1947.

⁸² Yeni Yol Gazetesinin verdiği bilgilere göre 1950 yılında Trabzon'un toplam nüfusu 420.048'dir. Yeni Yol Gazetesi, 30 Ekim 1950: 2

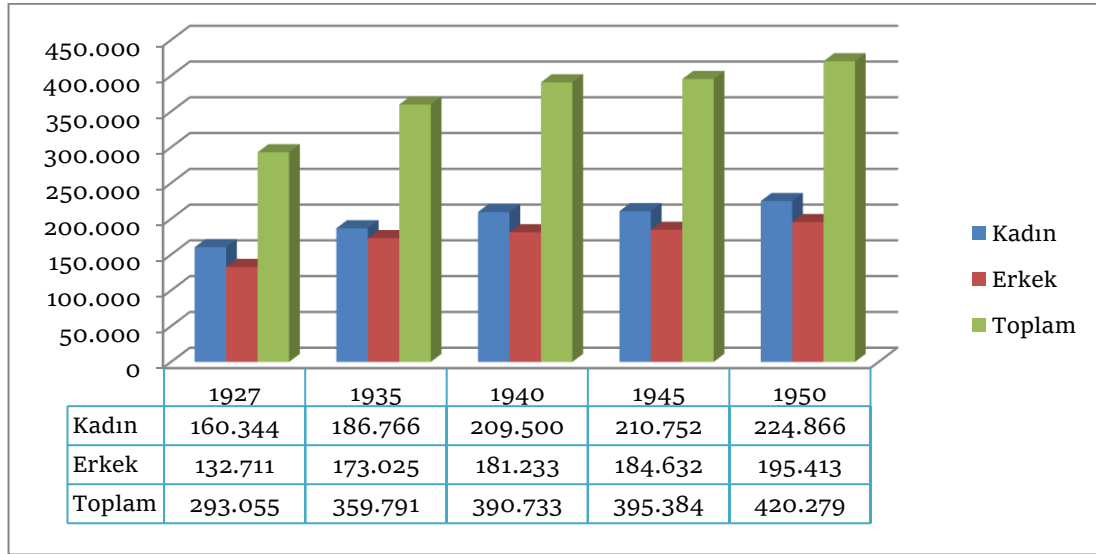
⁸³ Bk. Grafik 1.

⁸⁴ Koraltan, 1937: 53.

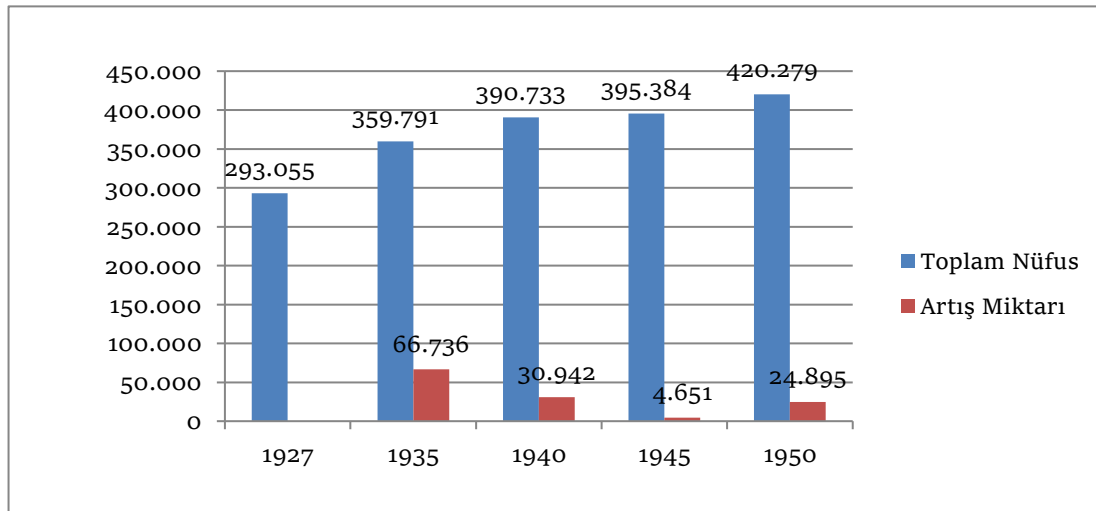
⁸⁵ Bk. Grafik 4.

⁸⁶ 2000 Genel Nüfus Sayımı, 2002: 44.

kişiden oluşan nüfus miktarıyla ilk sırada yer almaktadır.⁸⁷ Merkez ilçeden sonra 69.456 ile Sürmene, 69.278 ile Vakfıkebir ve 66.328 kişilik nüfusuyla Akçaabat gelmektedir. 1950 yılı sayımı itibarıyla en az nüfus barındıran ilçe ise Çaykara'dır.⁸⁸ En kalabalık nüfus miktarına sahip olan sahip merkez ilçenin, toplam nüfus içerisindeki payı % 23.7, en az nüfus miktarına sahip olan Çaykara'nın ise % 8.1'dir.

Grafik 1: 1927'den 1950'ye Trabzon'un Toplam Nüfusu⁸⁹

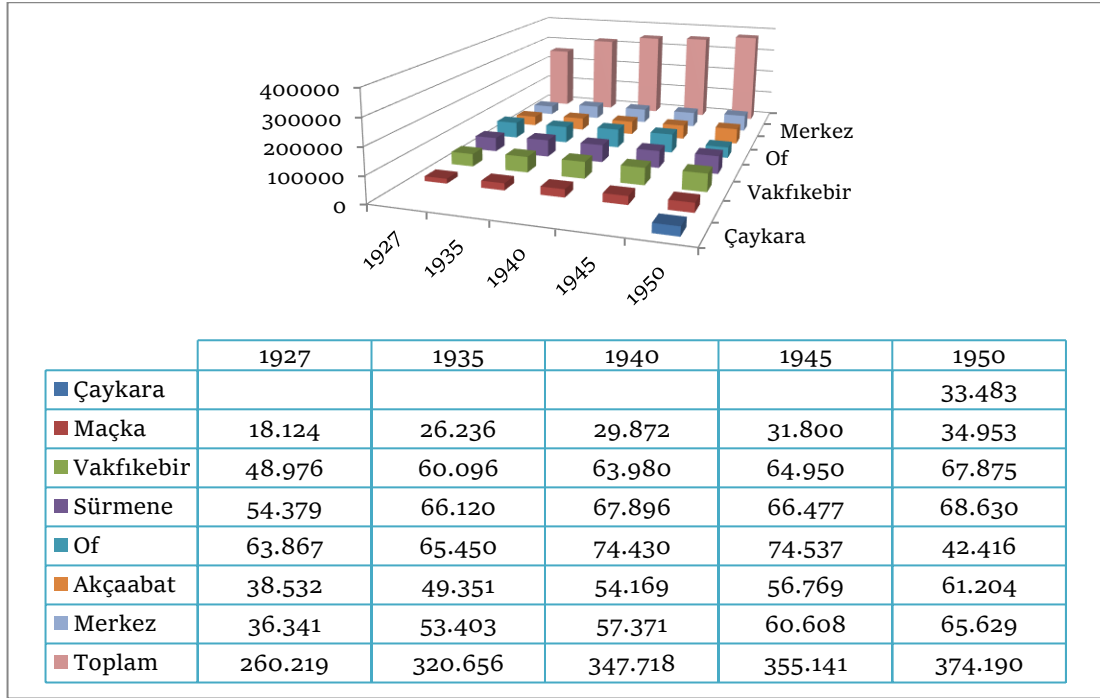
Grafik 2: 1927'den 1950'ye Trabzon'da Nüfusun Artış Miktarı⁹⁰

⁸⁷ Bk. Grafik 3, Grafik 4.

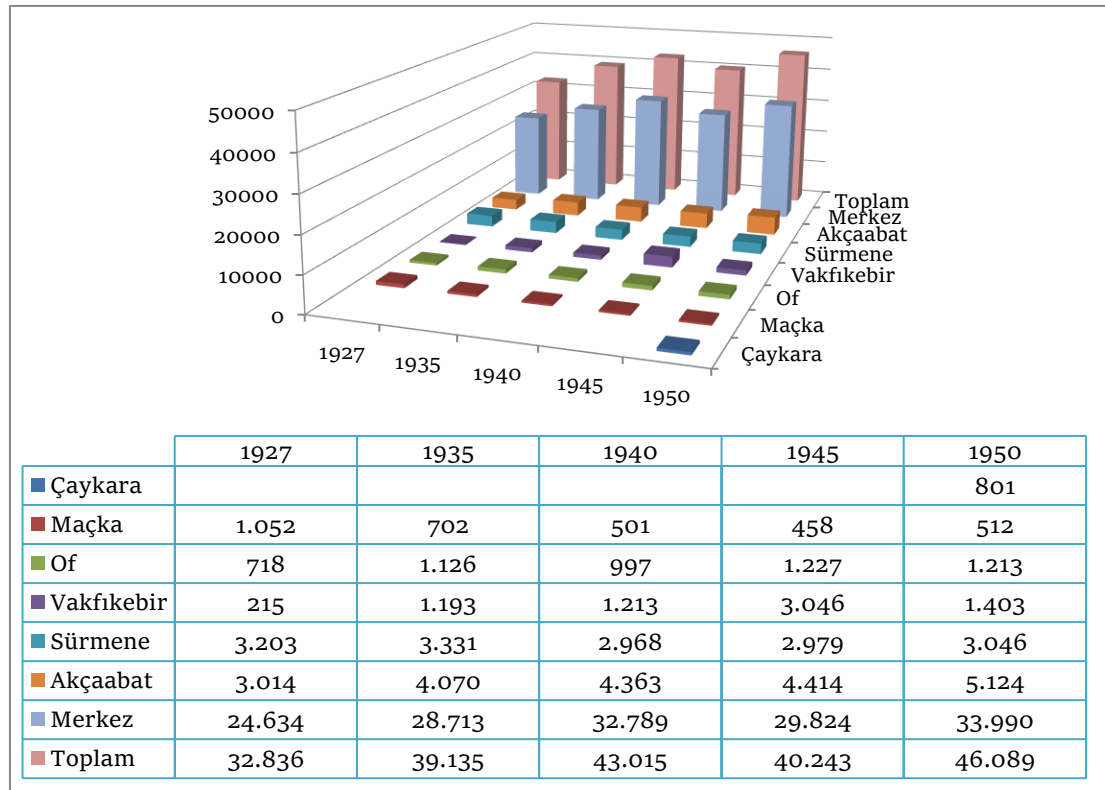
⁸⁸ 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, 1961: 26.

⁸⁹ Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), 1927, 1935, 1940, 1945 ve 1950 Nüfus Sayımları.

⁹⁰ DİE, 1927, 1935, 1940, 1945 ve 1950 Nüfus Sayımları.

Grafik 3: 1927'den 1950'ye Trabzon'un Köy Nüfusu ve İlçelere Göre Dağılımı⁹¹

Grafik 4: 1927'den 1950'ye Trabzon'un Şehir Nüfusu ve İlçelere Göre Dağılımı⁹²

⁹¹ DİE, 1927, 1935, 1940, 1945 ve 1950 Nüfus Sayımları.

⁹² DİE, 1927, 1935, 1940, 1945 ve 1950 Nüfus Sayımları.

Sonuç

20. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen gelişmeler Trabzon'u sosyoekonomik ve demografik yönden etkilemiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği sırada şehrin Ruslar tarafından işgal edilmesiyle şehirdeki, sosyal ve ekonomik hayatın gerilemesinin yanında birçok yerleşim yeri de kullanılamaz hâle gelmesine gelmiştir. Ayrıca işgalin olumsuz etkilerinden kurtulmak için halkın başka bölgelere göç etmesi, bir muhacirlik sorununu da beraberinde getirmiştir. Göçe maruz kalan halkın birçoğu açlık, sefalet ve salgın hastalıklar yüzünden hayatlarını kaybetmiştir. Bununla birlikte Millî Mücadele yıllarındaki gelişmeler, idari taksimattaki değişiklikler, nüfus mübadelesi ve doğal afetler Trabzon'un nüfusunu etkileyen faktörler olarak öne çıkmıştır.

Cumhuriyet döneminde periyodik olarak yapılan nüfus sayımlarının içerdiği veriler, Trabzon'da yaşayan nüfusun 1940-1945 yılları arası hariç tutulursa düzenli bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu artış üzerinde uzun süren savaşlar sebebiyle silahaltında olan nüfusun geri dönmesinin olumlu bir etkisi olduğu söylenebilir. Benzer bir durum, II. Dünya Savaşı yıllarında yaşanmıştır. Türkiye savaşa katılmamasına rağmen savaşa dâhil olma ihtimaline karşı genç ve dinamik nüfusun silahaltına alınması, ülke genelinde olduğu gibi Trabzon'da da nüfus artış hızının azalmasına sebep olmuştur. 1940-1945 yılları arasında Trabzon'da nüfusun 4.651, 1945-1950 yılları arasında ise 24.895 kişi artması, bu durumu somutlaştırmaktadır. Birinci durum nüfusun önemli bir bölümünün silahaltında olmasıyla ikinci durum ise seferberliğin bitmesi ve silahaltındaki nüfusun geri dönmeleriyle alakalıdır.

1927-1950 yılları arasında Trabzon'da nüfusun ağırlıklı olarak köylerde yaşadığı görülmektedir. Şehir merkezinde nüfusun ihtiyacını karşılayacak sanayi kuruluşlarının yetersiz oluşu, halkın bir kısmının köylerde kalıp geçimini zirai faaliyetlerle sağlamasına, bir kısmının da ilden göç etmesine sebep olmuştur. Kadın nüfusun erkek

nüfustan fazla bir yekûna sahip olması, erkeklerin sözü edilen sebeplerden dolayı ekonomik kaygılarla yaptıkları göçün ve savaşların ortaya çıkardığı bir durumdur. Şehirleşmenin gelişmesinin temelinde de ekonomik güçlüklerin yattığı söylenebilir. Mevcut tarım topraklarının artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalması, yaşanan göç hareketinin, şehir merkezlerine doğru yönelmesiyle kent nüfusunun giderek arttığı görülmektedir. Fakat bu artış üzerinde 1950'li yıllardan sonra sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmelerin önemli bir etkisi olduğunu da ifade etmek gerekir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

B. Salnameler

Devlet Salnamesi

Trabzon Vilayet Salnamesi

C. Gazeteler

İstikbal Gazetesi

T.C. Resmi Gazete

Yeniyol Gazetesi

D. TBMM Zabıt Cerideleri

E. Diğer Kaynaklar

ACAR, Atilla (2012), *Isparta Nüfusunun Genel Özellikleri (1900-1950)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.

BAYKAL, Tahir (1937), *Bir Jandarma Subayının Kaleminden 1937 Yılında Trabzon*.

BEHAR, Cem (1996), *Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, 2, T.C. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

BULUT, Engin Çağdaş (2012), *Doğu Karadeniz Bölgesinin İdari Tarihi (1923-1950)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.

- CİHANGİROĞLU, Aslı Arslan (2007), "Cumhuriyet Döneminde Karadeniz'de Yaşanan Tabii Afetler (1923-1950)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs)*, 2, içinde (983-1004), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.
- ÇAKIROĞLU, Sait Bilal (1946), "Trabzon'un İktisadi Karakteri", *İnan Mecmuası*, 25, Trabzon.
- ÇAKMAK, Fevzi (2013), "Cumhuriyet İdaresinin Nüfusu Kayıt Altına Alma Girişimlerine Bir Örnek: 1934 Yılı Nüfus Taraması", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(7), 33-47.
- _____ (2009), "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nüfusu Kayıt Altına Almaya Yönelik Girişimler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(18-19), 89-115.
- ÇAPA, Mesut (1991), "İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Mübadele ve İskan", *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2(8), 631-642.
- ÇAPA, Mesut ve Usta, Veysel (1997), *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, Trabzon: Derya Kitabevi Yayınları.
- EKEN, Halit (2008), *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızade Hamit Bey*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- ERDEHA, Kamil (1975), *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GOLOĞLU, Mahmut (1981), *Milli Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi.
- HACIFETTAHOĞLU, İsmail (2001), "Kuruluşundan Fethine Trabzon'un Kısa Tarihi ve Fethi" *Öncesi ve Sonrası İle Trabzon'un Fethi*, içinde (11-21), Ankara: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- KARPAT, Kemal H. (2010), *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KAYA, Erol (2002), "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, içinde 531-547,1, Trabzon: T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- KILIÇ, Fahri (2002), "Milli Mücadele Döneminde Trabzon ve Çevresinde Ortaya Çıkan Pontus Rum Sorununun Giderilmesinde Atatürk'ün Rolü", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*,1, içinde (611-632), Trabzon: T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- KORALTAN, Refik (1939), *Trabzon Vilayetinin Genel Durumu Hakkındaki Rapor*.
- MCCARTHY, Justin (1998), *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev: Bilge Umar), İnkılap Yayınları.
- OKUR, Mehmet ve Usta, Veysel (2009), "Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme", *History Studies*, 1/1, 35-70.
- OKUR, Mehmet (2007), "Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyeteler", *Karadeniz Araştırmaları*, 14, 1-28.
- ÖKSÜZ, Hikmet (2007a), "Pontusçuluğun Sonu: Nüfus Mübadelesi", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, içinde (425-434), Ankara: Serander Yayınları.
- _____ (2007b), "Çaykara'da Afete Bağlı Göç (1929-1973)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs)*, 2, içinde (1005-1012), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.
- ÖKSÜZ, Hikmet ve Usta, Veysel (2008), *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon: Serander Yayınları.
- ÖZDEMİR, Nuray (2013), "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Yol Vergisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32, 213-248.
- ÖZER, Sevilay (2013), "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bekârlık Vergisi'ne İlişkin Tartışmalar" *Gazi Akademik Bakış*, 6(12), 173-191.

- ÖZTÜRK, Saygı (2008), *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, İstanbul: Doğan Kitap.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, (1937), *Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935: Türkiye Nüfusu Kat'i Tasnif Neticeleri*, Ankara: Mehmet İhsan Basımevi.
- T.C. Başvekâlet Devlet İstatistik Enstitüsü, (2002), *2000 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İl, 61-Trabzon)*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- T.C. Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü, (1935), *Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Türkiye Nüfusu Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Muvakkat Rakamlar*, Ankara: Ulus Basımevi.
- T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, (1929), *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül 1 Mufassal Neticeler*, Ankara: Hüsnütabiat Matbaası.
- Türkiye Başvekâlet Merkezi İstatistik Umumiyesi, (1928), *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet Kaza Şehir ve Köyler İtibariyle Türkiye Nüfusu*, Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası.
- T.C. İstatistik Umum Müdürlüğü, (1941), *20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilayetler Kazalar Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü*, Ankara.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, (1950), *Genel Nüfus Sayımı 21.10.1945*, Ankara.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, (1950), *21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Trabzon İli, Kesin ve Açıklamalı Sonuçlar*, Ankara.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, (1961), *22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu*, İstanbul.
- Trabzon İl Yıllığı, 1973.
- Türkiye İstatistik Kurumu, (2012), *İstatistik Göstergeler 1923-2011*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- YILMAZ, Hadiye (2010), *Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- YÜCEULUĞ, Ratip (1947), *Türkiye Nüfusu Cumhuriyet Devrindeki Son Dört Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre*, Ankara: Doğu Matbaası.
- 1930-1940 Yılları Vilayet Belgelerine Göre Trabzon*, (1997), Trabzon: T.C. Trabzon Valiliği Yayınları.

Kabak, Turgay, “Yerel Mutfaktan Ulusal Mutfağa Kuymak’ın Seyrinin Kùltür Endüstrisi Açısından İncelenmesi”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, ss.347-352.

YEREL MUTFAKTAN ULUSAL MUTFAĞA KUYSMAK’IN SEYRİNİN KùLTÜR ENDÜSTRİSİ AÇISINDAN İNCELENMESİ*

Turgay KABAK**

* Araştırma makalesidir.

** Dr. Öğr. Üyesi,
Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakùltesi
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü
E-Posta: turgaykabak@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0823-3074

Anahtar Kelimeler: Kuymak, Karadeniz, Karadeniz mutfağı, kùltür endüstrisi.

Keywords: Kuymak, Black Sea, Black Sea cuisine, culture industry.

Gönderim Tarihi: 02.10.2018

Kabul Tarihi: 19.10.2018

Öz: Kuymak, özellikle Doğu Karadeniz mutfağında yer alan en önemli geleneksel besin kaynaklarından birisidir. Yöre insanı kendi elde ettiği tereyağı, peynir ve mısır ununu kullanarak kuymağı yapmış ve yaygın bir şekilde tüketmiştir. Kuymağın bu denli yaygın olmasında hem kullanılan malzemelerin tamamen kendi üretimleri olması hem de yapımının kolay olması önemli rol oynamıştır. Çünkü Karadeniz bölgesinde yaşam şartları zorlu olduğu için zaman çok önemlidir. Bu sebeple Karadeniz yemeklerine bakıldığında zaman çoğunun yapımı karmaşık olmayan ve az malzeme ile kısa sürede yapılabilen yemekler olduğu görülecektir. Bunun sebebi de Karadeniz insanının pratik olması ve yemeğe ayıracak zamanının az olmasıdır. Kuymak da bu açıdan yöre mutfağının en önemli yemeklerinden birisidir.

Bu çalışmada geleneksel Karadeniz mutfağının önemli bir unsuru olan kuymak yemeğinin yörenin kırsal turizmde açılması ve bu bağlamda turistik tesislerin çoğalması ile nasıl popüler hâle geldiği ve günümüzde sadece Karadeniz bölgesi değil, bütün Türkiye’de bilinen ve yenilen, turistik merkezlerde turistlere sunulan bir yemek hâline geldiği halk bilimsel bir bakış açısıyla kùltür endüstrisi açısından incelenecektir.

INVESTIGATION OF LOCAL KITCHEN FROM THE NATIONAL KITCHEN TO CULTURAL INDUSTRY

Abstract: Kuymak is one of the most important traditional food sources in the Black Sea, especially in the Eastern Black Sea cuisine. The region has made its own human by using the butter, cheese and corn flour which it obtained and consumed widely. It has played an important role for the well-being of the wells and the fact that the

materials used are completely their own production and their construction is easy. Because time is very important because the living conditions in the Black Sea region are challenging. For this reason, when looking at the Black Sea dishes, it is seen that most of the dishes are not complicated and can be made in a short time with less material. The reason for this is that the people of the Black Sea are practical and have little time to devote to food. In this respect, Kuymak is one of the most important dishes of the local cuisine.

In this study, an important element of the traditional Black Sea cuisine, the well-being of the region, the opening of rural tourism and the popularization of tourist facilities in this context and how popular it is not only the Black Sea region today; all know in Turkey and renovated, has become a tourist center will investigate, the food served to tourists in terms of public scientific perspective with the culture industry.

Giriş

Beslenme, insanoğlunun en temel biyolojik ihtiyaçlarından birisidir. Ancak insanlık tarihine bakıldığında zaman beslenme, belki başlarda sadece biyolojik ihtiyacı giderme dürtüsüyle her şeyi yeme şeklinde başlamış olsa da zaman içerisinde kültür geliştiğçe biyolojik bir ihtiyacı giderme faaliyeti olmaktan çıkıp aynı zamanda kültürel bir faaliyet hâline gelmiştir. Zaman içerisinde insanların çeşitli şeyleri yemeyi ve yemeyi tercih etmeleri sonucunda her milletin kendine özgü bir mutfak kültürü oluşmuştur. Milletlerin mutfak kültürünün oluşmasında “iklim ve coğrafya (buna bağlı olarak geçim kaynakları), din, kültürel etkileşim ve alışkanlıklar”¹ gibi çeşitli unsurlar etkili olmuştur.

Türkistan’dan Avrupa’ya çok geniş bir coğrafyada yaşam süren Türk milleti, birçok farklı din ve millî kültürle etkileşime geçerek hem onları etkilemiş hem de onlardan etkilenmiştir. Bu çok yönlü etkileşim ağının da etkisiyle Türklerin zengin bir mutfak kültürü oluşmuştur.²

İslamiyet öncesi dönemde Türkistan bozkırlarında yaşayan Türkler, coğrafyanın ve iklimin de etkisiyle büyük oranda geçimlerini hayvancılıkla sağlamışlardır. Yaşadıkları coğrafyanın gereği olarak beslenmelerini ağırlıklı olarak hayvani ürünlerden sağlayan eski Türkler at, koyun, keçi ve diğer büyükbaş hayvan etlerini mutfaklarında kullanmışlardır. Bu mutfak kültüründe ismini zikrettiğimiz hayvanlardan elde edilen süt ve bu süttten yapılan süt ürünleri ile sakatatlar da önemli bir yer tutmaktaydı.³

Uzun süre dayanıklı olması ve kolayca taşınabilmesi sebebiyle Türklerin ortaya çıkardığı pastırma ve sucuk da Türk mutfak kültürünün önemli bir parçası olmuştur. Türkler, bu dönemde sürekli hareket hâlinde oldukları için kurutulmuş et konusunda uzmanlardı. Avrupa Hun Türkleri savaşa giderken yanlarında bol miktarda et konservesi götürüyorlardı.⁴

Türklerin mutfak kültüründe süt ve süt ürünlerinin de çok önemli bir yeri vardı. Özellikle, yağ temel besin kaynağıydı. Türkler yoğurttan elde ettikleri tereyağını çok yaygın olarak kullanırlardı. Tereyağının dışında don yağı ve iç yağı da mutfakta kullanılırdı. Etin temel besin kaynağı olduğu bu dönemde Türk mutfağında ekmek önemli bir yer tutmamaktaydı.⁵ Bunda Türkistan / Orta Asya ikliminin tarıma çok da elverişli olmaması önemli bir rol oynamıştır. Ekmekğin Türk sofrasında önem kazanmasının Türklerin batıya göç etmesi ve İslamiyet’i kabulüyle başladığı söylenebilir. İslam dininin etkisiyle ekmek kutsal bir hüviyet kazanmıştır. Bugün Anadolu’nun hemen her yerinde ekmeğe basılmaması gerektiği, basanın çarpılacağı yönünde pek çok inanış ve efsane mevcuttur. Ayrıca Anadolu, Balkanlar gibi verimli topraklara gelen Türkler hayvancılığın yanı sıra tarıma da büyük önem vermişlerdir. Böylece Türk mutfağına bol miktarda sebze yemeği girmiştir.

¹ Kabak, 2017: 281.

² Türk mutfak kültürü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Oğuz, 2002; Ünsal, 2011.

³ Közleme, 2012: 153-154.

⁴ Közleme, 2012: 154-155.

⁵ Közleme, 2012: 155.

Türklerin imparatorluklar kurmaya başlamaları ile mutfak kültürleri de hızlı bir değişim geçirmiş ve zenginleşmeye başlamıştır. Özellikle Osmanlı saray mutfağı Türk mutfak kültürüne yepyeni ürünler katmıştır. Üç tarafı denizlerle çevrili bir coğrafyada kurulup üç kıtaya yayılan Osmanlı Devleti'nin mutfağında deniz ürünlerinin bulunması kaçınılmazdı. Bu dönemden itibaren Türkler deniz ürünleriyle daha çok tanışmış ve Türk mutfağına hamsi, lüfer, levrek gibi birçok deniz ürünü girmiştir.⁶

Türk mutfağı, gelişen coğrafyası ve kültür hinterlandı ile birlikte sürekli gelişirken bu mutfak içerisinde çok önemli bir yere sahip olan Karadeniz mutfağı da zaman içerisinde şekillenmiştir. Karadeniz, özellikle de Doğu Karadeniz bölgesi kendine has tabiat ve bitki örtüsü ile uyumlu özgün bir mutfak oluşturmayı başarmıştır. Karadeniz mutfağına bakıldığı zaman hem deniz ürünlerinin hem de bitkilerin ve hayvansal ürünlerin yer aldığı geniş bir yelpaze görülür. Deniz kenarında olan bölgelerde deniz ürünleri ağırlıktayken dik ve son derece zengin bitki örtüsüne sahip Karadeniz dağlarının eteklerinde kurulan köy ve kasabaların mutfaklarında bitkisel yemekler ile hayvansal ürünlere dayalı yemekler daha çok yer tutmaktadır.

Karadeniz insanı zor şartlarda hızlı bir hayat yaşadığı için yöre yemeklerine bakıldığı zaman daha çok az malzemeye ve hızlı bir şekilde hazırlanan yemekler göze çarpar. Bu yemeklerden birisi de "kuymak" veya diğer bir adıyla "muhlama"dır. Kuymak eski Türkçede *ku-d-* (*kut-*, *kuz-*, *kuy*, *guy-*; *koy-*, *goy-*) kökünden gelmekte olup bu fiil sıvı ve hububat için dökmek anlamında kullanılmaktadır.⁷

Kuymak, 2 yemek kaşığı tereyağı, 2 yemek kaşığı mısır unu, 1 su bardağı sıcak su ve 80 gram Trabzon peyniri (tuzsuz tel veya çeçil peyniri)⁸ kullanılarak yapılan Karadeniz'e özgü bir yemektir. Erzurum gibi diğer

bölgelerde de kuymak yapılmaktadır; ancak Karadeniz kuymağını diğerlerinden ayıran en önemli özellik, yapımında mısır unu kullanılmasıdır. Kuymak, Karadeniz kültüründe o kadar derin bir yer etmiştir ki Karadeniz yöresi halk inanışlarında bile kendine yer bulmuştur. Örneğin Trabzon Sürmene ilçesinde özellikle küçük çocukları ve yeni doğmuş buzağaları yediğine inanılan Karakoncolos'u engellemek için ev sahibi kapıya kuymak koymaktadır.⁹

Karadeniz kültürü içerisinde bu kadar derin yer etmiş olan kuymak, yöre geleneksel mutfağı içerisinde bir yemek olarak varlığını devam ettirirken Karadeniz Bölgesinde son yıllarda gelişen kırsal turizmle¹⁰ birlikte konum olarak değişime uğramıştır. Çünkü "kırsal turizmi bütünleyen bir özelliğe sahip olan yemek ile kültür arasında sıkı bir ilişki mevcuttur".¹¹ Kırsal turizmin özelliği, turizmi deniz, kum, güneş ilişkisinden kurtarıp turistlere doğal bir ortamda yerel kültürü de deneyimleme imkânı sunmasıdır. Bu anlamda son yıllarda çok büyük bir aşama kaydeden Karadeniz Bölgesine gelen yerli ve yabancı turist sayısı hızla artmaktadır. Yabancı turist olarak özellikle Arapların yoğun ilgisi görülmektedir. 2010 yılında bölgeye gelen Arap turist sayısı 2.800.000 iken bu rakam 2016 yılında 6 milyonu aşmıştır.¹² Bugün ise daha fazladır. Gelen yerli ve yabancı turistler yörenin tam anlamıyla bir kültür turizmi merkezi olmasını sağlama yolunda önemli bir yol kat etmesini sağlamışlardır.

Karadeniz Bölgesinin bu kadar yoğun turist çekmesinin en büyük sebebi yörenin eşsiz tarihi ve doğal özellikleridir. Bir bölgede turizmin gelişmesi için tarihi ve doğal özelliklerinin bulunması şarttır; ancak yeterli değildir. Gelen turistlere o yörenin yerel kültürel değerlerinin de en iyi şekilde sunulması gerekir; çünkü gelen turist bölgede vakit geçirip harcama yapabilmesi için kültürel değerlerin pazarlanması gerekmektedir. Bu bağlamda Karadeniz bölge

⁶ Bucak ve Taşpınar, 2014: 552-553.

⁷ Gülsevin, 1998: 53.

⁸ URL 1.

⁹ Duvarcı, 2005: 126.

¹⁰ Kızılırmak vd., 2014: 76.

¹¹ Kızılırmak vd., 2014: 75.

¹² URL 2.

kültürünün en önemli özelliklerinden birisi olan mutfak kültürü devreye girmektedir. Bu süreç içerisinde geleneksel Karadeniz mutfağı içerisinde yer alan birçok unsur kültür endüstrisinin bir parçası hâline gelmiştir. Kültür endüstrisi ile belirli yaratım süreçlerine gereksinim duyan yerel ve özgün kültür ürünleri, bu yaratım süreçlerinden koparılarak yaygınlaştırılmıştır.¹³ Kuymak da önceleri Karadeniz'in özellikle köy evlerinin mutfaklarında yer alan ve geleneksel bir süreç içerisinde üretilip tüketilen bir gıda iken günümüzde Karadeniz Bölgesinde yer alan hemen her turistik restoran ve otelin yemek menüsünde yer alır olmuştur. Örneğin Trabzon'un en çok turist çeken yerlerinden birisi olan Uzungöl'de yer alan otellerin menüsünde,¹⁴ Rize'nin en meşhur turistik bölgesi Ayder'de yer alan restoranların menüsünde,¹⁵ Ordu'da kahvaltı hizmeti veren hemen her restoranın¹⁶ menüsünde kuymak, mihlama, muhlama gibi isimlerle yer alan kuymak, gelen yerli ve yabancı turistlere servis edilmektedir. Bu restoranlarda kuymak, geleneksel üretim sürecinden kopararak tamamen turistlere sunulan bir endüstriyel kültür ürünü hâline getirilmiştir.

Kültür endüstrisi kavramı ilk defa 1947 yılında Amsterdam'da Adorno ve Horkheimer'in birlikte yayımladığı "Aydınlanmanın Diyalektiği" adlı çalışmada kullanılmıştır. Adorno'nun ifadesine göre, bu kavramı "kitle kültürü" kavramı yerine kullanmayı uygun görmüşlerdir.¹⁷ Adorno ve Horkheimer'e göre kültür, 18. yüzyıldan bu yana kapitalizmin varlığını devam ettirmek için kullandığı başat araçlardan birisidir. Bu bağlamda 20. yüzyılda kültür ürünleri kitle iletişim araçları ve turizm gibi etmenler kullanılarak metaya dönüştürülmüştür.¹⁸ Bu hızlı dönüşümün başlıca iki sebebi, tüketim kültürü ve gelişen turizmdir. Aslında bu iki unsur birbirinden kopuk değil, birbirini destekler nitelikte olan un-

surlardır. Sanayi devriminden itibaren artan üretim yanında tüketim kültürünü de getirmiştir. Daha çok üretim daha çok tüketim, daha çok tüketim daha çok üretim şeklinde devam eden bu fasit daire, iletişim araçları ve turizmi de kullanarak her şeyi insanların tüketimine sunmuştur. Bu sunumdan kültür de nasibini almıştır. Kültürel unsurlar, bu unsurların başında da mutfak kültürünü oluşturan yemekler uluslararası yemek şirketleri, fast food zincirleri ve büyük restoranlar olmak üzere, bunlar aracılığıyla doğal ortamlarından kopararak insanların her an her yerde ulaşabilecekleri ürünler hâline getirilmiştir. Turizm sektörünün gelişmesi ile birlikte sektör, gıda zincirinin en verimli uygulama sahalarından birisi olmuş ve turizm bölgelerindeki lüks oteller, restoranlar mutfaklarını yerel ürünlere de açarak gelen yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmeye çalışmışlardır. Tüm bu gelişmelerin Türkiye'deki yansımalarına bir örnek olarak kuymak gösterilebilir. Bu süreç içerisinde kuymağın ülke genelinde ünü artmıştır. Artık kuymak sadece Karadeniz Bölgesine özgü olmaktan çıkıp ülkenin hemen birçok bölgesinde bilinen, yaygın bir yemek hâline gelmiştir. Kuymak o kadar yaygınlaşmıştır ki Akdeniz bölgesinde yer alan Antalya'daki turistik otellerin menüsüne bile girmiştir.¹⁹

Sonuç

Sanayi Devrimi ile başlayıp günümüze uzanan süreç dünya üzerindeki pek çok şeyi derinden değiştirmiştir. Bu değişimlerden birisi de ülkeler ve kültürler arasındaki etkileşimin artmasıdır. Bugün adına küreselleşme de denilen bu etkileşim süreci dünyayı gittikçe birbirine çok benzeyen tek düze bir yere benzetirken kültürlerle de çok farklı etkileri olmuştur. Bu süreç içerisinde pek çok yerel kültürel değer yok olup giderken bazıları da yerelden ulusala, ulusaldan da evrensele taşınmıştır. Bu değişimden en çok etkilenen kültür şubelerinden

¹³ Çelik, 2012: 117; Batmaz, 1981: 176.

¹⁴ Kızılırmak vd., 2014: 81.

¹⁵ URL: 3.

¹⁶ URL: 4.

¹⁷ Adorno, 2003: 76.

¹⁸ Kurt, 2009: 42.

¹⁹ URL: 5.

birisi de mutfaktır. Günümüzde bir ülkeye, hatta o ülkenin sadece bir bölgesine ait bir yemek artık uluslararası hâle gelmiş, dünyanın hemen her ülkesinde tüketilir olmuştur. Bu dönüşüme verilebilecek en belirgin örneklerden birisi pizzadır. Pizza, başlangıçta İtalyan mutfağına aitken bugün dünyanın hemen bütün ülkelerinde bilinen ve tüketilen bir besin hâline gelmiştir.

Çalışmamızın konusu olan kuymak da Karadeniz, ağırlıklı olarak da Doğu Karadeniz mutfağının geleneksel bir besinidir. Geleneksel mutfak kültürü içerisinde geleneksel yöntemlerle kendi bağlamı içerisinde üretilip tüketilirken Karadeniz Bölgesinde turizmin büyük gelişim göstermesinin de etkisi ile kısa bir zaman içerisinde geleneksel bağlamından koparılıp lüks turistik mekânların menülerine girmiştir. Değişim sadece bununla da kalmamış, yerli turistlerin, Karadeniz dizilerinin ve İstanbul gibi büyük illerde yapılan tanıtım şenliklerinin de etkisi ile kuymak bütün Türkiye'de bilinen ve tüketilen bir besin hâline gelmiştir. Böylece sadece Karadeniz'le kalmayıp Ege, Akdeniz gibi bölgelerin de mutfağına girmiştir. Hatta Akdeniz Bölgesi turistik otellerinin menülerin de bile kuymak bulunmaktadır.

Sonuç olarak kuymak, geleneksel Karadeniz mutfağı içerisindeki bağlamından koparılıp gelen yerli ve yabancı turistlere Karadeniz Bölgesinin kültürel simgelerinden birisi olarak sunulan ve bundan gelir elde edilen kültür endüstrisinin bir unsuru hâline gelmiştir. Bu durumun kültürel bir unsurun, geleneksel ortamından koparılıp ticari bir meta hâline getirilmesi gibi olumsuz bir tarafı vardır; ancak yerel kültür unsurlarının unutulmasının engellenmesi, yerel kültürel değerlerin ülke geneline; hatta uluslararası arenaya tanıtılması ve ülke için değer üretilmesi gibi olumlu tarafları da vardır. Bu bağlamda düşünülürse kuymağın bu şekilde yaygınlık kazanması, bölgenin tanıtımı ve kültürel değerlerinin yok olmaması açısından olumlu bir durumdur.

KAYNAKÇA

ADORNO, Theodor, (2003) "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken", *Cogito*, 36, 76-84.

BATMAZ, Veysel, (1981) *Popüler Kültür Üzerine Değişik Kuramsal Yaklaşımlar*, Ankara: A. İ. T. İ. A. Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Yayınları.

BUCAK, T ve Taşpınar, O, (2014) "Türk Mutfağında Deniz Kültürünün Yeri ve Önemi", *International Journal of Human Science*, 11 (1), 551-568.

ÇELİK, Ş. Abdurrahman, (2012) *Kültür Endüstrisi Üç Yanlı Bir Doğru*, İstanbul: Literatür Yayıncılık.

DUVARCI, Ayşe, (2005) "Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar", *Bilig*, 32, 125-144.

GÜLSEVİN, Güler, (1998) "Türk Dilinde koy- (>kod-) ve kuy- (>kud-) Üzerine", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 51-57.

KABAK, Turgay, (2017) "Beslenme ve Mutfak Ekseninde Somut Kültürel Unsurlar", *Halk Bilimi El Kitabı içinde (281-291)*, İstanbul: Motif Vakfı Yayınları.

KIZILIRMAK, İsmail vd., (2014) "Yöresel Mutfağın Kırsal Turizm İşletmelerinde Uygulanması: Uzungöl Örneği", *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 4 (1), 75-83.

KÖZLEME, Olgun, (2012) *Türk Mutfak Kültürü ve Din*, İstanbul: Rağbet Yayınları.

KURT, A. Yaman, (2009) *Adorno ve Horkheimer'in Kültür Endüstrisi Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.

OĞUZ, Burhan, (2002) *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri*, C.1, İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları.

ÜNSAL, Artun, (2011) *Nimet Geldi Ekine*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

URL 1: <https://yemek.com/tarif/kuymak/#gref> (Erişim Tarihi: 30.09.2018).

URL 2: <https://www.turizmga-tesi.com/news.aspx?id=80413> (Erişim Tarihi: 30.09.2018).

URL 3: <https://www.karadeniztur-lari.com.tr/ayderde-ne-yenir/> (Erişim Tarihi: 01.10. 2018).

URL 4: <https://www.karadeniztur-lari.com.tr/ordu-kahvalti-yerleri/> (Erişim Tarihi: 01. 10. 2018).

URL 5: https://www.tripadvi-sor.com.tr/ShowUserReviews-g297962-d7645180-r558825692-Baskent_Simit_FI-rInI_AltInkum-Antalya_Turkish_Mediter-ranean_Coast.html (Erişim Tarihi: 01. 10. 2018).

Çakıroğlu, Evren Osman-Aydın, İsmail-Demir, Aydın, “Karadeniz’e Kıyısı Olan Ülkelerden İthal Edilen Huş ve Yerli Kayın Tomruklarından Üretilen Kontrplakların Mekanik Özelliklerinin Karşılaştırılması”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, ss.353-359.

KARADENİZ’E KIYISI OLAN ÜLKELERDEN İTHAL EDİLEN HUŞ VE YERLİ KAYIN TOMRUKLARINDAN ÜRETİLEN KONTRPLAKLARIN MEKANİK ÖZELLİKLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI*

Evren Osman ÇAKIROĞLU** - İsmail AYDIN*** - Aydın DEMİR****

* Araştırma makalesidir.

** Öğr. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin Meslek Yüksekokulu, Malzeme ve Malzeme İşleme Teknolojileri Bölümü,
E-Posta:61evrenosman@artvin.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5303-8967

*** Sorumlu Yazar, Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Orman Fakültesi, Orman Endüstri Mühendisliği Bölümü
E-Posta: iaydin@ktu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0152-7501

**** Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Orman Fakültesi, Orman Endüstri Mühendisliği Bölümü
E-Posta: aydindemir@ktu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4060-2578

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Mekanik Özellikler, Kayın, Huş, Kontrplak

Keywords: Black Sea, Mechanical Properties, Beech, Birch, Plywood

Gönderim Tarihi: 07.11.2018

Kabul Tarihi: 16.11.2018

Öz: Kontrplak üretiminde genellikle kullanılan ağaç türleri kayın, kızılbaş, kavak, ladin, çam, okume, tetra, ozigo ve diğer tropik türlerdir. Ülkemizde genelde kayın ağacının kullanılması, hammadde temini ve maliyeti gibi problemleri beraberinde getirmektedir. Bu nedenle diğer ağaç türlerinin kontrplak üretiminde kullanılması gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Bu çalışmada, özellikle Avrupa, Baltık ülkeleri, Polonya, Belarus ve Rusya’da kontrplak sektöründe kullanılan önemli ağaç türlerinden biri olan huş odunu, kayın odunu ile karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu amaçla üretilen formaldehit ve melamin üretilen kontrplaklar (kayın, huş ve huş-kayın) karşılaştırılmıştır. Kontrplak levhalarının yapışma ve eğilme direnci değerleri sırasıyla TS EN 314-1 ve TS EN 310 standartlarına göre belirlenmiştir. Yapılan çalışma sonucunda, huş kaplamalardan üretilen kontrplakların göstermiş olduğu mekanik özellikler, kayın kontrplaklara yakın değerler vermiştir. Kullanım yerine göre gerekli standart değerleri karşıladığı görülmüştür.

COMPARISON OF THE MECHANICAL PROPERTIES OF PLYWOOD PRODUCED FROM NATIVE BEECH LOGS AND BIRCH IMPORTED FROM COUNTRIES IN THE COAST TO THE BLACK SEA

Abstract: Plywood is usually used in the production of some common species such as beech, alder, poplar, spruce, pine, okume, tetra, ozigo and other tropic species. Because of the beech tree is often used species in our

country brings the high cost of raw material supply. Therefore, the use of different tree species, emphasizes the necessity to manufacture plywood. In this study, birch wood, an important tree species which is particularly used in Europe, the Baltic States, Poland, Belarus and Russia in plywood industry was investigated compared with beech wood. For this aim; the plywood panels (beech, birch and birch-beech) produced from the veneers obtained from birch imported in Ukraine and native beech logs using urea formaldehyde and melamine urea formaldehyde adhesives were compared. Shear strength and bending strength of plywood panels were determined according to TS EN 314-1 and TS EN 310. As a result of the study, the mechanical properties of the plywood panels produced from birch veneers gave close values according to beech plywood. It was seen that it met the required standard values according to the place of use.

Giriş

Ülkemizde gelişen orman endüstrisine paralel olarak odun hammaddesine duyulan ihtiyaç gerek miktar ve gerekse odun çeşitliliği bakımından giderek artmaktadır. Bu durum verimli orman alanlarının çoğaltılmasını ve birim alandan daha çok odun hammaddesinin elde edilmesini gerektirmektedir. Bu amaç için bir yandan verimli orman alanları genişletilip yerli türlerle ıslah çalışmaları sürdürülürken diğer yandan hızlı gelişerek kısa zamanda daha çok ürün elde edilebilecek yabancı türlerden, yerel şartlara uyum sağlayanların belirlenmesi ve bunların ağaçlandırmalarda uygun oranlarda kullanılması gerekir. Tabakalı ağaç malzeme sanayiinde hammadde gereksinimi her geçen gün artmaktadır. Artan nüfusa paralel olarak azalan kaynakların yerinde ve verimli bir şekilde kullanılması gerekmektedir.¹

Kayın odununun ülkemizde ve Avrupa'da genel amaçlı kontrplak üretiminde çok

önemli bir konumu vardır. Kayın tomruklar homojen bir yapıya, buharlamadan sonra düzgün bir yüzeye, homojen bir renge ve yeterli direnç özelliklerine sahiptir.² İşlenmesi kolaydır. Soyulabilir, kesilebilir, yapıştırma ve yüzey işlemlerinde güçlük yoktur. İyi boya ve vernik kabul eder.³ Buna rağmen kayında kırmızı yürek oluşumu, kesim çağına gelebilmesi için uzun yıllar geçmesi ve kontrplak üretimi için yüksek maliyetler içermesi, çatlamaya ve dönüklüğe eğilimi dolayısı ile kurutma güçlüğü gibi dezavantajları vardır.⁴ Ayrıca, böcek ve mantarlara karşı çok hassas olup dayanıksızdır. Çabuk ardaklanır. Diri odunu iyi emprenye edilirken öz odunu kırmızı yürek oluşumundan dolayı emprenye edilmez. Geniş bir kullanım alanına sahiptir. Masif mobilya, bükme mobilya, spor aletleri ve alet sapları yapımında, tornacılıkta, kontrplak, kaplama levhası ve parke üretiminde, fıçı sanayiinde, karoser yapımında, lif, yonga ve kâğıtlık odun olarak kullanılmaktadır. Emprenye edildiği takdirde travers yapımında da kullanılır. Ayrıca odun kömürü yapımında da değerlendirilmektedir.⁵ Dünya'daki kayın türleri üzerinde yapılan araştırmalarda, botanik, anatomik ve odun özellikleri bakımından önemli benzerlikler olduğu vurgulanmış⁶ ve tam kuru yoğunluk 0.640 g/cm³, hava kurusu yoğunluk 0.660 g/cm³ olarak belirlenmiştir.⁷ Yoğunluk sınıflarına göre, hava kurusu yoğunluk 0.70-0.99 g/cm³ arasında olup, ağır ağaçlar grubuna girdiği belirtilmektedir.⁸

Genel amaçlı kontrplak üretiminde huş kontrplak da kullanılmaktadır. Finlandiya'da 2006 yılında yaklaşık olarak 2 milyon m³ huş tomruk kullanılmış ve bu tomrukların % 95'i kontrplak ve kaplama üretiminde değerlendirilmiştir. Rusya, Estonya ve İsveç'te 0,87 milyon m³ huş tomruk kullanılmış ve bu tomrukların % 98' i kontrplak ve kaplama üretiminde değerlendirilmiştir.⁹ Huş; 1300 m'den 3000

¹ Güven vd., 2000: 3.

² Toksoy vd., 2006: 872.

³ Bozkurt, 1992: 286.

⁴ Bozkurt, 1992: 287; Toksoy vd., 2006: 873.

⁵ Bozkurt, 1992: 287.

⁶ Berkel, 1941: 80.

⁷ Malkoçoğlu, 1994: 127.

⁸ Bozkurt & Erdin, 1990: 7.

⁹ Peltola, 2007: 436.

m'ye kadar rakımda yetişebilen, ılıman ve serin yerlerin ağacıdır. Işık gereksinimi çok yüksek olup, hızlı büyümektedir. Nenden hoşlanmakta, zengin ve fakir topraklarda yetişmekte, ilk yıllarda yavaş büyüyüp, sonra hızlı büyümektedir. 50 yaşından sonra büyüme durmaktadır. *Populus tremula* gibi öncü ağaçlardandır ve kısa ömürlüdür. Çok geniş bir coğrafi yayılışa sahiptir. Kuzey yarım kürede, Avrupa, Asya, Finlandiya, İsveç, Norveç, Rusya ve Orta Avrupa'da yaygındır. Orman kenarlarında, çayır ve turbalık alanlarda, humusça fakir, hafif asitli, kuru kumlu topraklar ile kumlu balçık topraklarda da yetişmektedir. Türkiye'de özellikle Kuzey Doğu Anadolu'da, Doğu Anadolu'da, örneğin Nemrut Dağı kraterinde, Tunceli, Munzur Vadisi, Artvin, Erzurum, Muş illerinde görülür. Uzun yıllar önce kültüre alınmıştır. Önemli kültürvarlıkları olarak *B.pendula*, cv. "Dalecarlica" İsveç husu, *B.pendula*, cv. "purpurea" kırmızı yapraklı huş ve *B. pendula* cv. "Tristis" çok ince ve sarkık dallı huş verilebilir.¹⁰ Kışın şiddetli soğuklara dayanıklı olup yaz aylarında bol ışıkla birlikte nisbi rutubetçe zengin serin hava isterler. Bu nedenle Doğu Anadolu Bölgesindeki dağların 2000-3000 m. yükseklikteki serin ve rutubetli yamaçları özellikle beyaz huşların (*B.verrucosa*) doğal yetişme alanları olarak kabul edilmesi gerekir. Yapılan incelemelerde bu huşların 5000 yıl önce Doğu Anadolu Bölgesinde bugünkünden çok daha geniş alanlar kapladığı anlaşılmaktadır. Fakat huş ormanları orman sınırının üstünde bulunması ve bugüne kadar herhangi bir koruma tedbirinin alınmaması nedeniyle yaylacılar tarafından sürekli olarak tahrip edilmişlerdir. Dolayısıyla huşların yayılış alanları yıldan yıla azalmıştır.¹¹ Huş odunundan elde edilen kontrplaklar incelendiğinde kaliteli, direnç özellikleri yüksek ve sertliği yeterli derecededir. Genellikle konstrüksiyon, taşımacılık, ürünlerin iç yüzeylerinde kullanılır. Bununla birlikte

yüksek kaliteli huş kaplamalar mobilyalarda görünen yüzeylerde, iç dekorasyon panellerde, el sanatlarında ve çeşitli özel yerlerde kullanılmaktadır.¹² Huş odunu geçirgen bir yapıya sahiptir, genellikle yaz odunu ve ilkbahar odunu arasında uygunluk bulunmaktadır. Parlak renkte oduna sahiptir ve ortalama tam kuru yoğunluğu 480-520 kg/m³ tür.¹³ Huş odununun ortalama hava kurusu yoğunluğunun ise (%12-15 rutubet düzeyinde) 630 kg/m³ olduğu ifade edilmektedir.¹⁴ Huş odununun bazı mekanik özellikleri ile ilgili yapılan çalışmalarda, huş odununun kök odununda (dip kütük kısmı) ve kök odununa yakın yerlerde mekanik özellikler daha yüksektir.¹⁵ Sert ağaçlardan huş, kontrplak üretiminde kullanılan yaygın ağaç türlerindedir. Üstün mekanik özellikleri ve güzel görünümüyle kontrplak üretiminin en uygun türlerindedir. İç ve dış mekânlarda yaygın kullanımı vardır. Kontrplak üretimi için kullanılacak huş tomruklar belirli bir düzensizlikte ve çapta olmalıdır. Huş tomruğun % 50'si bu aşamada kullanılmaktadır. Ayrıca huş çok değerli olduğundan soyma esnasında oluşan çekirdek kısmı atık veya yakacak olarak kullanılmaz ve diğer ahşap işleme sanayilerinde değerlendirilir. Huş diğer ağaç türlerine göre (örneğin ladin ve kayın) daha hızlı bir büyüme gösterir (30-35 yıl).¹⁶

Bu çalışmada, endüstriyel ortamda soyma ve kurutma işlemi yapılan kayın ve huş soyma kaplamalarının laboratuvar ortamında aynı tutkallama ve presleme şartları kullanılarak elde edilen kontrplakların, çekme-makaslama direnci ve eğilme direnci değerlerinin karşılaştırılması amaçlanmıştır.

1. Materyal ve Yöntem

Bu çalışmada, deney kontrplaklarının üretiminde kullanılan huş (*Betula pendula*) tomruklar, Ukrayna'dan ithal olarak ülkemize gelmiştir. Huş ağaçlarının kesiminden hemen sonra tomruklar yaklaşık olarak 1-

¹⁰ Anşin & Özkan, 1993: 312.

¹¹ Tanrıverdi, 1977: 1.

¹² Verkasalo & Heräjärvi, 2009: 41.

¹³ Heräjärvi, 2002: 470.

¹⁴ Wagenführ, 1996: 688.

¹⁵ Heräjärvi, 2004: 216.

¹⁶ Terzieva, 2008: 22.

2 hafta içerisinde tomruk parkına ulaşmıştır. Çalışmada kullanılan doğu kayını (*Fagus orientalis* Lipsky.) tomrukları ise Orta Karadeniz Bölgesi ormanlarından temin edilmiştir. Tomruklar, fabrika sahasında zincirli motor testerelemlerle 100 cm uzunluklarda olacak şekilde boylandı. Tomruk buharlama işlemi, fabrikadaki buhar mahzeninde endirekt olarak buharlanmıştır. Buhar mahzenindeki alt tabakasındaki borulardan geçen suyun sıcaklığı 100-110 °C ve buharlama sıcaklığı 80-100 °C olarak ölçülmüştür. Buharlama işlemi 12 saat süreyle uygulanmıştır. Bütün grupların tomrukları Angelo Gremona soyma makinasıyla (torna) kaplama kalınlığı 1,5 mm olacak şekilde soyulmuştur. Ayrıca 100 cm lik her bir tomruğun ortasına keski bıçağı koyularak 50 cm lik levhalar elde edilmiştir. Kurutma işlemi, 8 vantilatörlü, 3 katlı merdaneli kurutma fırınında 110 °C-120 °C sıcaklık değeri uygulanıp %3-5 rutubete kadar kurutulmuşlardır. Çalışmada %55'lik üre formaldehit (ÜF) ve melamin-üre formaldehit (MÜF) tutkalları kullanılmıştır. ÜF ve MÜF tutkalı reçetesi; ağırlıkça 100 br tutkal, 30 br un, 10 br sertleştirici olacak şekilde ayarlanmıştır. ÜF ve MÜF tutkalları için sertleştirici olarak %15'lik amonyum klorür (NH₄Cl) kullanılmıştır. Levhaların üretiminde uygulanan tutkal reçetesi Tablo 1'de verilmiştir (Tutkal üretici firmanın önerisine göre hazırlanmıştır).

Tutkal Karışımını Oluşturan Maddeler	Birim Ağırlık
% 55'lik ÜF reçenesi veya % 55'lik MÜF reçenesi	100
Buğday unu	30
NH ₄ Cl (%15'lik)	10

Tablo 1. Levhaların üretiminde kullanılan tutkalların reçetesi.

Çalışmada 1,5 mm kalınlığında 50x50 cm ebatlarında hazırlanan kaplamalardan ÜF ve MÜF tutkalları kullanılarak 5 tabakalı kontrplak levhaları üretilmiştir. Kaplamaların tutkallanması 4 silindirli tutkallama makinesinde gerçekleştirilmiş ve m²'ye 160 g tutkal sürülmüştür. Tutkallama sonrası hazırlanan levha taslakları presleme

alanı 70x89 cm olan tek katlı hidrolik sıcak preste preslenmiştir. Preslemede: 110 °C pres sıcaklığı ve 12 kg/cm² pres basıncı uygulanmıştır. Pres süresi 5 tabakalı kontrplak için 8 dk. uygulanmıştır.

Üretilen 5 tabakalı kontrplakların kalınlıkları; kayın tomruklardan üretilen gruplar için ortalama 7.08 mm, huş tomruklardan üretilen gruplar için ortalama 6.85 mm ve kayın-huş karışımı üretilen gruplar için 6.99 mm olarak ölçülmüştür.

Çalışma kapsamında oluşturulan deney grupları Tablo 2'de verilmiştir.

Örnek Grubu	Ağaç Türü Yüzey tabaka/orta tabaka	Tutkal Türü
A1	Kayın	ÜF
A2		MÜF
B1	Huş	ÜF
B2		MÜF
C1	Huş-Kayın	ÜF
C2		MÜF

Tablo 2. Çalışma kapsamında oluşturulan deney grupları

Üretilen kontrplak levhalarının yapışma direncinin tespit edilmesinde kullanılan çekme-makaslama direnci, TS EN 314-1 standardına göre yürütülmüştür. Melamin üre formaldehit ve üre formaldehit tutkalı ile üretilen her bir gruptaki kontrplak levhalarından hazırlanan test örnekleri 20 °C sıcaklıktaki su içinde 24 saat bekletilmiş, her bir gruptan 25'er adet örnek incelenmiştir. Üretilen levhaların eğilme direnci değerleri TS EN 310 standardına göre belirlenmiştir. Her bir gruptan 18'er adet örnek incelenmiştir. Örnekler, universal deney makinesinde test edilmişlerdir.

2. Bulgular

Üretilen kontrplak levhalarına ait çekme-makaslama direnci ve eğilme direnci değerleri ağaç türüne ve tutkal türünden yola çıkarak oluşturulan gruplara göre Tablo 3'te verilmiştir.

Örnek Grupları	Çekme-Makaslama Direnci (N/mm ²)		Eğilme Direnci (N/mm ²)	
	X	S	X	S
A1	3,262	0,398	104,58	5,90
A2	3,874	0,193	94,69	8,73
B1	2,890	0,354	94,34	9,90
B2	3,061	0,460	100,88	10,41
C1	2,571	0,301	92,26	5,06
C2	2,959	0,378	97,41	12,86

X: Aritmetik Ortalama S: Standart Sapma değerleridir.

Tablo 3. Kontrplaklara ait çekme makaslama ve eğilme direnci ortalama değerleri (N/mm²)

Ağaç türü ve tutkal türünün çekme-makaslama direnci üzerine etkisini belirlemek için gruplar üzerinde çoğul varyans analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda ağaç türü, tutkal türü ve hem ağaç türü hem de tutkal türü açısından istatistiksel anlamda fark bulunmuştur. Gruplar arasındaki bu farkı görebilmek için, homojenlik grupları Newman-Keuls testine göre belirlenmiştir ve Tablo 4'te verilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, en yüksek çekme-makaslama direnci değerleri ağaç türü olarak kayında, tutkal türü olarak da MÜF tutkalında bulunmuştur.

Varyans Kaynakları	N	Çekme-Makaslama Direnci (N/mm ²)	
<i>Ağaç Türünün Etkisi</i>			
Kayın	50	3,57	a
Huş	50	2,98	b
Huş-Kayın	50	2,76	c
<i>Tutkal Türünün Etkisi</i>			
MÜF	75	3,30	a
ÜF	75	2,91	b

*Farklı harfler istatistiksel olarak belirgin bir fark olduğunu belirtmektedir.

Tablo 4. Kontrplakların çekme-makaslama direnci üzerine etkileri araştırılan varyans kaynakları ortalamalarının Newman-Keuls testi sonuçları (p≤0,01)

Kayın ve huş kontrplak levhalarının eğilme direnci değerleri üzerine ağaç türü ve tutkal türünün etkisini belirlemek amacıyla; gruplar üzerinde çoğul varyans analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda ağaç türü ve tutkal türünün istatistiksel an-

lamda bir farka sebep olmadığı görülmüştür. Ancak hem ağaç türü hem de tutkal türü açısından istatistiksel anlamda fark bulunmuştur. Gruplarda, ağaç türü ve tutkal türü açısından fark bulunamaması, homojenlik gruplarının belirlenmesi için yapılan Newman-Keuls testi sonuçlarında da görülmüştür (Tablo 5).

Varyans Kaynakları	N	Eğilme Direnci (N/mm ²)	
<i>Ağaç Türünün Etkisi</i>			
Kayın	36	99,64	a
Huş	36	97,61	a
Kayın-Huş	36	94,84	a
<i>Tutkal Türünün Etkisi</i>			
MÜF	54	97,66	a
ÜF	54	97,06	a

*Farklı harfler istatistiksel olarak belirgin bir fark olduğunu belirtmektedir.

Tablo 5. Kontrplakların eğilme direnci üzerine etkileri araştırılan varyans kaynakları ortalamalarının Newman-Keuls testi sonuçları (p≤0,01)

3. Sonuçlar ve Tartışma

Yapılan varyans analizi sonuçlarına göre, ağaç türü ve tutkal türünün üretilen kontrplakların çekme-makaslama direnci değerleri üzerine etkileri % 0.1 yanılma olasılığı ile anlamlı bulunmuştur. Varyans kaynakları ortalamalarının karşılaştırılması maksadıyla yapılan Newman-Keuls testi sonucunda MÜF tutkalı ile üretilen kontrplakların çekme-makaslama direnci değerleri ÜF tutkalı ile üretilen kontrplakların çekme-makaslama direnci değerlerinden daha yüksek bulunmuştur. Ağaç türleri arasında kayın kontrplakların çekme-makaslama direnci değerleri en yüksek bulunurken, en düşük çekme makaslama direnci değerleri kayın-huş kontrplaklarda elde edilmiştir. Kontrplakların çekme-makaslama direnci üzerine ağaç türünün etkili olduğu daha önce yapılmış çalışmalarda da belirlenmiştir. Özgül ağırlığı yüksek olan ağaç türlerinden üretilen kontrplakların yapışma direnci ve diğer mekanik özelliklerin yüksek olacağı

ifade edilmektedir.¹⁷ Literatürde yapışma direncinin, odunun yoğunluğuna bağlı olarak arttığı belirtilmektedir.¹⁸ Malkoçoğlu¹⁹ tarafından yapılan çalışmada kayın odununun tam kuru yoğunluğu 0.640 g/cm³, hava kurusu yoğunluğu 0.660 g/cm³ olarak belirlenmiştir. Huş odununda ise bu durum tam kuru yoğunluğu 0,480-0,520 g/cm³²⁰ ve huş odununun hava kurusu yoğunluğunun ise (%12-15 rutubet düzeyinde) 0,630 g/cm³ olduğu ifade edilmektedir.²¹ Kayın odunun özgül ağırlığının, huş odunundan fazla olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kayın kontrplaklarının çekme makaslama direncinin yüksek çıkması bu nedenle olabilir. Tutkal türü açısından incelendiğinde melamin üre formaldehit tutkalı ile üretilen kontrplakların çekme-makaslama direnci değerlerinin üre formaldehit ile üretilenlere nazaran daha yüksek olduğu görülmektedir. Kayın ve huş kontrplakların yapışma direnci değerleri incelendiğinde DIN 68705-3 standartlarına göre, yapıda kullanılan kontrplakların minimum yapışma direnci değerleri 1 N/mm² olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla üretilen levhaların, standart değerlere uygun yapışma direnci değerinde olduğu görülmektedir.

Yapılan varyans analizi sonuçlarına göre, ağaç türü ve tutkal türünün, üretilen kontrplakların eğilme direnci değerleri üzerine etkileri % 0.1 yanılma olasılığıyla anlamsız bulunmuştur. Masif odunun eğilme direncinin artmasıyla bunlardan üretilen kontrplakların aynı özelliklerinde de artış olmaktadır.²² Üç tür arasında anlamlı bir fark belirlenmemiş; fakat kayın kontrplakların eğilme direnci değerlerinin, huş ve kayın-huş kontrplaklarındakinin bir miktar daha yüksek belirlenmesi, masif hâldeki mekanik direnç farklılıklarından kaynaklanabilir. Tutkal türü açısından incelendiğinde melamin-üre formaldehit tutkalı ile üretilen kontrplakların eğilme direnci değerlerinin üre formaldehit ile üretilen kontrplakların eğilme direnci değerleri

arasında anlamlı bir fark yoktur. Kayın ve huş kontrplakların eğilme direnci değerleri incelendiğinde, yapıda kullanılan kontrplakların minimum eğilme direnci değerleri DIN 68705-3 (2003) standartlarına göre lifler yönünde 40 N/mm² olduğu göz önüne alındığında üretilen levhalar standart değerlere uygun eğilme direnci değerinde olduğu görülmektedir. Çalışmadan elde edilen verilerin neticesinde huşunda, kayının kullanım yerlerinde tercih edilebileceği görülmüştür. Ayrıca kayın ile yapılacak kombinasyonlarında gerekli standartları sağladığı, bu şekilde de kullanılabilirliği önerilmektedir.

Ülkemizde tabakalı ağaç malzeme üretiminde genelde kayın ağacı kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Kontrplak sektöründe genelde kayın ağacının kullanılması, hammadde temini ve maliyeti gibi problemleri beraberinde getirmektedir. Bu nedenle mekanik özellikler ve görünüm olarak kayına yakın ağaç türlerinden biri olan huşun, kontrplak üretiminde kullanılması gerekliliği üzerinde durulmalıdır. Ülkemizdeki çoğu kontrplak fabrikası huş ağacı hakkında yeterli bilgiye sahip değildir. Bu fabrikaların yapılan bu çalışmalarla birlikte huş ağacına olan ilgisi artırılmalı ve kontrplak üretiminde bu ağaç türünün kullanılmasına teşvik edilmelidir. Huş kontrplak üretiminde buharlama yapmaksızın soyma işlemi gerçekleştirilebilir. Dolayısıyla işletme, buharlama işleminin getireceği ek maliyet ve problemlerle karşılaşmayacaktır. Buharlamayla birlikte artış gösteren yüzey pürüzlülüğünün yapışmaya olan negatif etkisi düşürülmüş olabilecektir.

KAYNAKÇA

ANŞİN, R. & Özkan, Z. C. (1993), *Tohumlu Bitkiler, Odunsu Taksonlar*, KTÜ Orman Fak. Yayın No: 167/19, Trabzon.

¹⁷ Bozkurt & Erdin, 1992: 220.

¹⁸ Chow & Chunsu, 1979: 130; Namara & Waters, 1970: 35.

¹⁹ Malkoçoğlu, 1994: 127.

²⁰ Heräjärvi, 2002: 470.

²¹ Wagenführ, 1996: 688.

²² Bozkurt & Göker, 1986: 300.

- BERKEL, Adnan (1941), *Şark Kayını Teknolojik Vasıfları ve İstimali Hakkında Araştırmalar*, Yük. Ziraat Enst. Yay. Sayı:118, Ankara.
- BOZKURT, Yılmaz (1992), *Odun Anatomisi*, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları, Yayın No: 415, İstanbul.
- BOZKURT, A.Y. & Göker, Y. (1986), *Tabakalı Ağaç Malzeme Teknolojisi*. İ.Ü. Orman Fakültesi Yayın no: 378, İstanbul.
- BOZKURT, Y. & Erdin, N. (1990), "Ticarette Kullanılan Ağaçlarda Fiziksel ve Mekanik Özellikler", İ.Ü. Orman Fak. Dergisi, Seri B, 40 (1), 7-24, İstanbul.
- BOZKURT, Y. & Erdin, N. (1992), "Yoğunluk ile Mekanik Özellikler Arasındaki İlişkiler", ORENKO'92, 1992, Trabzon, I. Cilt, s. 199-222.
- CHOW, S. & Chunsi, K.S. (1979), "Adhesion Strength and Wood Failure Relationship in Wood-Glue Bonds", Mokuzai Gakkaishi, 25 (2), 125-131.
- DIN 68705-3, (2003), Yapı Kontrplakları, Alman Standartları Enstitüsü, Verlag.
- GÜVEN, M., Güler, S. & Daşdemir, İ. (2000), "Erzurum ve Erzincan Yörelere İçin Huş (*Betula pendula* l.) Orijin Denemesinin Altı Yıllık Sonuçları", Doğu Akdeniz Ormancılık Araştırma Müdürlüğü Doa Dergisi (Journal of Doa) sayı:8.
- HERÄJÄRVI, H. (2002). "Properties of birch (*Betula pendula*, *B.pubescens*) for sawmilling and further processing in Finland", The Finnish Forest Research Institute, Research Papers, 35 (4), 469-485.
- HERÄJÄRVI, H. (2004), "Variation of basic density and Brinell hardness within mature Finnish *Betula pendula* and *B. pubescens* stems", Wood Fiber Sci., 36 (2), 216-227.
- MALKOÇOĞLU, Abdülkadir (1994), *Doğu Kayını (*Fagus Orientalis* Lipsky.) Odununun Teknolojik Özellikleri*, Doktora Tezi, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- NAMARA, U.S. & Waters, O. (1970), "Comparison of the rate of glueline strength development for oak and maple", Forest Products Journal, 20 (3), 34-35.
- PELTOLA, Aarre (2007), *The Finnish Statistical Yearbook of Forestry 2007*. Finnish Forest Research Institute. 436 p.
- TANRIVERDİ, F. (1977), "Huşların (*Betula L.*) Doğu Anadolu Bölgesinde Doğal Yayılış Alanları ve Peyzaj Mimarisinde Kullanılış Olanakları Üzerinde Bir Araştırma", A.Ü. Ziraat Fak. Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 1.
- TERZİEVA, Ekaterina (2008), *The Russian Birch Plywood Industry*, Master Thesis, Department of Forest Products, Swedish University of Agricultural Sciences, Swedish.
- TOKSOY, D., Çolakoğlu, G., Aydın, İ., Çolak, S. & Demirkır, C. (2006), "Technological and economic comparison of the usage of beech and alder wood in plywood and laminated veneer lumber manufacturing", Building and Environment, 41 (2006), 872-876.
- TS EN, 310 (1998), *Ahşap Esaslı Levhalar, Eğilme Dayanımı ve Eğilmede Elastikiyet Modülünün Tayini*, 1. Baskı, TSE Ankara.
- TS EN, 314-1 (1998), *Kontrplak-Kaplama Yapışma Kalitesi*, Bölüm:1 Deney Metodları, 1. Baskı, Türk Standartları Enstitüsü, Ankara.
- VERKASALO, E. & Heräjärvi, H. (2009), "Potential of European Birch Species for Product Development of Veneer and Plywood- Recovery, Grades and Mechanical Properties and Future Market Requirements", Forest Product Industry, Vol:52, pp 40-51.
- WAGENFÜHR, R. (1996). *Holzatlas. [Wood Atlas]*. VEB Fachbuchverlag Leipzig. 4th ed. 688 p. (In German).

KAREN YAYIN İLKELERİ

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (KAREN), Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü tarafından yılda iki sayı yayımlanır. Dergi, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde yayın kurulu tarafından belirlenen kütüphanelere, uluslararası endeks kurumlarına gönderilir. Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'ne yayımlanmak üzere gönderilen her makale, dergi ve alan editörlerinden oluşan yayın kurulunca incelenir. Makaleler, yayın kurulunun önerileri doğrultusunda seçilen en az iki hakem tarafından değerlendirilir. Hakemlere yazar adı, yazarlara da hakem adı bildirilmez ve yayım konusundaki kesin sonuç yazara üç ay içinde iletilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise yazı üçüncü bir hakeme gönderilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez. Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'nde yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü'ne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarla-

rına aittir ve Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'nin resmi görüşü niteliğini taşımaz. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Gönderilen makalenin başka bir dergi/kitapta yayımlanmamış ve yayımlanmak üzere başvurulmamış olması gerekmektedir. Ancak daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtilmek şartıyla kabul edilebilir. Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'nin yayın dili Türkçedir. Ancak yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla, her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde, İngilizce ve Rusça yazılmış "araştırma makalesi", "derleme", "editöre mektup" ve "kitap yorumları" türünden metinler de değerlendirmeye alınır. Yazılar, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü'nün karen.dergiler@gmail.com adresinden gerekli işlemler yapılmak suretiyle gönderilebilir. Burada yazarlar, yazılarının durumunu, hakem raporları ve yayımlanacağı tarihi kendilerinin oluşturacağı bir şifre ile görebilirler. Hakem raporları doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra internet üzerinden en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Düzeltilmiş metin, gerekli görüldüğü durumlarda, değişiklikleri isteyen hakemlerce tekrar incelenebilir. Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'nde yayımlanan makalelerdeki görüşler ve sonuçlar yazarlarının şahsi görüşleri olup; Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'nin resmi görüşü niteliğini taşımaz.

A. Yazım Kurallarına İlişkin Esaslar

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'nin yazım kuralları "Amerikan Psikoloji Derneği (American Psychological Association) Yayım Kılavuzu, 5. Baskı" esas alınarak oluşturulmuştur. Metin yazılırken 12 punto (dipnotlarda 10 punto) Minion Pro Display (PC ve Macintosh) yazı fontu kulla-

nılmalıdır. Makale içerisinde bulunan Hel- lence ya da diğer özel karakterler için New Athena Unicode/Minion Pro Display fontu kullanılmalıdır. New Athena Unicode'un son versiyonu <http://apagreek-keys.org/NAUdownload.html> adresinden indirilebilir. Dipnotlar her sayfanın altında, makalenin başından sonuna kadar sayısal süreklilik izlenecek şekilde verilmelidir. Makalelerde kullanılacak olan tüm resim, çizim ve harita gibi görsel veriler için sadece (fig.) kısaltması kullanılmalı ve figürlerin numaralandırılmasında süreklilik gözetilmelidir. Bu nedenle levha, resim, çizim, şekil ve harita gibi farklı ifade ve kısaltmalar kullanılmamalıdır.

Makalelerin e-posta yoluyla Word dosyası halinde karen.dergiler@gmail.com adresine gönderilmesi gerekmektedir. Görsellerin ise metinden bağımsız, .jpeg veya .tiff formatında, çözünürlüğünün 300 dpi'den az olmaması gerekmektedir. Makalenin özetinde en az 150, en fazla 200 kelime kullanılmalı; makalede en az 4, en çok 6 anahtar kelime yer almalıdır. Türkçe makalenin özeti Türkçe ve İngilizce, Türkçe haricindeki makalenin özeti ise hem kendi yazım dili ile hem de Türkçe yazılmalıdır. Başvuru formunda, yazarın ad ve soyadı ile birlikte akademik unvanı, görev yaptığı kurumun adı, yazışma ve e-posta adresi, telefon ve varsa faks numaraları eksiksiz olarak belirtilmelidir.

Dipnotlar metinde sayfa altında verilmeli, kaynakça bölümü makalenin sonunda yer almalı ve metinde kullanılan kısaltmalar burada açıklanmalıdır. Metinde kullanılan kaynaklar; yazar soyadı, yayın tarihi ve sayfa numarası (varsa figür, no.) şeklinde kısaltma olarak verilmelidir. Bir defa kullanılan yayımlar için de aynı kurala uyulması gerekmektedir. Latin alfabesiyle yazılmamış yayın isimleri gibi yazar isimleri de orijinal alfabesiyle yazılmalıdır. Makale içerisinde bulunan ara başlıklarda küçük harf kullanılmalı ve koyu (**bold**) yazılmalıdır. Dipnot ve kaynakça bölümünde bir yazarın aynı yılda yayımlanmış birden fazla yayınına atıfta bulunulacaksa yıldan sonra alfabenin ilk harfinden başlamak kaydıyla

küçük harf eklenmelidir. Makalelerde yüz- yıl belirtilirken M.S. X. yüzyıla kadar olan tarihlerde Roma rakamları (M.Ö. IV. yüzyıl gibi), M.S. X. yüzyıldan sonra ise Arap rakamları kullanılmalıdır (M.S. 19. yüzyıl gibi).

B. Sayfa Düzenine İlişkin Esaslar

a. Bibliyografya Örnekleri ve Dipnot Gösterimi

1. Basılı Kaynaklar

Tek yazarlı kitaplar

Bibliyografya: Watson, Alaric (2003), *Aurelian and the Third Century*, London and New York: Routledge.

Dipnot: Watson, 2003: 135.

Bibliyografya: Umar, Bilge (1992), *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Dipnot: Umar, 1992: 15.

İki ya da daha fazla yazarlı kitaplar

Bibliyografya: Papanghelis, Th. D. & Rengakos, A. (2001), *A Companion to Apollonius Rhodius*, Boston and Köln: Brill

Dipnot: Papanges & Rengakes, 2001: 65.

Bibliyografya: Belli, Oktay ve Kayaoğlu, Gündoğ (2004), *Trabzon'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişim Süreci*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Dipnot: Belli ve Kayaoğlu, 2004: 17.

Edit edilmiş kitapta bölüm

Bibliyografya: Ochotnikov, S. B. (2006), "The Chorai of the Ancient Cities in the Lower Dniester Area (6th century BC-3rd century AD)", P. G. Bilde ve V. F. Stolba (Eds.), *Surveying the Greek Chora: Black Sea Region in a Comparative Perspective*, (Black Sea Studies 4, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies), içinde (81-97), Denmark: Aarhus University Press.

Dipnot: Ochotnikov, 2006: 81

Bibliyografya: Özsait, Mehmet, (2000) "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi",

Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998, Trabzon), içinde (35-43), Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları No: 81.

Dipnot: Özsait, 2000: 47.

Bir seride yayınlanmış kitaplar

Bibliyografya: Merker, G. S. (2000), *The Sanctuary of Demeter and Kore: Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods*, Corinth 18, 4. New Jersey: Oxford University Press.

Dipnot: Merker, 2000: 14

Tez (Doktora ya da Yüksek Lisans)

Bibliyografya: Ada Hüsnü (2001), *Osmanlı Devleti'nin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (1868-1911)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi.

Dipnot: Ada, 2011: 35

Bibliyografya: Portanova, Josep John (1988), *The Associates of Mithridates VI of Pontus*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University Press.

Dipnot: Portonava, 1988: 15.

Dergide makale

Bibliyografya: Perason, L. (1938), "Apollonius of Rhodes and the Old Geographers", *AJP*, 59 (4), 443-459.

Dipnot: Perason, 1938: 457.

Bibliyografya: Aşkın, M. (2013), "Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2), 213-220.

Sayı numarası olmayan dergide makale

Bibliyografya: Wojan, F. (2003), "Kérasonte du Pont sous l'Empire romain: Étude Historique Etcopus Monétaire", *Revue Numismatique*, 257-290.

Dipnot: Wojan, 2003: 258.

Bibliyografya: İncegöz K. (2007), "Türkiye'de Post modern Çalışmalar Yöntemleri", *AHM*, 115-127.

Kongre-Sempozyum Yayınları

Bibliyografya: Varvaet, F. J. (2007), "The Reappearance of the Supra-provincial Commands in the Late Second and Early Third Centuries C.E.: Constitutional and Historical Considerations", Olivier Hekster ve diğerler (Eds.), *Crises and the Roman Empire, Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)*, içinde (125-140), Leiden and Boston: Brill.

Dipnot: Varvaret, 2007: 137.

Bibliyografya: Özsait, Mehmet (2000), "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998, Trabzon)*, içinde (35-43), Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları No: 81.

Dipnot: Özsait, 2000: 37.

Bir yazarın aynı yılda yayınlanmış birden fazla yayınına atıf

Bibliyografya: Tezcan, Mehmet (2012a), "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, içinde (17-48), Trabzon: Serander Yayınları.

Dipnot: Tezcan, 2012a: 19.

Bibliyografya: Ballesteros-Pastor, L. (2011a), "Beyond the Tanais: Tacitus and Quintus Curtus", *AWE*, 10, 43-47.

Çevirisi yapılmış yayınlar

Bibliyografya: King, Charles (2008), *Karadeniz*, (Çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi.

Dipnot: King, 2008: 35.

Basılı Günlük Gazete/Haber

Başcı, E. (26 Mayıs 2015), "Merkez bankası Faiz Ödemelerine Başlıyor" *Habertürk*, s. 4.

Panicker, J. (17 Temmuz 2014), "The Gunmen Shot Deat at „Draw the Prophet Muhammad“ Contest in Texas", *The Guardian*, P. 3.

2. Elektronik Kaynaklar

İnternette yayınlanan dergide makale

Bibliyografya: Botalov, S. G (2007), "The Asian Migrations of the Alans in the 1st Century AD", *AWE*, 6. 43-56.

http://poj.peeters-leuven.be/content.php?url=issue&journal_code=AWE&issue=0&vol=6

Dipnot: Botalov, 2007: 44.

Bibliyografya: Polat S. (2014), "Kuyucu Murat Paşa'nın Celali Seferi Finansmanı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX (2), 563-603.

http://www.egeweb2.ege.edu.tr/tid/dosyalar/XXIX-2_2014/TIDXXIX-2-2014-08.pdf

Dipnot: Polat, 2014: 566.

Yazarı belli olmayan makale

"Küreselleşme Sürecinde Ulus Devletin Önemi", (14 Nisan 2014). <http://www.dmy.info/ulusdevlet-nedir>.

Yazarı ve tarihi belli olmayan makale

"Tonyukuk" (t.y.), Wikipedia. 15 Aralık 2015 tarihinde şu kaynaktan alınmıştır. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Tonyukuk>.

"Black Sea" (n.d), in *Wikipedia*. Retrived 15 October 2015. http://en.wikipedia.org/wiki/Black_Sea.

E-posta ya da sohbet

Mehmet Güngör (kendisiyle yapılan Görüşme). Ankara: Ulus. Nisan 2014.

Film ya da belgesel

Martin, P. (Producer) & Benson, J. (Director), *The Forger* [Film]. Columbia Pictures.

3. Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bibliyografya: BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) "Bab-1 Asafi, Mektubi Kalemî Mühimme Evrakı". (BOA. A. MKT. MHM.), 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8)

Dipnot: BOA, 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Bibliyografya: BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), Yassıada Tutanakları "Vatan Cephesi". 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961

Dipnot: BCA, 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961.

GUIDELINE OF THE KAREN

Journal of Black Sea Studies (KAREN) publishes scientific studies once a year and at the end of each year the journal index is prepared and published in the Fall issue. Within one month from its publication, the most recent journal issue is sent to the libraries and international index institutions.

Papers submitted to KAREN are first examined by the Editorial Board and then are subject to peer review and sent to at least two independent referees. Peer reviewers are asked to give their opinion on a number of issues pertinent to the scientific and formal aspects of a paper, and to judge the papers on grounds of originality and urgency. The names are kept anonymous and the final decision for publication is sent to the authors within three-month time.

In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counter present their views and justifications. Final decision rests with the editorial board. Articles which are not accepted for publication are not returned to their authors.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to the Institute of Black Sea Studies. Any views expressed

in this publication are the views of the authors and are not the views of KAREN. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

In order for any article to be published in KAREN, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Turkish is the language of the KAREN. But, "Articles", "A Letter to the Editor" and "Compilations" submitted in English and Russian are considered for publication, not to exceed one third of an issue.

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a compact disc, to KAREN at the address given below. The last corrected fair copies in original figures are to reach KAREN not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board. Any views expressed in KAREN are the views and results of the authors and are not the official views of KAREN.

A. Instruction for Authors

Authors must use the bibliographic and formatting standards set out by Publication Manual of the American Psychological Association, 5th edition. The text uses a 12-point font (10-point form in footnotes) and Minion Pro Display (for PC and Macintosh). For Hellenic and other special characters, New Athena Unicode/Minion Pro Display point form must be used. The latest version of New Athena Unicode can be downloaded from <http://apagreekkeys.org/NAUdownload.html>. Footnotes must be given below and numbered automatically. All the visuals such as pictures, drawings and maps must be indicated with (fig.) and the figures must be numbered automatically. So, different names such as drawing, figure and map and other abbreviations should not be used.

The articles must be sent to the karen.der-giler@gmail.com via e mail. All the visuals must be formatted as .jpeg or .tiff and the appropriate resolution must be at least 300dpi for the visuals. Abstracts of 150-200 words are required for all manuscripts submitted and each manuscript should have 4 to 6 keywords. Manuscripts in Turkish must have abstract both in Turkish and English. Any manuscript in other languages must have abstract both in Turkish and native language. In the application form, the name of the author, academic title, affiliation, corresponding address, e mail address, telephone numbers and fax no, if any, must be indicated clearly.

The footnotes should be given at the end of the article. References used in the texts are shown as; the author's surname, date of publication and page (and if used figure or plate number). References including the author's name should be written in the original script of the publication. Subtitles in an article should be written in small letters and all initial letters of words should be written in **bold**. An author who has several cited articles published within the same years should have the reference marked a., b., c., etc. in both the footnotes and in the bibliography. Roman numerals are to be used when referring to centuries prior to and including the X century A.D. (IV century B.C., etc.). After the X century A.D. Arabic numerals are to be used eg. 19th century.

B. Page Layout

a. Sample Bibliography and Method of Citing References Bibliography

1. Printed Sources

Book by a single author

Bibliyografya: Watson, Alaric (2003), *Aurelian and the Third Century*, London and New York: Routledge.

Footnote: Watson, 2003: 135.

Bibliography: Umar, Bilge (1992), *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Footnote: Umar, 1992: 15.

Book by two or more authors

Bibliography: Papanghelis, Th. D. & Rengakos, A. (2001), *A Companion to Apollonius Rhodius*, Boston and Köln: Brill

Footnote: Papanges & Rengakes, 2001: 65.

Bibliography: Belli, Oktay ve Kayaoğlu, Gündag (2004), *Trabzon'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişim Süreci*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Footnote: Belli ve Kayaoğlu, 2004: 17.

Chapter in an edited work

Bibliography: Ochotnikov, S. B. (2006), "The Chora of the Ancient Cities in the Lower Dniester Area (6th century BC-3rd century AD)", P. G. Bilde ve V. F. Stolba (Eds.), *Surveying the Greek Chora: Black Sea Region in a Comparative Perspective*, (Black Sea Studies 4, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies), içinde (81-97), Denmark: Aarhus University Press.

Footnote: Ochotnikov, 2006: 81

Bibliography: Özsait, Mehmet, (2000) "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998, Trabzon)*, içinde (35-43), Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları No: 81.

Footnote: Özsait, 2000: 47.

Occasional publication

Bibliography: Merker, G. S. (2000), *The Sanctuary of Demeter and Kore: Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods*, Corinth 18, 4. New Jersey: Oxford University Press.

Footnote: Merker, 2000: 14

Thesis-Dissertation (MA, PhD)

Bibliography: Ada Hüsnü (2001), *Osmanlı Devleti'nin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti (1868-1911)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi.

Footnote: Ada, 2011: 35

Bibliography: Portanova, Josep John (1988), *The Associates of Mithridates VI of Pontus*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University Press.

Footnote: Portanova, 1988: 15.

Journal article

Bibliography: Perason, L. (1938), "Apollonius of Rhodes and the Old Geographers", *AJP*, 59 (4), 443-459.

Footnote: Perason, 1938: 457.

Bibliography: Aşkın, M. (2013), "Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2), 213-220.

Journal without volume number

Bibliography: Wojan, F. (2003), "Kérasonte du Pont sous l'Empire romain: Étude Historique Etcopus Monétaire", *Revue Numismatique*, 257-290.

Footnote: Wojan, 2003: 258.

Bibliography: İncegöz K. (2007), "Türkiye'de Post modern Çalışmalar Yöntemleri", *AHM*, 115-127.

Conference Papers and Proceedings

Bibliography: Varvaet, F. J. (2007), "The Reappearance of the Supra-provincial Commands in the Late Second and Early Third Centuries C.E.: Constitutional and Historical Considerations", Olivier Hekster ve diğerler (Eds.), *Crises and the Roman Empire, Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)*, içinde (125-140), Leiden and Boston: Brill.

Footnote: Varvaret, 2007: 137.

Bibliography: Özsait, Mehmet (2000), "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998, Trabzon)*, içinde (35-43), Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları No: 81.

Footnote: Özsait, 2000: 37.

Citation an author with more than one cited publication within the same year

Bibliography: Tezcan, Mehmet (2012a), “İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon’un Yeri”, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, içinde (17-48), Trabzon: Serander Yayınları.

Footnote: Tezcan, 2012a: 19.

Bibliography: Ballesteros-Pastor, L. (2011a), “Beyond the Tanais: Tacitus and Quintus Curtus”, *AWE*, 10, 43-47.

Translated Works

Bibliography: King, Charles (2008), *Karadeniz*, (Çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi.

Footnote: King, 2008: 35.

Newspapers /News

Başcı, E. (26 Mayıs 2015), “Merkez bankası Faiz Ödemelerine Başlıyor” *Habertürk*, s. 4.

Panicker, J. (17 Temmuz 2014), “The Gunmen Shot Deat at „Draw the Prophet Muhammad“ Contest in Texas”, *The Guardian*, p. 3.

2. Electronic Sources**Journal article published on the internet**

Bibliography: Botalov, S. G (2007), “The Asian Migrations of the Alans in the 1st Century AD”, *AWE*, 6. 43-56.

http://poj.peeters-leuven.be/content.php?url=issue&journal_code=AWE&issue=0&vol=6

Footnote: Botalov, 2007: 44.

Bibliography: Polat S. (2014), “Kuyucu Murat Paşa’nın Celali Seferi Finansmanı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX (2), 563-603.

http://www.egeweb2.ege.edu.tr/tid/dosyalar/XXIX-2_2014/TIDXXIX-2-2014-08.pdf

Footnote: Polat, 2014: 566.

Author indefinite article

“Küreselleşme Sürecinde Ulus Devletin Önemi”, (14 Nisan 2014). <http://www.dmy.info/ulusdevlet-nedir>.

Articles without aauthor and date

“Tonyukuk” (t.y.), Wikipedia. 15 Aralık 2015 tarihinde şu kaynaktan alınmıştır. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Tonyukuk>.

“Black Sea” (n.d), in *Wikipedia*. Retrived 15 October 2015. http://en.wikipedia.org/wiki/Black_Sea.

E-mail or conversation

Mehmet Güngör (kendisiyle yapılan Görüşme). Ankara: Ulus. Nisan 2014.

Film or documentary

Martin, P. (Producer) & Benson, J. (Director), *The Forger* [Film]. Columbia Pictures.

3. Archives**The Prime Ministry Ottoman Archives**

Bibliography: BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) “Bab-1 Asafi, Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı”. (BOA. A. MKT. MHM.), 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8)

Footnote: BOA, 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8)

The Prime Ministry Republic Archives

Bibliography: BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), Yassıada Tutanakları “Vatan Cephesi”. 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961

Footnote: BCA, 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961.

KAREN

Yıl/Year: 2018 Cilt/Volume: 4 Sayı/Number: 6

- 241** Yüzey Araştırmaları Işığında MÖ II. Yüzyıldan MS 10. Yüzyılın Başlarına Kadar Bay-burt ve Çevresi
- 267** Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247
- 283** Osmanlı İmparatorluğu'nun Habsburg Sınır Bölgesinde Barut Üretim Politikası (1567-1574)
- 295** Türk-Rus İlişkilerinden Bir Kesit: Karadeniz Demiryolları Müzakereleri ve İtilafname Teşebbüsü (Nisan 1900)
- 313** Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Anlaşması
- 331** Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trabzon'un Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme
- 347** Yerel Mutfaktan Ulusal Mutfığa Kuymak'ın Seyrinin Kültür Endüstrisi Açısından İnce-lenmesi
- 353** Karadeniz'e Kıyısı Olan Ülkelerden İthal Edilen Huş ve Yerli Kayın Tomruklarından Üretilen Kontrplakların Mekanik Özelliklerinin Karşılaştırılması